

ՀՀ ԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԱԶԳԱՅԻՆ ԱԿԱԴԵՄԻԱ
Մ.ԱԲԵՂՅԱՆԻ ԱՆՎԱՆ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ԻՆՍՏԻՏՈՒՏ

ՆԻԿՈՅԱՆ ԷՄՄԱ ԳԱԳԻԿԻ

ՍՈՒՐԵՆ ԱՅՎԱԶՅԱՆԻ ԳԵՂԱՐՎԵՍՏԱԿԱՆ ԱՐՁԱԿԸ

ԱՏԵՆԱԽՈՍՈՒԹՅՈՒՆ

Ժ.01.02 «ՆՈՐԱԳՈՒՅՆ ՇՐՋԱՆԻ ՀԱՅ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆ» ՄԱՍՆԱԳԻՏՈՒԹՅԱՄԲ
ԲԱՆԱՍԻՐԱԿԱՆ ԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԹԵԿՆԱԾՈՒԻ ԳԻՏԱԿԱՆ ԱՍՏԻՃԱՆԻ
ՀԱՄԱՐ

ԳԻՏԱԿԱՆ ՂԵԿԱՎԱՐ՝ ԲԱՆԱՍԻՐԱԿԱՆ
ԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԴՈԿՏՈՐ, ՊՐՈՖԵՍՈՐ
ՄԱՐՏԻՆ ԳԱՐԵԳԻՆԻ ԳԻԼԱՎՅԱՆ

ԵՐԵՎԱՆ – 2016

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹՅՈՒՆ

ՆԵՐԱԾՈՒԹՅՈՒՆ -----	3
--------------------	---

ԳԼՈՒԽ ԱՌԱՋԻՆ

ՓՈՔՐ ԱՐՁԱԿԸ

Ա) ԿԵՐՊԱՐԱԿԵՐՏՄԱՆ ՈՒ ՊԱՏԿԵՐԱՍՏԵՂԾՄԱՆ ՅՈՒՐԱՀԱՏԿՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ-----	14
Բ) ԱՆՀԱՏԻ ԴՐԱՄԱՏԻԿ ԱՊՐՈՒՄՆԵՐԸ-----	32

ԳԼՈՒԽ ԵՐԿՐՈՐԴ

ՎԻՊԱԿԱՆ ԱՇԽԱՐՀԸ

Ա) ՓՈՔՐ ԱՐՁԱԿԻՑ ԼԱՅՆ ԿՏԱՎԻՆ ԱՆՅՆԵԼՈՒ ԱՌԱՋԻՆ ՓՈՐՁԵՐԸ («ԽՈՐԱՁՈՐՑԻՔ», «ԱՆՇԵՋ ԿՐԱԿՆԵՐԻ ԿՂԶԻՆ»)-----	47
Բ) ԿԵՆՍԱԿԱՆ ՃՇՄԱՐՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԳԵՂԱՐՎԵՍՏԱԿԱՆ ԱՐԾԱՐԾՈՒՄՆԵՐԸ («ԼԵՌՆՑԻՆԵՐ», «ԲԱՐԻ ԱՌԱՎՈՏ»)-----	53
Գ) ԿԵՆՍԱՊԱՏՈՒՄԻՑ ԴԵՊԻ ԺԱՄԱՆԱԿԻ ՏԱՐԵԳՐՈՒԹՅՈՒՆ («ՏՈՒՐ ԶԵՌՔԴ, ԿՅԱՆՔ», «ԱՍՈՒՐ, ՀԵ՛Յ ԱՍՈՒՐ», «ԽՆՁՈՐԵՍԿ»)-----	77

ԳԼՈՒԽ ԵՐՐՈՐԴ

ՊԱՏՄԱԳԵՂԱՐՎԵՍՏԱԿԱՆ ԱՐՁԱԿԸ

Ա) ՊԵՏԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ՎԵՐԱԿԱՆԳՆՄԱՆ ՈՒՂԻՆԵՐԸ («ՃԱԿԱՏԱԳԻՐՆ ՀԱՅՈՅ»)-----	94
Բ) «ՀՈԳԵՎՈՐ ՀԱՅՐԵՆԻՔԻ» ՏԵՍԼԱԿԱՆԸ («ԱՌԱՎՈՏ ԼՈՒՍՈ»)-----	117
ԵԶՐԱԿԱՑՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ -----	124
ՕԳՏԱԳՈՐԾՎԱԾ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ՑԱՆԿ -----	128

ՆԵՐԱԾՈՒԹՅՈՒՆ

1950-ական թվականների կեսերին, պայմանավորված հասարակական-քաղաքական մթնոլորտի առողջացման միտումներով, գրական-գեղարվեստական զարգացումները մտան նոր հուն, սկսվեց առաջընթացի նոր շրջափուլ: Թվում էր, թե նոր շրջափուլը պետք է սկսվեր պատերազմի հաղթական ավարտից հետո, որովհետև պատերազմի տարիներին համեմատաբար ազատություն ձեռք բերած գրականության ընթացքը այդպիսի հույսեր էր ներշնչում: Բայց այդպես չեղավ:

1946 թ. օգոստոսի 14-ի ՍՄԿԿ Կենտկոմի որոշումը՝ «Ձվեզդա» և «Լենինգրադ» ամսագրերի մասին, այնուհետև 1946թ. օգոստոսի 26-ի («Դրամատիկական թատրոնների խաղացանկի և նրա բարելավման միջոցառումների մասին»), նույն թվականի սեպտեմբերի 4-ի («Մեծ կյանք» կինոնկարի մասին»), ապա 1948թ. փետրվարի 10-ի («Վ. Մուրադելու «Մեծ բարեկամություն» օպերայի մասին») որոշումները գրական զարգացումները վերադարձրին 30-ական թվականներ:

Առաջընթացի նոր շրջափուլը սկսվեց «Ձնհալի» տարիներին, երբ մթնոլորտային փոփոխությունները հատկանշվեցին գեղարվեստական մտածողության նոր վերելքով:

Գրողների ստեղծագործական որոնումները, որոնք միտված էին դեպի գրականության տեսադաշտի ընդլայնում, անցյալի թեմատիկ ու գաղափարական սահմանափակումների հաղթահարում, պսակվեցին արգասավորությամբ: Բացվեց ավագ սերնդի ներկայացուցիչների «երկրորդ շնչառությունը», ասպարեզ եկան նոր ու կարող ուժեր՝ աշխարհընկալման նոր եղանակներով ու մոտեցումներով, մարդու, ժամանակի, բարոյահոգեբանական արժեհամակարգերի վերաբերյալ իրենց յուրահատուկ պատկերացումներով: Հաջողված փորձերն էր անում նաև 40-ականների սերունդը: Գրական ոչ մի նշանակալից երևույթ դուրս չէր մնում քննադատության ուշադրությունից: Ծավալվում էին բուռն բանավեճեր ու քննարկումներ, «անաչառ քննադատությամբ արձանագրվում էին նվաճումներն ու բացթողումները, անզիջում պայքար էր մղվում գրական խոտանի դեմ...»:

Տասնամյակների հեռավորությունից, արժանին մատուցելով այդ տարիների քննադատությանը, պետք է նշել, սակայն, որ ոչ բոլոր գրողներն են արժանացել

պատշաճ ուշադրության, նույնիսկ այնպիսի արձակագիրներ ու բանաստեղծներ, որոնք որոշակի դերակատարություն են ունեցել գրական շարժման ընդհանուր համապատկերում:

Գրականության պատմությունը միայն անվանի գրողների պատմություն չէ, և պատշաճ ուշադրության չարժանացնել, ինչու չէ, նաև առանձին ուսումնասիրություններով չարժևորել, օրինակ, Գ.Սևունցի, Լ.Հուրունցի, Բ.Սեյրանյանի, Ռաֆայել ու Վալտեր Արամյան եղբայրների, Գ.Դևրիկյանի, Մ.Սարգսյանի, Լ.Դուրյանի և այլոց թողած գրական ժառանգությունը, արդարացի չի լինի, որովհետև «նրանց ստեղծագործությունների համակարգված ուսումնասիրությունն, անկասկած, խորապես կընդլայնի նորագույն շրջանի գրականության վերաբերյալ մեր պատկերացումներն ու իմացության շրջանակները, կամբողջացնի գրապատմական ժամանակաշրջանի գրական-գեղարվեստական զարգացումների համապատկերը, նախադեպ կհանդիսանա մոռացությունից փրկելու մեր մի շարք արժանավոր գրողների»¹: Ուսումնասիրողների կողմից հանիրաժի անտեսվել է նաև Սուրեն Այվազյանը՝ հետաքրքիր ու սեփական ձեռագիրն ունեցող մի գրող, ում վեպերից ու վիպակներից շատերը, հատկապես պատմվածքները, խոհափիլիսոփայական ու քնարական մանրապատումներն իրենց հետաքրքիր հարցադրումներով, կերպարաստեղծման ու պատկերավորման ինքնատիպությամբ, հուզական լիցքավորումներով ու լեզվաոճական մի շարք յուրահատկություններով այսօր էլ, անշուշտ, հետաքրքիր կարող են լինել ընթերցողի համար:

Յուրաքանչյուր գրող գրականություն է բերում իր ծննդավայրի անկրկնելի գույներն ու երանգները, որոնք ստեղծագործական ներշնչումների աղբյուր են նրա համար, հարազատ երկրամասի պատկերները, մարդկանց, նրանց հոգսերը, դրամատիկ ապրումները, սովորություններն ու ավանդույթները, և այս ճանապարհով էլ առնչվում է մեծ աշխարհի անցուդարձին:

Ս.Այվազյանը ծնվել է 1915թ. հունվարի 9-ին Սյունյաց աշխարհի գեղատեսիլ անկյուններից մեկում՝ պատմական Խնձորեսկ գյուղում, որը հայտնի է իր անվանի զավակներով՝ գրողներ, անվանի կոմպոզիտորներ ու երաժիշտներ, արվեստի,

¹ Գիլավյան Մ., Փոքր արձակի մեծ վարպետը, «Գրական թերթ», 2015թ., 10 հուլիսի:

մշակույթի հանրահայտ ներկայացուցիչներ, ականավոր գիտնականներ, բարձրաստիճան զինվորականներ, հասարակական-քաղաքական գործիչներ:

Նրա համարյա բոլոր ստեղծագործություններում Խնձորեսկն է, մանկության օրերի հեքիաթային պատկերներն ու հուշերը, հարազատ ու սիրելի մարդիկ: Անչափ ծանր մանկություն է ունեցել Ս.Այվազյանը և իր ստեղծագործություններում բազմիցս անդրադարձել է իր կիսաքաղց, կիսամերկ մանկության ծանր օրերին, երբ մայրը մի կերպ կարողանում էր ապահովել որբ երեխաների օրվա մի կտոր հացը. «Նա միշտ գալիս էր ուշ երեկոյան: Նրան տեսնելով, մենք՝ մեծ եղբայրս, քույրս և ես, լաց էինք լինում՝ մայրական գուրգուրանքի կարոտից: Նա մեզ հանգստացնում է, ինքն էլ լաց լինելով, ու հաց է տալիս: Հացը միշտ բերում է թևի տակ, գլխաշորի ծայրով ծածկած թևն ու հացը»²:

Մանկության տարիներին հոտաղություն էր անում գյուղի հարուստների մոտ, երեխայի ուժերից վեր ամենատարբեր գործեր: Մորն օգնելու, մի կտոր հաց վաստակելու համար մեկնում էր շրջակա գյուղերը, հաճախ մոլորվում ճանապարհներին, գիշերում անտառներում ու ձորերում:

Այդ ծանր ու հոգեմաշ օրերի հիշողություններն ամբողջ կյանքում ուղեկցեցին գրողին, դարձան առանձին պատմվածքների նյութ...

Հայրենի գյուղում նախնական կրթություն ստանալուց հետո Ս.Այվազյանը սովորում է Գորիսի մանկավարժական տեխնիկումում, այնուհետև՝ որպես ուսուցիչ, աշխատում է շրջանի մի շարք գյուղերում, ինչը նրան հնարավորություն է տալիս մոտիկից ճանաչել իր ապագա ստեղծագործությունների հերոսներին, գրի առնել հետաքրքիր պատմություններ, ծանոթանալ գյուղաշխարհի մարդկանց կենցաղին ու բարքերին:

1942 թվականին ապագա գրողն ավարտում է Բաքվի պետական համալսարանի հայկական բանասիրական ֆակուլտետն ու անմիջապես մեկնում ռազմաճակատ:

Պատերազմի ավարտից հետո՝ մինչև 1952 թվականը, աշխատել է Բաքվի «Կոմունիստ» հայերեն թերթում, որը նույնպես կարևոր շրջափուլ էր նրա կյանքում: Բազմաթիվ գործուղումներն ու շփումները նավթաշխարհի մարդկանց հետ նրան

² Այվազյան Ս., Խնձորեսկ, Երևան, «Սովետական գրող», 1982, էջ 3:

հնարավորություն են տալիս հետագայում ներկայացնելու այդ աշխարհի սահմնկեցուցիչ պատկերները՝ մարդկային խեղված ճակատագրեր, կործանված երազանքներ, շահամոլության տենչ, հոգեկան ու ֆիզիկական անասելի տառապանքներ: Մի զարհուրելի աշխարհ էր նավթաշխարհը, որ սպունգի նման ներծծում էր մարդկային բազմաթիվ կյանքեր, հաշմում և դարձնում խեղանդամ: «Սև ոսկու» արտաքին փայլը կուրացնում էր նաև բազմաթիվ հայ տարագիրների, որոնք եկել էին Հայաստանի հեռավոր գյուղերից ու հայտնվել այդ աշխարհի հրեշավոր որոգայթներում:

1953թ. նա տեղափոխվում է Երևան, ու նրա կենսագրության մեջ սկսվում է նոր շրջափուլ, որը հատկանշվում է ստեղծագործական արգասավոր որոնումներով. հրատարակվում են նրա պատմվածքների ժողովածուները, վիպակներն ու վեպերը:

Որտեղ էլ որ ապրել է Ս.Այվազյանը, աշխարհի որ անկյունում էլ որ գտնվել է, հոգով ու սրտով մնացել է կապված իր ծննդավայրին: Հայրենի եզերքն է եղել նրա ստեղծագործական ներշնչանքների աղբյուրը, լեռնաշխարհի գույներն են հարստացրել նրա ներկապնակը:

Գրողի կենսագրության լավագույն էջերը նրա ստեղծագործություններն են, որոնց մեջ ամփոփված է մի ամբողջ կյանք, և որոնք լավագույնս են բնութագրում հեղինակին՝ որպես մարդու, արվեստագետի: Անչափ բարի ու համագյուղացիների հիշողություններում ազնվագույն մարդ էր Ս.Այվազյանը՝ իր ազնվական տեսքով ու վարվելակերպով՝ առինքնող ու գրավիչ: Աշխարհի շատ երկրներում է եղել նա, բայց նրա համար անփոխարինելի էր հայրենի լեռնաշխարհը. «Ես ամբողջ աշխարհն եմ սիրում: Նվիրական ու հարազատ է ինձ Տագորի Բենգալիան: Երազում շրջում եմ Շիրազի վարդաստաններում, ուր Հաֆիզն իր գազելներն է հյուսել՝ տալով սոխակների երգի թովիչն ու վարդերի բույրը: Գյոթեի երկրից սրով են եկել իմ դեմ, ես իմ արյունով եմ պաշտպանել նրա երգը: Ինձ հարազատ է ամբողջ աշխարհը: Բայց թե մեռնեմ էլ Բոհեմիայի անտառներում, ինձ կթաղեք Զանգեզուրում»³:

Նա մահացել է 1981թ. մայիսին: Երախտագետ համագյուղացիները նրա աճյունն ամփոփել են Խնձորեսկ գյուղի՝ իր տնկած գեղատեսիլ այգում:

³ Ս.Այվազյան, Գարունս ծյունների տակ, Երևան, «Հայաստան», 1972, էջ 82:

Ս.Այվազյանը թողել է գրական հարուստ ժառանգություն: Նրա առաջին գրական փորձերը 1930-ականների վերջերին տպագրվել են «Խորհրդային գրող» և «Հոկտեմբեր» ամսագրերում: Դրանք «Ժամանակի շնչին» համահունչ ակնարկներ, փոքրիկ պատմվածքներ ու արձակ մանրապատումներ էին, որոնց մեջ, սակայն, կային հետաքրքիր ու թարմ պատկերներ, յուրահատուկ գույներ ու նրբերանգներ:

1947 թվականին տպագրված պատմվածքների «Անավարտ գորգը» ժողովածուից հետո Ս.Այվազյանը հետագայում հրատարակել է «Խորածորցիք» (1951թ.), «Լեռնցիներ» (1955թ.), «Խիղճը» (1955թ.), «Տուր ձեռքդ, կյանք» (1961թ.), «Անշեջ կրակների կղզին» (1966թ.), «Բարի առավոտ» (1964թ.), «Ճակատագիրն հայոց» (1967թ.), «Առավոտ լուսո» (1976թ.) պատմվածքների ժողովածուները, վիպակներն ու վեպերը: Հետմահու հրատարակվել է «Խնձորեսկ» վեպը՝ գրականություն բերելով մի ուրույն աշխարհ՝ իր անկրկնելի հմայքներով ու հրաշք բնությամբ, այդ բնության անբաժանելի մաս կազմող մարդկանցով՝ իրենց յուրահատուկ կենսափիլիսոփայությամբ, վարք ու բարքով, մարդու ու մարդկայինի, ժամանակի, կեցության վերաբերյալ իրենց ավանդական պատկերացումներով, ուղղամտությամբ, առաջին հայացքից իրենց կենսակերպի հետ հաշտված, բայց ներքուստ ըմբոստ, ընդվզող բնավորությամբ առանձնացող իր հերոսներին, որոնք այդ լեռնաշխարհում արմատներով են կապված մայր հողին, ապրում են տիրոջ իրավունքով ու այդ լեռնաշխարհի «բեռնաձիերն» են:

Ակսել Բակունցի հայրենակիցն էր Ս.Այվազյանը, և նրա հերոսները, բնականաբար, չէին կարող մոտ կամ հեռավոր «ազգակցական կապեր» չունենալ Դիլան դայու, Աթա ապոր, Մինա բիբու և բակունցյան ուրիշ հերոսների հետ, ինչը, սակայն, չի ենթադրում, որ նա գնում է իր հանճարեղ հայրենակցի հետքերով կամ կրկնում է նրան: Ս.Այվազյանի պատմվածքներում գրականագետներից շատերը տեսել են «Ա.Բակունցի արձակի չհաղթահարված ազդեցություններ»⁴: Գրականագետներ Մ.Գիլավյանը և Վ.Աղաբաբյանն այդ «ազդեցությունը» դիտարկում են տիպաբանական աղերսակցությունների ծիրում՝ ժառանգորդական կապեր տեսնելով Ա.Բակունցի, Ս.Խանզադյանի, Հ.Սահյանի ու Ս.Այվազյանի ստեղծագործությունների միջև: Հարցին

⁴ Տե՛ս Թամրազյան Հր., Հայ սովետական գրականության պատմություն, հ. 2, Երևան, 1986, էջ 434:

նրանք անդրադառնում են ոչ թե պատկերային համակարգի որոշ ընդհանրությունների, այլ տիպաբանական աղերսակցության կտրվածքով, ինչը կապված չէ ուղղակի ազդեցության հետ, այլ երևան է գալիս համանման գրական երևույթների միջև, քանի որ աշխարհի ընկալումը և նրա գեղարվեստական դրսևորումները ենթարկվում են որոշ օրինաչափությունների, և հասարակական կյանքի ու գրական գործընթացի համանման պայմաններում առաջ են գալիս տիպաբանորեն իրար մոտ կամ իրար հետ համընկնող երևույթներ:

Ս.Այվազյանի ստեղծագործությունների գործողությունները նույնպես ծավալվում են Սյունյաց հեռավոր, աշխարհից կտրված, բայց միաժամանակ մեծ աշխարհի հոգսերի տակ կքված գյուղերում՝ Խորաձորում, Աստղաձորում, Մոշուտում, Ազնեքում, ուր, ինչպես և Ա.Բակունցի Մթնաձորում, ժամանակի չափման նվազագույն միավորը դարձն է, և ուր մարդու ու բնության բոլոր շնչավոր արարածներն ապրում են հաշտ ու խաղաղ, զարմանալիորեն ներդաշնակ կյանքով:

Ս.Այվազյանի ինչպես Խորաձորը, այնպես էլ Ծաղկոտն ու Արղունաշենը, Քարաշենն ու Կոռնիձորը նույն Մթնաձորն ու Դրմբոնն են, Կյորեսը՝ հասարականքաղաքական զարգացումների նոր ծիրում, նոր մտահոգություններով ու հին, շատ հին հոգսերով ու ցավերով:

Եվ ինչպես Կարմրաքարից դուրս եկող հանդամիջյան կաճանն էր օրեցօր լայնանում ու դառնում բանուկ ճանապարհ՝ կարմրաքարցիներին տանելով դեպի աշխարհի տարբեր ծայրեր, այնպես էլ Խորաձորն է կամաց-կամաց դատարկվում, ու երբեմնի շեն բնակավայրից, որտեղ մի քանի եկեղեցիներ կային, ու ծաղկում էին արհեստները, միայն քաղցր հուշեր են մնում Փրթոսի ընկուզենու ստվերում իրենց կյանքի մայրամուտն ապրող գյուղացիների պատմություններում:

Թե՛ Բակունցի ներկայացրած ժամանակներում և թե՛ խորհրդայնացման տարիներին լեռնաշխարհի հեռավոր գյուղերը նույնպես մեծ ցնցումներ ապրեցին. մոռացության մատնվեցին հնուց եկող ավանդույթներն ու սովորությունները, փոխվեցին արժեհամակարգերը, և մարդը հայտնվեց իր համար խիստ անսովոր, նախադեպը չունեցող պայմաններում:

Այս համապատկերում պետք է փնտրել Ա.Բակունցի, Ս.Խանզադյանի, Ս.Այվազյանի ստեղծագործական աղերսակցությունների եզրերը ու դրանք ներկայացնել տիպաբանական առնչությունների համապատկերում:

Ս.Այվազյանի՝ գյուղաշխարհի հերոսներից շատերն ունեն իրենց նախատիպերը, որոնց գրողը ճանաչում է մանկության տարիներից: Դրանք կյանքի ողջ դառնությունները տեսած, բոլոր փորձությունների միջով անցած, բայց իրենց մարդկային արժանապատվությունը պահպանած մարդիկ են, որոնք շատ թանկ ու հարազատ են գրողին: Ուշագրավն այն է, որ այդ կերպարների մեծ մասը պատմվածքներից «տեղափոխվում են» վիպակներ, դառնում վեպի առանցքային կերպարներ, որոնց միջոցով գրողը ներկայացնում է ժամանակի շարժումը, գյուղաշխարհի կյանքի ամենաբնութագրական կողմերը: Եվ եթե այդ կերպարները բնութագրվեն ոչ թե ըստ առանձին պատմվածքների, վիպակների ու վեպերի, այլ Ս.Այվազյանի ստեղծագործության ընդհանուր համապատկերում, հնարավորություն կտան բացահայտել գրողի արձակի կերպարակերտման ու ձևակառուցվածքային առանձնահատկությունների բնորոշ շատ կողմեր:

Քննադատությունը Ս.Այվազյանի վաղ շրջանի ստեղծագործություններում հիմնականում հայտնաբերել է «գեղարվեստական լուրջ թերություններ՝ հերոսների «գծագրության սխեմատիզմ», դիպվածայնության նախասիրություն, գրելաձևի «անբնական շերտեր»: Նման կարգի թերություններ են մատնանշվել վիպակներում ու վեպերում. ««Լեռնցիները» վեպում, ապավինելով սխեմային, Ս.Այվազյանը հասարակացրեց գյուղական իրականության բարդությունները, դրանք մարդկանց հասարակական գործունեությունից տեղափոխելով կենցաղային խճճված, մասամբ անբնական հարաբերությունների ոլորտը»: Ս.Այվազյանի ստեղծագործություններում քննադատությունը մատնանշում էր նաև «սյուժեի ու կերպարների միասնության բացակայություն, կոնֆլիկտի մակերեսային ըմբռնում, հոգեբանական կեղծ դրություններ...»⁵:

Քննադատության այսպիսի դիրքորոշումն, անշուշտ, պայմանավորված էր 1950-ականների սկզբներին գրականությանը ներկայացվող պահանջներով, որոնց լույսի

⁵ Ավելի մանրամասն տե՛ս Աղաբաբյան Ս., Սովետահայ գրականության պատմություն, հ. 2, Երևան, 1986:

տակ կերպարները պետք է ներկայացվեն հասարակական գործունեության համապատկերում, բևեռացվեն դրականի ու բացասականի ծիրում և ոչ թե «կենցաղային խճճված հարաբերությունների ոլորտներում»: Այլ կերպ լինել չէր էլ կարող, որովհետև «անցյալի մնացուկներ էին համարվում գրականության մեջ հերոսի ինքնագննումը, հոգեբանական վերլուծությունը, որ իբրև «խորհրդային մարդը չէր կարող ունենալ ներքին որևէ կոնֆլիկտ»: Եվ բնական է, որ «ճշմարտության արտահայտման որոշ դողդոջուն փորձերը դիտվում էին որպես զրպարտագիր, մարդու ներքին աշխարհի վերլուծությանը հետամուտ յուրաքանչյուր գիրք համարվում էր «պսիխոլոգիզմի արտահայտություն», գրական ձևի նորացման ամեն մի երևույթ՝ ֆորմալիզմի ու անհատապաշտության դրսևորում»⁶:

Արտահայտվել են նաև Ս.Այվազյանի ստեղծագործություններն արժևորող օբյեկտիվ կարծիքներ. Հր.Թամրազյանն, օրինակ, Ս.Այվազյանի՝ դեռևս վաղ շրջանի ստեղծագործություններում առանձնացնում է «մի շարք նովելների բնականությունն ու գեղեցկությունը, բնության պատկերների անմիջականություն, հոգեբանական առանձին նրբերանգներ, մարդու արժևորման ժողովրդական չափանիշներ, մարդկային հարաբերությունների գեղեցկություն»⁷:

Ս.Այվազյանին թեպետ թռուցիկ դիտարկումներով, բայց ըստ արժանվույն է գնահատում Ս.Արզումանյանը. «Մասնավորապես «Ճակատագիրն հայոց» պատմավեպն ասես միանգամից ընդարձակեց գրողի տեսադաշտը, մղեց լայն ընդգրկումների, կայուն դարձրեց գրիչը: Ս.Այվազյանն այնուհետև մեկը մյուսի ետևից հրատարակեց «Կա և հետմահու կյանք», «Առավոտ լուսո», «Խնձորեսկ» ստեղծագործությունները: Անցյալի թեմատիկայի գեղարվեստական այս յուրացումներում, ժանրային ոչ միասնական հատկանիշներով հանդերձ, հեղինակը ներկայացավ ավելի հասուն, ավելի ամբողջական բնավորությամբ: Խորացան հարցադրումները, վարպետացավ հոգեբանական նրբերանգների և դիտողական արվեստի մեջ: Մի խոսքով՝ գրողի նրա ձեռագիրը, գրական անհատականությունը

⁶ Աղաբաբյան Ս., Արդիականություն և գրականություն, Երևան, 1965, էջ 132:

⁷ Թամրազյան Հր., Հայ սովետական գրականության պատմություն, էջ 434-436:

հաստատվեց մեր ժողովրդի հեռավոր ու մոտիկ պատմության գեղարվեստական խտացումներով»⁸:

Առանձին դիտարկումներով Ս.Այվազյանի ստեղծագործություններին անդրադարձել են նաև Ա.Շարուրյանը, Վ.Ղազանջյանը, Բ.Ուլուբաբյանը, Վ.Պարսամյանը, Հ.Ամիրխանյանը, Ս.Խանզադյանը, Հ.Սահյանը և այլք⁹, ինչը, սակայն, բավարար չէ գրական հարուստ ժառանգություն թողած գրողին պատշաճ կերպով ներկայացնելու համար:

«Սուրեն Այվազյանի գեղարվեստական արձակը» ուսումնասիրությունն այդ բացը լրացնելու առաջին համեստ փորձ է:

Ուսումնասիրության առարկան գրողի պատմվածքների ժողովածուներն են, որտեղ ներկայացված ստեղծագործություններից շատերը՝ հատկապես «Խիղճը» ժողովածուի մեջ ընդգրկվածները, կարելի է արժևորել ամենաբարձր չափանիշներով, արձակ բանաստեղծություններն ու քնարական մանրապատումները, որոնք հմայիչ են իրենց բազմերանգությամբ ու հուզականությամբ, վիպակներն ու վեպերը, որոնք ունեն տարածաժամանակային լայն ընդգրկումներ, արդիական հարցադրումներ:

Ուսումնասիրության նպատակն է գրականագիտական մտքի արդի պահանջների համապատկերում ներկայացնել Ս.Այվազյանի գրական ժառանգությունն ու ենթարկել համակարգված քննության, ցույց տալ նրա ստեղծագործական ուղու մակընթացություններն ու տեղատվությունները, խնդիրն է՝ ամբողջացնել գրողի գրական դիմապատկերը, ցույց տալ նրա տեղն ու դերը ժամանակի գրական շարժման ընդհանուր շղթայում:

Ուսումնասիրության մեթոդաբանության հիմքում ընկած է Ս.Այվազյանի արձակի համակարգի ամբողջության ընկալման, ուսումնասիրվող նյութի համադրման սկզբունքը: Կիրառվել են պատմական, համեմատական, տիպաբանական և գրական երկի քննության համակարգային և ամբողջական վերլուծության մեթոդները:

⁸ Արզումանյան Ս., Սովետահայ վեպը, Երևան, «Սովետական գրող», 1986, էջ 178-179:

⁹ Տե՛ս Ա.Շարուրյան, Ս.Այվազյանի պատմվածքները, «Սովետական գրականություն», ¹ 6, Երևան, 1958, Վ.Ղազանջյան, Ճակատագիրն հայոց, «Սովետական գրականություն», ¹ 4, Երևան, 1967, Վ.Պարսամյան, Ս.Այվազյանի նոր պատմվեպը, «Սովետական գրականություն», ¹ 7, Երևան, 1977, Հ.Ամիրխանյան, Կա և հետմահու կյանք, «Սովետական գրականություն», ¹ 9, Երևան, 1971:

Ուսումնասիրությունը բաղկացած է ներածությունից, երեք գլուխներից, եզրակացությունից և օգտագործված գրականության ցանկից:

Ներածության մեջ համառոտ ներկայացվում են հարցի պատմությունը, ուսումնասիրության նպատակներն ու խնդիրները, հիմնավորվում է աշխատանքի կառուցվածքը, գործնական նշանակությունը: Մասնավորապես նշվում է, որ Ս.Այվազյանի գրական ժառանգությունը դեռևս չի ենթարկվել համակարգված քննության, ինչը կարող է մեծապես նպաստել նրա ստեղծագործական դիմանկարի ամբողջացմանն ու 1950-1970-ական թվականների գրական-գեղարվեստական զարգացումների վերաբերյալ մեր իմացությունների ընդլայնմանը:

Ուսումնասիրության առաջին գլխում՝ «Փոքր արձակը», անդրադարձել ենք Ս.Այվազյանի «Անավարտ գորգը» (1947թ.), «Խիղճը» (1955թ.), «Գարունս ձյունների տակ» (1972թ.) ժողովածուներին, «Ձայներ Խնձորեսկի ձորերից» շարքի պատմվածքներին ու քնարական մանրապատումներին, որոնց մեջ մարդկայինի որոնման կարոտ կա, անորոշ դեգերումներ ու անհույս սպասումներ, հասարակությունից անհատի օտարման խնդիրներ, հոգեկան ծանր ապրումներ ու դրամաներ, սիրո, ընտանիքի, բարոյական արժեքների հարցեր:

Հատկապես կենտրոնացել ենք «Խիղճը» ժողովածուի պատմվածքների վրա, որոնց մեջ առավել ցայտուն կերպով են դրսևորվում Ս.Այվազյանի փոքր արձակի յուրահատկությունները՝ հոգեբանական նուրբ ներսուզումները, ժամանակ-անհատ, հասարակություն-անհատ հանգույցների գեղարվեստական դիտարկումները:

Երկրորդ՝ «Վիպական աշխարհը» գլխում, անդրադարձել ենք «Խորածորցիք» (1951թ.) վիպակին, «Լեռնցիներ» (1955թ.), «Տուր ձեռքդ, կյանք» (1959թ.), «Բարի առավոտ» (1964թ.), «Խնձորեսկ» (1982) վեպերին: Առավել ուշադրություն ենք հատկացրել վերջին երկուսին, որտեղ հասարակական-քաղաքական զարգացումների լայն ֆոնին առավել տիպական ու տեսանելի են ներկայացված մարդկային ճակատագրերը, հերոսների դրամատիկ ապրումները: «Բարի առավոտ» վեպը, որտեղ հեղինակը ներկայացնում է հետպատերազմյան առաջին տարիների գյուղաշխարհի կյանքը, արժևորել ենք այդ թեմայով գրված վեպերի համապատկերում, շեշտել, որ հեղինակին հաջողվել է իրական հարուստ նյութի օգտագործմամբ ներկայացնել պատերազմին

մասնակցած սերնդի կենսապատումը, նրա կյանքի բարդ ընթացքը, բացահայտել հասարակական կյանքի արատավոր գծերը: «Խնձորեսկ» վեպը դիտարկել ենք որպես քրոնիկոնի ժանրի լավագույն ստեղծագործություններից մեկը նորագույն շրջանի գրականության մեջ ու փորձել արժևորել Բակունցի «Կյորես»-ի և Ս.Խանզադյանի «Մատյան եղելությանց» վիպակի հետ ունեցած աղերսակցությունների ծիրում, անդրադառնալ նրա կառուցվածքային, լեզվաոճական առանձնահատկություններին:

Ս.Այվազյանի՝ այս գլխում ներկայացված ստեղծագործություններն ունեն ժամանակային լայն ընդգրկումներ՝ լեռնաշխարհի խորհրդայնացում և այդ համապատկերում՝ ողբերգական իրադարձություններ, հասարակական-քաղաքական անկանխատեսելի զարգացումներ, իրար հաջորդող փոփոխություններ, հոգեկան ծանր ապրումներ, ծայրաստիճան աղքատացում և այլն, որոնք խիստ յուրահատուկ են անցումային այդ ժամանակներին, «գաղափարների» անհեթեթ բախումներ, երբ միմյանց դեմ են ելնում հայրերն ու զավակները, հարազատներն ու բարեկամները, քաղաքացիական կռիվներ, Հայրենական մեծ պատերազմի տարիների գյուղաշխարհի կյանքի բնութագրական պատկերներ, հետպատերազմյան տարիներ...

Երրորդ՝ «Պատմագեղարվեստական արձակը» գլուխը, նվիրված է «Ճակատագիրն հայոց» (1966թ.), «Առավոտ լուսո» (1976թ.) վեպերին, որոնց մեջ Ս.Այվազյանը ներկայացնում է «Ճանապարհն հայոց»-ի վերաբերյալ իր պատկերացումները, փորձում հիմնավորել հայ ժողովրդի քաղաքական կողմնորոշումների իր տեսլականը, գոյապահպանության համար մղվող պայքարում հոգևոր մաքառումների, այդ ճանապարհով՝ ազգային դիմագծի ու հոգեկերտվածքի պահպանման, ազգային արժանապատվության գերակայության գիտակցման անգնահատելի նշանակությունը:

Եզրակացություններում ներկայացված են ուսումնասիրության արդյունքները:

Ա) ԿԵՐՊԱՐԱԿԵՐՏՄԱՆ ՈՒ ՊԱՏԿԵՐԱՍՏԵՂԾՄԱՆ ՅՈՒՐԱՀԱՏԿՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ

Սուրեն Այվազյանի գրական հարուստ ժառանգության մեջ առանձնակի տեղ են գրավում փոքր կտավի ստեղծագործությունները՝ պատմվածքները, նովելներն ու քնարական մանրապատումները, որոնք ուշագրավ են ոչ միայն բնաշխարհի կոլորիտային պատկերներով, լեռնային մարդկանց յուրահատուկ կերպարներով, այլև գաղափարական հարցադրումներով: Այդ ստեղծագործություններում «գրողին մասնավորապես զբաղեցնում է սիրո և ընտանիքի պրոբլեմը: Ներկայացնելով դեռ նահապետական որոշ ըմբռնումներից չազատագրված մարդկանց հոգեկան աշխարհը, ցուցադրելով գերազանցորեն սիրո մեջ ձախողակ հերոսների՝ Ս.Այվազյանն արծարծում է զգացմունքի ազատության հարցը, դրան տալով գեղարվեստական յուրովի լուծում»¹⁰:

1950-1960-ականներին պատմվածքի ժանրը քննադատության կողմից հաճախակի է բնութագրվել որպես «օժանդակ, երկրորդական» ժանր: Հետպատերազմյան տարիներին, օրինակ, երբ գրողները հիմնականում հակված էին դեպի լայն կտավի գործերը, փորձեր էին արվում հիմնավորել այն մտայնությունը, թե պատմվածքը չի կարող արտացոլել երկրի սոցիալ-տնտեսական կյանքում տեղի ունեցող արմատական տեղաշարժերը, ներկայացնել նոր ժամանակների մարդուն, ով անմնացորդ նվիրումով լծվել է պատերազմի հետևանքով քայքայված տնտեսության վերականգնման, երջանիկ ապագայի կառուցման սուրբ գործին:

Ս.Աղաբաբյանը նկատում է, որ գրողների՝ լայն կտավի գործեր ստեղծելու հրապուրանքը և պատմվածքի նկատմամբ այդպիսի վերաբերմունքը պայմանավորված էին այն մտավախությամբ, թե «պատմվածքը չի կարող իր անձուկ սահմաններում տեղավորել մեծ բովանդակություն, թե հասարակական կյանքի զարգացումն իր վիթխարի մասշտաբներով տանում է դեպի պատմվածքի դիրքերի աստիճանական

¹⁰ Թամրազյան Հր., Հայ սովետական գրականության պատմություն, հ. 2, էջ 436:

զիջում, թե «փոքր ֆորման» գրողին զրկում է դարաշրջանի կարևոր պրոբլեմների արծարծման հնարավորությունից»¹¹:

Պատմվածքի ժանրային առանձնահատկություններին, զարգացման խնդիրներին անդրադարձել են Ս.Աղաբաբյանը, Ս.Արզումանյանը, Հր.Թամրազյանը, Լ.Հախվերդյանը, Ս.Սարինյանը, Ն.Ադալյանը, Դ.Գասպարյանը, Կ.Աղաբեկյանը, Ս.Աղաջանյանը և ուրիշներ¹², ովքեր առանձին ուսումնասիրություններով, հոդվածներով, գրախոսություններով փորձել են ցույց տալ այդ կենսունակ ժանրի դերն ու նշանակությունը, զարգացման դինամիկան, դասակարգման սկզբունքներն ու մեթոդները: Մատնանշվել են, օրինակ, հայկական պատմվածքի հետևյալ տեսակներն ու ենթատեսակները՝ «պատմական, երգիծական, արկածային, քնարական, ինտելեկտուալ, նովել-մանրապատում» (Հ.Մարգունի), Ն.Ադալյանը պատմվածքը դասակարգում է ըստ հերոսների՝ «հին աշխարհի հերոսներ», «նոր աշխարհի հերոսներ» «երկու աշխարհի սահմանագծի հերոսներ»:

Պատմվածքի դասակարգման կոնկրետ սկզբունքներ չկան նաև ռուսական քննադատության մեջ¹³, չնայած բանավեճերի, քննարկումների ընթացքում նաև կարևորվում էին ժանրի դերն ու նշանակությունը. «Թեև պատմվածքը պատմում է միայն մեկ իրադարձության մասին, բայց այն վերցնում է ողջ կյանքի նյութից»¹⁴:

Այն, որ պատմվածքը գեղարվեստական գրականության առաջատար ժանրերից մեկն է, քննարկման ենթակա չէ: Դեռևս Բելինսկին է ժամանակին անդրադարձել ժանրի կարևորությանը. «Կյանքում իրադարձություններ կան, որոնք չէին բավականացնի դրամայի համար, չէին դառնան վեպ, բայց որոնք խորն են, որոնք մի ակնթարթում այնքան կյանք են խտացնում, ինչքան չես ապրի դարերով, պատմվածքը որսում է դրանք և պարփակում իր նեղ շրջանակներում»¹⁵:

¹¹ «Սովետական գրականություն», Երևան, 1961, ¹ 9, էջ 120:

¹² Տես՝ Աղաբաբյան Ս., Կյանքը և պատմվածքը, ԳԹ, Երևան, 1964, ¹ 24, Արդիականություն և գրականություն, Երևան, 1965, Աղաբեկյան Կ., Արդի հայ արձակի զարգացման միտումները, Երևան, 1986, էջ 89, Մարգունի Հ., Նովել և պատմվածք, ՀՍՍՀ ԳԱ, Գրական ժանրեր, 1973:

¹³ Տես՝ Русский советский рассказ, изд. АН СССР, Л-д, 1965, Шубин Э., Размышление о рассказе, Л-д, 1974:

¹⁴ Нагибин Ю., Размышление о рассказе, М., 1964.

¹⁵ Белинский В.Г. Собр. соч. в 3-х томах, т. 3, М., 1974, стр. 356.

Պատմվածքի ժանրին գրողն անդրադառնում է, «Երբ ուզում է պատկերել որևէ վիճակ, առանձին դրվագ, առանց նրա բոլոր հետքերի ու պատճառների մանրամասն վերլուծության: Սակայն միայն լիարժեք պատմվածքը կարող է հասնել կյանքի շատ խոր ընդհանրացման, փոքր ձևի մեջ արտահայտել մեծ ճշմարտություն»¹⁶:

Պատմվածքը գրականության, այսպես ասած, «օպերատիվ» ժանրերից է և հնարավորություն է ընձեռում անմիջականորեն արտացոլելու հասարակական ու անհատական կյանքի ամենատարբեր խնդիրներ, սեղմ տարածության վրա անդրադառնալու անհատի ներաշխարհի ելևէջումներին, ներկայացնելու նրա հոգեկան ապրումները, աշխարհընկալման յուրահատկությունները: Այն արժարժում է առաջին հայացքից ոչ լայն, բայց խորքում իմաստային ծալքեր ունեցող խնդիրներ, անհատի ներաշխարհի հուզական, դրամատիկ դրսևորումներ:

Ս.Այվազյանի պատմվածքների ժողովածուները ընդգրկում են տարբեր շարքեր, որոնց մեջ զետեղված են նյութով ու տրամադրությամբ հարազատ, իրար հետ փոխկապակցված գործեր: Այս եղանակով հեղինակն ընդգծում է յուրաքանչյուր շարքի նյութի որակական միատեսակությունը: «Ձորերի ձայնը», «Հանդիպումներ ճանապարհին», «Գարունս ձյունների տակ», «Նավթաշխարհում», «Ձայներ Խնձորեսկի ձորերից», «Պանթեոն» և այլ շարքերում խմբավորված պատմվածքներն արտացոլում են տարբեր ժամանակաշրջանների իրադարձությունները, լեռնաշխարհի կյանքում կատարված փոփոխությունները, աշխարհընկալման մոտ սկզբունքներով մարդկանց կյանքի առանձին դրվագները: Եվ սխալված չենք լինի, եթե ասենք, որ այդ ճանապարհով հեղինակին հաջողվեց, իհարկե, ոչ լիովին, հաղթահարել նախորդ տասնամյակի պատմվածքի նկարագրականությունն ու պատմողականությունը՝ հասնելով հոգեբանական պատումի նոր որակների:

Նրա պատմվածքների «Խիղճը» ժողովածուն լույս տեսավ «Ձնհալի» առաջին տարիներին, երբ գրողները փորձում էին հաղթահարել անհատի պաշտամունքի ժամանակների գաղափարախոսական ու թեմատիկ կաշկանդումները, գրականության զարգացումը մղել առաջընթացի նոր հուն, գրականություն բերել բնական մարդուն,

¹⁶ Զրբաշյան Էդ., Գրականության տեսություն, Երևան, 1980, էջ 356:

բացահայտել անհատի հոգսերն ու մտահոգությունները, նրա ներաշխարհի թաքնված շերտերը:

Գրողի ուշադրությունն այս ժողովածուի շարքերում սևեռված է բարոյահոգեբանական խնդիրների վրա, որոնք ներկայացվում են հիմնականում գյուղական կյանքի ու կենցաղի լայն համապատկերում:

«Խիղճը» ժողովածուի պատմվածքներն իրենց կառուցվածքով ու ոճական հյուսվածքով ինչ-որ չափով դուրս են գալիս ժանրի դասական հասկացության շրջանակներից: Ս.Այվազյանն ավելի շատ հակված է դեպի քնարական արձակը, որը պահանջում է նյութի դիմադրությունը հաղթահարելու այլ մոտեցումներ, կերպարակերտման ու պատկերաստեղծման այլ եղանակներ ու ձևեր:

Ժողովածուի քնարական պատմվածքները, որոնք, անշուշտ, արտահայտում են հերոսների ներաշխարհի ոչ միայն հուզական դրսևորումները, այլև նրանց իրական հարաբերությունները, կենսակերպի յուրահատկությունները, նյութի ճանաչման ու նրա դիմադրության հաղթահարման եղանակով որոշակիորեն տարբերվում են սերնդի մյուս արձակագիրների ստեղծագործություններից:

Քննադատներից ոմանց կարծիքով նյութի հաղթահարման այս եղանակը տանում է դեպի «բարոյա-էթիկական պրոբլեմի պարզունակացում»¹⁷, «հոգեբանական անհամոզականություն»¹⁸, ինչի հետ, անշուշտ, չի կարելի լիովին համաձայնվել: «Պրոբլեմի պարզունակացում» և «հոգեբանական անհամոզականություն» կարող է լինել այն դեպքում, եթե գրողը պատումի ընթացքը տանի քնարական անհարկի միջամտությունների հունով, և բնապատկերներն ունենան զուտ բուտաֆորային գործառույթներ: Ս.Այվազյանի պատմվածքների քնարականությունն արտահայտում է աշխարհավերաբերմունքային լայն ու խոր բովանդակություն և հուզական թրթիռներ ու լիցքեր է հաղորդում պատումի ընթացքին: Այստեղ է, որ գրողը շարունակում է

¹⁷ Հախվերդյան Լ., Արդիականությունը և թեմա է և ոճ, «Սովետական գրականություն», Երևան, 1960, ¹ 8, էջ 120:

¹⁸ Աղաջանյան Ս., Հայկական պատմվածքը 1960-70-ական թվականներին, Երևան, ԳԱԱ «Գիտություն» հրատ, 2014, էջ 21:

«հայրենի հողի ավիշներով և ժողովրդական զգացմունքներով սնվող բակունցյան արձակի»¹⁹ ավանդույթները:

Նրա փոքր կտավի ստեղծագործությունները գեղարվեստական ուշագրավ պատումներ են լեռնաշխարհի կյանքի բարդ ընթացքի, խորաճորցիների ավանդական սովորությունների, կորուստների և ուրախությունների, հաջողությունների, հույսերի ու մտահոգությունների վերաբերյալ: Դրանց հերոսներն անցումային ժամանակների քաղաքական ու հասարակական կյանքի խառնակ իրավիճակներին հատուկ միջավայրում հայտնված մարդիկ են, ովքեր ցանկանում են անաղարտ պահել բնական մարդու, տոհմիկ լեռնեցու իրենց նկարագիրը: Նրանցից շատերը երբեք չեն մոռանում անցյալի խորունկ վերքերը. ոչ մի ուրախություն կամ հաջողություն ի զորու չէ բուժելու դրանք... Բայց կյանքը շարունակվում է, և ապրել է պետք, Շափաղաթ ապոր նման առաջ նայել է պետք՝ հանուն ներկայի ու ապագայի:

Գրողը հոգեբանի նուրբ զգացողությամբ է պեղում իր փոքր կտավի հերոսների ներաշխարհը, բացում բազմաշերտ ծալքերը: Այդ հերոսներից շատերը ծայրաստիճան աղքատության մեջ ապրող մարդիկ են, և ինչքան մեծ էր հեղաբեկումների հետ կապված հավատը, ինչքան հուսատու էին նորը հաստատող գաղափարախոսական խոստումները, այնքան ավելի խոր եղավ հուսախաբությունը, որ անդառնալի ավերածություններ գործեց մարդկանց հոգիներում: Այս տեսանկյունից պետք է, կարծում ենք, արժևորել ոչ միայն Ս.Այվազյանի, այլև 40-ականների սերնդի ստեղծագործությունները, որոնց մեջ գրողները հասկանալի պատճառներով կեցության դառնություններն ու դժվարությունները, գյուղաշխարհի մարդկանց տառապանքներն ու ցավերը կապում էին հին, իսկ դրանց հաղթահարման, բարեկեցիկ ապագայի հույսերն ու երազանքները՝ հեղափոխական բարեփոխումների հետ: Խոսքն, իհարկե, այն գրողների մասին չէ, ովքեր ամեն կերպ փորձում էին ցույց տալ իրենց անսահման «հավատարմությունն ու նվիրվածությունը»: Այնպես որ, Ս.Այվազյանն այնքան էլ չի ոգևորվում «նորով» և, ինչպես փոքր կտավի ստեղծագործություններում, այնպես էլ վեպերում, ավելի շատ կենտրոնանում է անհատի ու անհատականության խնդիրների վրա:

¹⁹ Աղաբաբյան Ս., Հայ սովետական գրականության պատմություն, հ. 1, ԳԱԱ հրատ., Երևան, 1986, էջ 462:

Ուշադրություն դարձնենք «Խիղճը» ժողովածուի ժամանակային և տարածական ընդգրկումների շրջանակներին: Գործողությունները հիմնականում ծավալվում են Խորածորում, որը պատմական Խնձորեսկն է, կոլեկտիվացման, քաղաքացիական կռիվների, Հայրենական մեծ պատերազմի, 50-ականների վերջերին սկիզբ առած «գիտատեխնիկական առաջընթացի» տարիներին: Ժամանակները տարբեր են, բայց համարյա նույնն են մնացել մարդկային հոգսերն ու մտահոգությունները, կենցաղն ու հոգեբանությունը, նահապետական անցյալի սովորություններն ու բարքերը, որոնք ծնունդ են տալիս ծանր ապրումների, խեղում ճակատագրեր, հոգեպես հաշմում մարդկանց: Անցյալի հուշերով ու առօրյա հոգսերին դիմակայելու, լավ օրերի սպասումների հոգսերով են ապրում խորածորացիք:

Ինչե՛ր ասես, որ չի հիշեցնում գյուղից վեր՝ մեծ ճանապարհի վրա խշշացող ընկուզենին. «Հին է այն ընկուզենին, որ խշշում է գյուղից վեր մեծ ճանապարհի վրա, ու խշշոցը գիշերվա լռության մեջ հոսող ավազի պես իջնում է ձորը, մտնում տները: Եվ ինչե՛ր է հիշեցնում այդ խշշոցը.... Ինչպիսի՜ պատմություններ մեռած-գնացած խնձորեսկցիների մասին, որ խշշոցի պես սկիզբ են առել հինավուրց ընկուզենու տակից, տարածվել գյուղում, ապա ուրիշ տեղեր»²⁰ («Փրթոսի ընկուզենին»):

Ընկուզենու ստվերում են հավաքվում գյուղի ծերերը, և հիշողությունները նրանց տանում են դեպի հեռավոր ժամանակներ. «Ահա ուշ աշուն է: Արևը նարնջի պես դեղնել է, խոտերն էլ են դեղնել...Թեթև, անընդմեջ քամուց սվսվում են դեղին, տամուկ խոտերը, իսկ ընկուզենին խշշում է, հառաչում հսկայի պես: Բարձր սալաքարի վրա նստել է Ունանանց բրուտ Ունանը, բան է պատմում՝ կրծքի վրա մորուքի սպիտակ, մեծ մալանչը, հողագույն ձեռքը վրան»²¹:

Ժողովրդական իմաստության, խորիմաստ փիլիսոփայության խորհրդանիշն է Ունանանց բրուտ Ունանը, որ նստում է Փրթոսի ընկուզենու տակ՝ սալ քարին, «դանդաղ չրխկացնում թագբեհի հատիկները» ու բացում հինավուրց պատմությունների ու հուշերի կծիկը, պատմում մարդկանց բարի ու չար արարքների մասին և իր պատմությունները միշտ ավարտում «չարը ծնվում է՝ երկար չի ապրում: Չարն անիծված է» խոսքերով:

²⁰ Այվազյան Ս., Խիղճը, Երևան, 1957, էջ 18:

²¹ Նույն տեղում, էջ 19:

Առօրյա հոգսերի ծանր բեռի տակ կքված մարդիկ հպարտ են իրենց գյուղի պատմությամբ, քաջ ու անվեհեր հայրենակիցներով, ովքեր փառքով են պսակել իրենց անունը առաջին աշխարհամարտի ու Մեծ հայրենականի տարիներին: Ահա ծերությունից կուրացած Խաչի ապերը, ում միակ որդին՝ Արմենակը, սպանվեց հոր աչքի առջև, Սահականց Բարխուդարը, ով չորս որդիներին պատերազմ է ուղարկում՝ պատգամելով՝ «Վա՛յ ձեզ, թե խնձորեսկցու անունը ոտնատակ տաք», թոփչի Խաչանը, ով պատերազմի լուրը լսելուն պես հագնում է սնդուկում խնամքով պահված ցարական բանակի ֆեդլֆեբերի հագուստը, կրծքին կախում Գեորգիկյան երեք խաչերն ու ներկայանում զինկոմիսարիատ. «Ռազմական դրություն է, տանը նստելով հաղթանակ չի լինի, մարտական առաջադրանք տվեք ինձ»²²:

Քնարական միջամտություններով Ս.Այվազյանն արծարծում է մարդ-բնություն, մարդ-հասարակություն, մարդ-ժամանակ կապերը, անցավորի ու հավերժականի վերաբերյալ իր հերոսների մտասևեռումները:

Հավերժ նորոգվող բնության խորհրդանիշն է ընկուզենին՝ մեկն այն շիվերից, որ անհիշելի ժամանակներում տնկել է Փրթոսը ու «խնդրել շենացիներին, որ նրանց մոտով անցնելիս մի բուռ ջուր ածեն տակը, մինչև արմատները կապվեն հողին: Սովորությունը մնում է մինչև հիմա», և հիմա էլ նրա ստվերում հավաքված մարդիկ «հողե կժերից ջուր են խմում, խմելուց առաջ ամեն մեկը մի բուռ ջուր է լցնում ծառի տակ»²³:

Ահա գյուղական փիլիսոփա Գարասը, ով մարդու և բնության մյուս շնչավոր արարածների տարբերությունը միմյանցից բացատրում է հիշողության, ցավի, տառապանքի մասին դատողություններով. «...չկա նրանց համար սրտացավը, կսկիծը... թե չար մի երեխա քարով կտա-կսպանի, ասենք, արու ծտին, էգը մեկ ուրիշի հետ կտուց-կտցի կտա ու չի էլ հիշի, որ եղել է մեկը, որի հետ բույն է դրել, ծու ածել, ձագեր հանել.... Մարդը պիտի տանջվի, բա ինչպե՞ս, դրա համար էլ մարդ է...»²⁴:

Արժանավոր ու անարժան մարդիկ են ամառվա շոգին վայելում ընկուզենու ստվերը, ուշ աշնանը՝ բերքը, և ընկուզենին բարեհաճ է բոլորի հանդեպ: Նրա խշշոցը

²² Նույն տեղում, էջ 20:

²³ Նույն տեղում, էջ 21:

²⁴ Նույն տեղում, էջ 24-25:

համահունչ է խնդրեսկզինների տրամադրություններին: Եղել է, որ սովի տարիներ են եղել, ու ընկուզենին խշագել է մարդկանց հառաչանքների հանգույն, եղել է, որ պատերազմ է եղել, ու մարդկանց ականջին խշոցը հնչել է որպես հոգու խորքից պոռթկացող հառանչանք: Վերջացել է պատերազմը, ընկուզենու տակ հնչել է զուռնա-դիլի խրոխտ նվագը, գյուղի ջահելների առնական պարից թնդացել են մոտակա կիրճերը..., ու առաջին համաշխարհայինից վերադարձած խնդրեսկզինները ընկուզենու ստվերում պատմություններն են արել իրենց համագյուղացիների քաջագործություններից:

Նոր ճյուղեր չի արձակում, չի մեծանում դարավոր ընկուզենին, բայց «նրա տակ մեծանում է Խնդրեսկի պատմությունը: Կարիքը խնդրեսկզիններին ցրել է աշխարհի բոլոր կողմերը, բայց միշտ էլ նրանք կարոտով աչք են փակել, որ իրենց մտքի աչքերով տեսնեն Փրթոսի ընկուզենին, որ օտար աշխարհներից տուն տանող ճանապարհի վերջին հանգրվանն է»²⁵:

Չարության մարմնացումն է Դնգլանց Արշակը՝ մեկը կոլեկտիվացման տարիների «նվիրյալներից», ում երակներում, համագյուղացիների բնորոշմամբ, խնդրեսկցու արյուն չի հոսում: Նա էր, որ խորհրդային կարգերի հաստատման առաջին օրերին բարձրացավ «Սուրբ Հեղինեի» գմբեթը, պոկեց խաչն ու աղբանոց նետեց, 30-ականներին սրբությամբ կատարեց իր «քաղաքացիական պարտքը» ու «ժողովրդի թշնամիներին իրենց տեղը դրեց», Մեծ հայրենականի տարիներին խուսափեց ռազմաճակատ մեկնելուց, դժբախտացրեց որբ աղջիկների, խայտառակեց, պատվազրկեց այրի կանանց: Նոր հարաբերությունները ինքնադրսևորման հիանալի պայմաններ էին ստեղծել նրա համար: Քայլում էր «գալիֆեի փողքերը ցցած, ասես հեղափոխությունն իր ուսերի վրա էր տարել» ու ամենուրեք «սև էլեմենտներ» էր փնտրում: Շատերի հացն էր կտրել Արշակը, շատերի գլուխն էր կերել իր մատնագրերով: Հերթը հասել էր Փրթոսի ընկուզենուն. «Կտրել,- մոլտաց Դնգլանց Արշակը,- այսօր, երբ մեր հարազատ եղբայրները մեր հայրենիքի ամեն մի թիզ հողի վրա իրենց արդար արյունն են թափում, մենք այստեղ ծառերի շվաքում նստելու իրավունք չունենք: Այս մի հանգամանք: Մյուս հանգամանքը դա նա է, որ քաղաքական

²⁵ Նույն տեղում, էջ 27:

անվատահեղի տարրերի համար Փրթոսի ընկուզենու տակը հարմար վայր է դարձել, որպեսզի իրենց քայքայիչ աշխատանքը կատարեն: Իսկ ես պետք է արմատախիլ անեմ Փրթոսի ընկուզենին և այդ սև էլեմենտներին»²⁶:

Դնգլանց Արշակի մարդկային տեսակը խորթ է Ունանանց Ունանի, Թոփչի Խաչանի, Գարասի, Պետրոս ապոր համար: Վերջիններս են, որ խորհրդանշում են գրողի՝ մարդու արժևորման չափանիշները: Նրանք են մարմնավորում մարդու և բնության ներդաշնակությունը, որը «գիտատեխնիկական հեղափոխության» թեթև ձեռքով սկսել է ճաքեր տալ, խարխլվել: Նրանց մեջ է հեղինակը մարմնավորում արժանապատվության բարձրագույն նորմերը ընտանիքի, հայրենի եզերքի հանդեպ որդիական սիրո, պարտքի ու պատասխանատվության զգացումները: Ունանանց բրուտ Ունանի և Խորածորի՝ տարիքով մյուս մարդկանց կենսափորձային իմաստությունը մի անգամ ևս փաստում է, որ «...անձնական երջանկության զգացումի դժվարին խնդիրը կարող է ճիշտ լուծվել միայն այն դեպքում, երբ մարդը հավատարիմ է իր բնական վիճակին, իր օջախին, իր հողին»²⁷:

Ս.Այվազյանի «Խիղճը» ժողովածուի պատմվածքների հերոսներն ապրում են լեռնցիներին հատուկ արժանապատիվ համեստությամբ՝ քչախոս են, յուրաքանչյուրն իր գործին, իր հոգսերի, մտահոգությունների, իր հուշերի հետ: Նրանցից մեկն է Լուռ Լալազարը՝ համանուն պատմվածքի հերոսը, ով այնքան «սակավախոս էր, որ ամբողջ օրը կարող էր լինել մարդկանց մեջ ու ոչ մի բառ չասել»:

Առաջին համաշխարհայինից նա իր հետ մի կաթսայիկ ու մի տափաշիչ էր բերել՝ ի հիշատակ մարտում զոհված ընկերոջ: Հետո, երբ սկսվեց Հայրենական մեծ պատերազմը, Լալազարը կամավոր մեկնեց ռազմաճակատ, ու ոչ ոք նրա մասին այլևս ոչինչ չիմացավ: Ինչպես մեկնել, այնպես էլ անսպասելիորեն մի օր հայտնվում է Լալազարը գյուղում: Պատերազմից վերադարձողները հետաքրքիր պատմություններ են պատմում, շատերը խոսում էին իրենց հերոսությունների մասին, իսկ Լալազարը լուռ էր. «Լալազարը մի աչքի մեջ թախիծ, մյուսի մեջ ցասում՝ լսում էր ուրիշների

²⁶ Նույն տեղում, էջ 32:

²⁷ Աղաբաբյան Ս., Կյանքը և պատմվածքը, «Գրական թերթ», 1964, ¹ 24:

պատմաճները: Եվ երբ նրան խնդրում էին, որ ինքն էլ մի բան պատմի, շնչում էր. «Դե, ինչ ասեմ, ասացին էլի, իմ մասին ինչ պատմեմ, կոիվ էր էլի, վերջացրինք, եկանք»²⁸:

Լալազարին Խորաձորը միայն նրա հուղարկավորության օրն է ճանաչում. «Այդպիսի հուղարկավորում Խորաձորը չէր տեսել: Դագաղի առջևից տասներկու երիտասարդ կարմիր բարձերի վրա տանում էին հանգուցյալի շքանշաններն ու մեդալները...»²⁹:

Ժողովրդական հոգեբանության խոր իմացությունը, մեծ կենսափորձը հնարավորություն են տալիս հեղինակին «քննախույզ հայացքով մեկնաբանելու բարոյական ըմբռնումները՝ պաշտպանելով ժամանակների փորձությանը դիմագրավող մարդկայինը, գեղեցիկը: Սովորությունները ձևավորել ու պարտադրել է կյանքը, և ամեն մի խախտում հղի է ողբերգական հետևանքներով: Որքան էլ որ հասկանալի և ընդունելի է այդ սովորությունների անհրաժեշտությունը, բայց և այնպես կան կենսական իրադրություններ, երբ բացառություն չհանդուրժող նրանց բնույթը տեղի է տալիս ողբերգությունների»³⁰:

Ավանդապահ ու ավանդապաշտ մարդիկ են խորաձորցիք՝ խղճի ու պատվի վերաբերյալ դարերով արմատավորված իրենց պատկերացումներով: Մինչև ամուսնանալն աղջիկն իրավունք չունի հանդիպելու որևէ տղամարդու: Ընտրության իրավունք չունի նա ու երբեք չի կարող իր ծնողների կամքին հակառակ սիրել որևէ մեկին: Բայց լինում են դեպքեր, երբ ամեն ինչ այլ կերպ է դասավորվում: Թխկուտի ձորի զարդն է Շուշանը: Դարբին Թևոսի աղջկան շատերն են սիրահարվել: Իր չքնաղ տեսքով, կանացի հմայքներով Շուշանը շատերին է գերել: Բայց միշտ մոայլ ու մտահոգ է նա, ինչ-որ մի ցավ բուն է դրել նրա սրտում ու տանջում, օրեցօր մաշում է նրան. տարիներ առաջ ինչ-որ մեկը խաբել է դեռատի աղջկան, իսկ թե դա ինչ է նշանակում թխկուտցիների պատկերացմամբ, ավելորդ է ասել: Շուշանը ոչ այնքան իր, որքան ծնողների ու հարազատների մասին է մտածում, դարբին հոր, ով գյուղի ամենահարգված մարդկանցից մեկն է, մոր, ով մաքրության ու սրբության խորհրդանիշ է գյուղում, եղբայրների, ովքեր երբեք չէին տանի այդ անպատվությունը:

²⁸ Այվազյան Ս., Իսիդճը, էջ 44:

²⁹ Նույն տեղում, էջ 45:

³⁰ Աղաջանյան Ս., Հայկական պատմվածքը 1960-1970-ական թվականներին, էջ 23:

Փշրվել են սիրո մասին Շուշանի ունեցած ռոմանտիկական պատկերացումները, և նա մինչև Շամոյի հայտնվելը ապրում է ավելորդության սրտմաշուկ մղձավանջներում: Շամոն արթնացնում է Շուշանի սրտի թրթիռները, սերը նորից ավելոծվում է նրա սրտում: Բայց հիմա էլ նրան «տարած հետ բերած» աղքատ հեռանկարն է տանջում: Նա չի կարող խաբել Շամոյին, չի կարող ամեն ինչ չասել նրան: Շամոն, սակայն, չի հասկանում Շուշանի՝ «Դու չե՛ս հիշեցնի» խոսքերի իմաստը, որովհետև նրա մտքով երբեք չէր կարող անցնել, որ իր չքնաղ Շուշանը կարող է իրեն նման բան թույլ տված լինել: Օրեցօր բորբոքվում է նրանց սերը. «Հարսանիք եղավ: Ուստա Թևոսը համբուրեց աղքատ ճակատը, տուն գնաց ու սպասեց, որ հաջորդ առավոտյան խնամի Սաղաթելը շնորհակալություն կհայտնի իր աղքատ ազնվության համար: Բայց հարսանիքի երկրորդ օրը առավոտը վաղ Շամոն վեր կացավ, գնաց ֆերմա... Սաղաթելն ու կինը հասկացան ամեն ինչ... Նրանց թվաց, թե աշխարհը գլխներին փլվեց...»³¹:

Մեծ վարպետությամբ է հեղինակը ներկայացնում Շամոյի հոգեկան տառապանքները. նա ուզում է փախչել գյուղից, մարդկանցից, խաբված ու անպատված Շուշանից, ինքն իրենից: Ուզում է գնալ, թաքնվել Թխկուտի ծորում, որտեղ «քերծերը, ծառերը, կաճանները իրեն նայում են կարեկցող աչքով, Որսկանի ժայռը, որտեղ անձրևից շատ անգամ է պաշտպանվել...»³²:

Նրա հոգում փոթորկվում են ծանր ապրումների երկու իրարամերժ զգացումներ՝ լեռնցու հպարտ ինքնասիրության ու առաջին սիրո ջերմ ավիքները:

Շատերին կարող է անհամոզիչ թվալ, որ Շամոն դեմ է գնում նահապետական արմատավորված բարքերին ու հետ չի ուղարկում «ուրիշի կոտրած կուլան», խաղում է իր ու ծնողների պատվի հետ: Սակայն նրա մեջ հաղթում են մի կողմից խղճի, մյուս կողմից՝ մարդկայնորեն ազնիվ տրամաբանության զգացումները, ինչը գեղարվեստորեն համոզիչ կերպով է ներկայացնում Ս.Այվազյանը: Թխկուտի ծորից նա շտապում է տուն. «Նրան թվում է, թե բոլորը խոսում են իր լքած Շուշանի մասին: Շուշանն էլ ամոթխածությամբ հայացքը փախցնում է բոլորից: Իսկ պատվազրկողը

³¹ Այվազյան Ս., Խիղճը, էջ 53:

³² Նույն տեղում, էջ 54:

լկտիաբար ժպտում է նրա վրա: Շամոն շտապում է գյուղ՝ այդ բոլորից պաշտպանելու իր սիրած կնոջը»³³:

Դարբին Թևոսի ու Սաղաթելի պատիվը փրկված է: Իսկ Շուշանն ավելի է փթթում, դառնում ավելի կանացի ու չքնաղ: Նրա սիրտը փոթորկվում է ապագա մայրության ջերմ զգացումներից:

Բայց Շամոն մի ամբողջ տարի դեռ շարունակում է տառապել ծանր, մղձավանջային ապրումներից. «Միայն ցույց է տալիս, թե ինքն ուրախ է... Բոլոր երիտասարդների աչքերում նա խորամանկ ժպիտ է տեսնում: Ինքն ինչպես իմանա, թե դրանցից ո՞րն է, որ մտքում ասում է. «Շուշանն առաջ իմն է եղել»³⁴: Այսպես նա երկար ժամանակ տառապում է, անգամ երեխայի ծննդից հետո, բայց տառապանքը խեղդելով իր մեջ՝ երբեք ոչինչ չի հիշեցնում Շուշանին: Սա է մաքուր ու անբիծ սիրո, տղամարդկային բարձր արժանապատվության վերաբերյալ գրողի պատկերացումը:

Գրականագետ Ս.Աղաջանյանը, համեմատելով Ս.Խանզադյանի «Այրված տունը» և Ս.Այվազյանի «Թխկուտի ծորում» պատմվածքները, նրանց գլխավոր հերոսներին՝ Ազարիային, Սաթենին, Շամոյին ու Շուշանին, գեղարվեստորեն ինչ-որ անհամոզիչ շերտեր է տեսնում այդ ստեղծագործություններում, կոնֆլիկտի լուծման ինչ-որ արհեստականություն, ինչի հետ լիովին համաձայնել չենք կարող: Ազարիան ներում է Սաթենի ակամա դավաճանությունը, Շամոն ծանր տառապանքների գնով փրկում է Շուշանի և իրենց ծնողների պատիվը: Խնդիրը, մեր կարծիքով, ոչ թե ավանդական մտածողության մեջ չտեղավորվող իրողություններն են, այլ գրողների պատկերացումները բարոյականության՝ լեռնաշխարհում անընդունելի, բայց մարդկայնորեն ազնիվ ու բարձր նորմերի վերաբերյալ:

Լեռնաշխարհում արմատավորված սովորությունները, կնոջ ու տղամարդու հարաբերությունների վերաբերյալ ավանդական պատկերացումները շատ հաճախ դառնում են դժբախտության պատճառ: Նախապաշարումները թույլ չեն տալիս «Բախտը» պատմվածքի հերոսներին՝ Դավիթին ու Շուշանին, սիրո խոստովանություն անել միմյանց, բացել իրենց սրտի գաղտնիքները. «Աղջիկն ինչպե՞ս կարող է սիրել. նա պետք է սպասի, որ մեկն իրեն սիրի: Ինքը կսիրի, թե չի սիրի՝ մեկ է...»: Սա է

³³ Նույն տեղում, էջ 54:

³⁴ Նույն տեղում, էջ 55:

լեռնաշխարհում ընդունված կարգը, որ շատերին խեղում է հոգեպես: Ծանր ողբերգություն են ապրում Շուշանն ու Դավիթը՝ դժբախտացնելով նաև նրանց, ում հետ ամուսնանում են:

Անճանաչելիորեն փոխվում է Դավիթը. «Մեկն ասում էր, թե թաքուն հիվանդություն ուներ, ամուսնությունը շարժել է, մեկն ասում էր՝ դարդն է մաշում... աղջկա պատիվը գողացված է եղել... Իսկ Դավիթը քանի գնում, ավելի է դառնում լռակյաց, աչքերի շուրջը շատանում են մազանման կնճիռները, խորանում է ծոծրակի փոսը, և ավելի է մեծանում ադամախնձորը...»³⁵:

Ամբողջ կյանքում իրեն դժբախտ է զգում նաև Շուշանը, ով թեպետ համակերպվում է բախտի հետ, բայց «սրտի խորքում պահում է առաջին սիրո անթեղված կրակը»:

Դժբախտ է նաև Լուսիկը, ով թեպետ ոչ մի «թթու խոսք» չլսեց Դավիթից, բայց նաև չտեսավ նրա սիրո քնքշությունը, Վաչագանը, ով կյանքում չզգաց սիրող կնոջ ջերմությունը:

«Խիղճը» ժողովածուի մի շարք պատմվածքներում («Փակ դարպասի առաջ», «Կինը», «Եվա» և ուրիշներ) Ս.Այվազյանը հոգեբանական նուրբ դիտարկումներով է բացահայտում սիրո մեջ ձախողակ իր հերոսների ծանր ապրումները: Մերժված սիրո, նրա տառապանքների, հոգեկան խռովքների մասին չէ հեղինակի խոսքը, այլ ճակատագրի քմահաճույքների, արմատավորված բարոյական նորմերի պատճառով ականա դժբախտացած մարդկանց մասին, ինչը հիմք է տվել ասելու, թե «Այվազյանի հերոսներն իրենք իրենց մեջ ամփոփված, հոգեբանությամբ պասիվ անհատներ են, որոնք ղեկավարվում են սոսկ զգայական ազդակների, նույնիսկ բնազդների ազդեցությամբ»³⁶:

Կարծում ենք՝ հեղինակային այս մոտեցումն ամենևին էլ քննադատելի չէ. գրողին պարզապես սիրո մեջ «ձախողված», դրա հետևանքով ամբողջ կյանքում իրենց դժբախտ համարող մարդկանց հոգեվիճակն է հետաքրքրել: Ուրիշ հարց է, թե հեղինակին ինչպե՞ս է հաջողվել ներկայացնել իր հերոսներին, նրանց հոգեկան ծանր

³⁵ Նույն տեղում, էջ 96:

³⁶ Թամրազյան Հր., Հայ սովետական գրականության պատմություն, հ. 2, էջ 436:

ապրումները, ինչն, անկասկած, Ս.Այվազյանն արել է գեղարվեստորեն համոզիչ կերպով:

Փոքր կտավի ստեղծագործություններում Ս.Այվազյանի գրիչը նկարչի նուրբ վրձնահարվածներով պատկերում է բնության գունաշխարհն ու նրբերանգները՝ գարնանային զարթոնքի կենսախինդ թրթիռներն ու լիցքերը, ամռան տաք շշուկները, ոսկե աշնան կարմադեղնավուն բռնկումները, ծմռան ճերմակ անմեղությունը, լուսաբացների նուրբ կապույտն ու իրիկնային փափուկ շամանդաղը, որոնք խիստ համահունչ են հերոսների հոգեվիճակներին ու ոչ թե դեպի «բարոյա-էթիկական պրոբլեմի պարզեցում» ու «սենտիմենտալիզմ» են տանում, այլ ավելի են խորացնում հերոսների ներաշխարհի բացահայտումները:

Առանձնակի սիրով ու քնքշությամբ են ներկայացված Ս.Այվազյանի փոքր կտավի ստեղծագործությունների՝ լեռնաշխարհի բանաստեղծական էությունը մարմնավորող կանանց կերպարները: Ահա Շուշանը, ում «երկնագույն շրջագգեստը կապույտ բոցի պես թրթռում է ծառերի արանքում, խանդակների մեջ ու հանգչում թփերի ետևում» («Թխկուտի ծորում»), «աղջիկը հագել է չթե հասարակ շորեր – լափոննու փուշը քաշել-պատռել ու մի մատնաչափ բաց է արել սպիտակ կողը. այդ ամայի լեռներում չգիտես ում աչքը հանելու համար.... Անփութորեն բաց է կուրծքը, կրծքի փոսիկում՝ քրտինքի մանր կաթիլներ, որ շողում են ադամանդի բյուրեղների պես՝ իրենց վրա առնելով դաշտի գույները» («Բախտը»): Ահա Նազենին, որ «քայլում էր հանգիստ, մտամոլոր, ասես ստվեր լիներ սահելիս, ասես լուսնի հետ պիտի անցներ սարերի այն կողմը» («Փակ դարպասի առաջ»):

Տոհմիկ հայ կնոջ խորհրդանիշներ են Շուշանը, Սոնան, Լուսիկը, Հատիկը՝ նուրբ, քնքուշ, բայց ներքուստ նաև ըմբոստ, սեփական արժանապատվությանը հավատարիմ, նման հեռավոր անցյալի իրենց համագյուղացի այն աղջկան, ում «երգը լսելիս վառվում էին երիտասարդների սրտերը, թշնամու հարձակումների ժամանակ նրանց աչքերից կրակ էր ցայտում, և նրանք սուր ու թուր էին վերցնում» («Հեքիաթ լեռների աղջկա մասին»):

Ս.Այվազյանի փոքր արձակի էջերում նախ և առաջ պետք է փնտրել մարդկային իսկական արժեքներ, հոգեբանական նուրբ ներսուզումներ, մարդու ու բնության,

անհատի ու հասարակության ներդաշնակություն ու բարդ հարաբերություններ և դրանք արժևորել հենց այս տեսանկյունից, ինչը գրականագիտական մտքի՝ արժեքների վերագնահատման հիմնական մոտեցումներից մեկն է այսօր:

«Բարոյա-էթիկական» բովանդակություն ունեն նաև «Հերիք», «Եվա», «Կինը», «Հեքիաթ լեռների աղջկա մասին» և մի շարք ուրիշ պատմվածքներ, որոնց թեմատիկ միավորման սկզբունքը նույնպես անհատի ներաշխարհի, ժամանակի և մարդու կապերի բացահայտումներն են: Ժամանակները, ճիշտ է, փոխվում են, բայց մարդիկ դեռևս ապրում են ավանդական սովորույթների ու հավատալիքների ոլորտներում: Երեսունհինգ տարի առաջ, երբ Վարդանուշը երկունքի ցավերի մեջ էր, Հակոբջանն աստծուց տղա երեխա էր աղերսում («Թե արարիչը դու ես, էս մեկը թող տղա լինի: Յոթ աղջիկ պահելը հե՛շտ է: Տղան մեկն էլ լինի, յոլա կգնա: Աղջիկը մեղք է: Ինձ մի պատժի» («Հերիք»): Մտահոգությունն այն էր, որ ոչ ոք չի ուզի իր նման աղքատ մարդու աղջիկներին. «Պիտի քավթառեն, մնան տանը, ու դու նրանց կերակրես: Իսկ դու կարո՞ղ ես յոթ ուտող բերանին հաց հասցնել»: Ջրաղացպան Օհանն իրեն աշխարհի ամենադժբախտ մարդն էր համարում, որովհետև արդեն յոթերորդ տարին է, ինչ կինը՝ Հատիկը, չի պտղավորվում, չի պարգևում Օհանին հայրության ջերմ զգացմունքներ: Յուրովի դժբախտ են Ս.Այվազյանի պատմվածքների հերոսները, յուրաքանչյուրը մի հոգս ունի, մի ցավ, մի կարոտ ու հիշողություն, և համոզիչ չէ քննադատության այն նկատառումը, որ «գրողները, ներկայացնելով «հուզիչ» պատմություններ, հաճախ էլ չարաշահելով զգայացունց դեպքի հուզական շերտը, որ տանում է դեպի «սենտիմենտալիզմ», հաճախ չեն կարողանում գտնել թեմայի սոցիալական նոր բովանդակությունը և սահմանափակվում են կենցաղային նեղ պլանով»³⁷:

Կարծում ենք, որ 50-ական թվականների վերջերին «սոցիալական բովանդակությունից» «բարոյական մթնոլորտի գնահատումներին» անցնելը գրողներին ավելի լայն հնարավորություններ ընձեռեց խոսելու «մարդու երջանկության իրավունքի», ներքին խոր տագնապների, հոգսերի ու հուսալքության մասին: Կյանքի սոցիալական բովանդակությունն, անշուշտ, մեծ ազդեցություն ունի անհատի

³⁷ Թամրազյան Հր., Սովետահայ գրականության պատմություն, Երևան, 1980, էջ 435-436:

հոգեկերտվածքի, անձնական ու հասարակական հարաբերությունների ձևավորման վրա, և գրականությունը մեծապես շահում է, երբ գրողները հատկապես կենտրոնանում են ոչ թե սոցիալական հարաբերությունների, այլ անհատի՝ նաև այդ հարաբերությունների ազդեցությամբ ձևավորվող բարոյահոգեբանական արժեքների վրա:

Ս.Այվազյանի պատմվածքների հերոսներից շատերը արտաքինով Խորաձորը երիզող լեռների նման են՝ կոպիտ, արևահարված, չհղկված: Բայց դա միայն արտաքնապես. հոգեպես նրանք փխրուն են, դժվարությունների հետ համակերպվող, բայց նաև լեցուն լավ օրերի հույսերով: Միշտ մոայլ «ինքն իր մեջ ընկած» մարդ է մոշուտցի Հայրապետը, ում համագյուղացիները մտերմաբար Հաբի են անվանում: Նրա կոշտ ու կոպիտ արտաքինի մեջ, սակայն, անչափ նուրբ ու զգայուն մի ներքին էությամբ է թաքնված, որն ազնվացնում է նրան: Մոշուտցի այդ առնական տղամարդն անչափ փխրուն է, նրբազգաց. «Շենում մեկը մեռավ՝ առաջինը նա է գնում ու լաց լինում վրան՝ մի տարեկան երեխա լինի, թե հարյուր տարեկան պառավ: Հաբին լաց է լինում, երբ զուռնաչի Օհանը «սահարի» է փչում, եթե մեկը պատմում է իր դարդը, կամ երբ հարևանի ուսանող տղան ամառը Երևանից գալիս և իրենց բոստանում «Սիրեցի, յարս տարան» է երգում...»³⁸:

«Խիղճը» պատմվածքում Հաբին ներկայացված է իր բնական վիճակով՝ հոգեպես անխաթար ու մաքուր, զգայուն ու ազնիվ: Գարունը բացվելուն պես մինչև ուշ աշուն Հաբին մնում է այգիներում՝ ականջը բնության ծայներին, միտքը՝ ջահել օրերի հուշերի գրկում. «Ոչ ոք չի ասի, թե Հաբու սրտում դարդ կա. ապրուստ ունի, առողջ կին, չորս տղա, ինքն ու կինն աշխատում են, տղերքը սովորում են.... Կատինը՝ կարճիկ, հաստիկ մի կին է տնարար...»: Բայց ամեն օր հուշերի կծիկը գլորվում ու Հաբուն տանում է ջահել օրերի կապույտ հորիզոնները. ահա Բալասանի բոստանը: Հաբին ամեն երեկո գալիս է այդտեղ, մտնում յասամանի թփերի տակ ու նայում, թե երբ Շուշանը դուրս կգա բակ. «Հաբին ներքևից նայում է Շուշանի՝ կաթի պես սպիտակ, լիքը պարանոցին, լուսաթաթախ երեսին, շիմշատ մեջքին՝ սիրտը նվաղում էր»³⁹: Եվ այսպես ամեն օր «մի րոպե անգամ չի կարողանում մտքից զցել Շուշանի հնձան գալը,

³⁸ Այվազյան Ս., Խիղճը, էջ 82:

³⁹ Նույն տեղում, էջ 84:

նրա աչքերի կրակը, ասած մի քանի բառերը, և... լռությունը»: Հաբին, որ միշտ կիսել է իր մի կտոր հացը ընկերոջ հետ, օգնել է նեղն ընկածին, ամենից շատ կնոջը՝ Կատինին է խղճում, որ իր համար չորս տղա ծնեց, բայց երբեք քնքշանք ու սեր չտեսավ իր կողմից, Շուշանին, որ դժբախտացավ իր հետ չամուսնանալով և ամենից շատ իրեն, որ այրվում է երկու կրակի մեջ:

Ս.Այվազյանի պատմվածքներից շատերը հյուսված են հիշողությունների հենքի վրա: Խորաձորում է ապաստան գտել եղեռնից մարգապուրծ գաղթական Փանին, ով օր ու գիշեր մտքով Սասնա սարերում է ու Սասնա երգեր է երգում.

Տալվորիկի գավակն եմ քաջ,
Չեմ խոնարհվի վատի առաջ,
Ազատ լեռանց եմ ազատ լաճ,
Եկեք դեպ ինձ, առաջ, առաջ...

Երգը Սասնա քաջերի աննկուն ոգու, ազատասիրության ու պայքարի մասին է ու խորաձորցիների սրտով է. «Կամ մենք սասունցի ենք, կամ սասունցիք զանգեզուրցի... Երգից երևում է, որ դա այդպես է...» («Գաղթական Փանին»):

Զանգեզուրի լեռներն ինչ-որ չափով մեղմում են Փանու ցավը, լեռնաշխարհի մարդիկ նրա համար դառնում են հարազատներ ու բարեկամներ:

Մանկության ծանր օրերի հիշողությունների մղձավանջների մեջ է ապրում «Իմ մանկությունը» (ընկերոջս պատմածը)՝ պատմվածքի հերոսը, ում աչքի առջև թուրքերը կոտորեցին ծնողներին, բոլոր հարազատներին ու բարեկամներին. «Օր չէր լինում, որ դաշտերից լուրեր չբերեին, թե մարդ են սպանել, օր չէր լինում, որ գյուղում սուգ ու շիվան չլիներ...»:

Ծանր, մղձավանջային պատկերները միշտ նրա աչքերի առջև են. «Օրվա այդ պահին հանկարծ ամեն կողմից գյուղի վրա սկսվեց հրացանաձգություն: Ես միայն այն տեսա, թե ինչպես մի երեխա մոր գրկից ընկավ և ճակատից արյուն դուրս ժայթքեց: Մայրը կռացավ, որ սպանված երեխուն վերցնի, մի ուրիշ գնդակ նրան թողեց իր մանկան դիակի վրա...»:

Լեոնաշխարհն ապաստան է տալիս թուրքական գեհեներից աստծու կամքով փրկված մանուկին, ով տասնամյակներ հետո մասնակցում է Մեծ հայրենականին ու հիվանդանոցում գտնում հարազատ քրոջը՝ Զարոյին:

Հրաշքներ պատահում են կյանքում, ու կյանքը նաև այդ հրաշքներով է գեղեցիկ ու լուսավոր...

Գրողն ավանդում է լույսի խորհուրդը, ընթերցողին տանում մանկության հեռավոր հովիտները, որ լեփ-լեցուն են անկրկնելի գույներով ու շշուկներով՝ հեքիաթային ու դյուբի: Տխրություն ու ցավ կա այդ հովիտներում, դառը հուշեր, անմոռանալի պատկերներ, հարազատ մարդիկ, որոնցից շատերն այլևս չկան, բայց յուրաքանչյուրն ինչ-որ մի հետք է թողել իրենից հետո՝ մի հուշարձան-աղբյուր, մի կամուրջ, ճամփեզրին տնկած մի ընկուզենի, մի հետաքրքիր պատմություն, մի կախարդական այգի:

Նրանք են ամբողջացնում Խորածորի համապատկերը, որ յուրաքանչյուր պատմվածքում ներկայացվում է ուրույն գծերով ու նրբերանգներով, իր պատմության ամենատարբեր հանգրվաններում: Նման չէ Խորածորը ուրիշ և ոչ մի գյուղի. «Ձոր, ձորում տներ՝ փորված ժայռերի մեջ, տափակ կտուրներով, դարսված իրար վրա: Կենտրոնում եկեղեցի՝ սրբատաշ քարերով, սրբավայել, փառահեղ: Եկեղեցու բակում՝ տապանաքարեր՝ ծոված և ուղիղ: Քարերին եղծված գրեր, ծխից սևացած տեղեր և մեղրամոմի հետքեր: Եկեղեցուց ներքև՝ կամարակապ աղբյուր: Բարձր թասից ջուրը միալար աղմուկով թափվում է նովը, մթան մեջ շողում սառը փայլով»⁴⁰:

Իրենց ամբողջ կյանքը բնության այս գողտրիկ անկյունում են անցկացրել Շափաղաթ ապերը, Հովասափ պապը, Սուկլունց Լևոնը, այգեպան Արշակը, բրուտ Ունանը, Սաղաթելը՝ ինչ-որ տեղ իրար նման ու իրարից խիստ տարբեր մարդիկ՝ դժվարին կյանքով ապրած, բայց հպարտ ու անկոտրում, հոգով մաքուր ու հավատավոր, ովքեր կոլեկտիվացում են տեսել, պատերազմ, ենթարկվել են հալածանքների, զավակներ են կորցրել, հարազատներ ու բարեկամներ:

Հասարակական կյանքի խոշոր ցնցումները միշտ էլ բացասաբար են անդրադառնում մարդկանց հոգեբանության վրա, առաջ են բերում դրամատիկ

⁴⁰ Այվազյան Ս., Տուր ձեռքը, կյանք, Երևան, 1962, էջ 7:

ապրումներ, անորոշության զգացումներ: Հին Խորածորն անհնարին էր պատկերացնել առանց Սուկլունց Լևոնի, առանց նրա համ ու հոտով խոսքի, հետաքրքիր պատմությունների, հումորի, հատկապես՝ առանց նրա երգի, որ ուրախ ու զվարթ արձագանքում էր մոտակա ձորերում, երբ հարսանիք կամ կնունք էր լինում, և տխուր ու թախծոտ՝ հուղարկավորություններին: Երգում էր ու դափ էր զարկում և գոհ էր, որ ինքը կա, որ ամեն աստծո առավոտ լույսի հետ ձորերը լցվում են թռչունների ծվլոցով, դաշտերում վար են անում, աշխարհը լցվում է հորովելի մեղմ ելևէջներով: Ծանր աշխատանքով էր ձեռք բերում հինգ երեխաների օրվա հացը՝ հազիվ ծայրը ծայրին հասցնելով, բայց «ամեն ինչից գոհ էր, ամենից ուրախ մարդն էր Լևոնը», ում գործը միայն միրգ ու բանջարեղեն ծախելը չէր, «նա յուրովի դերասան էր, որ իր սրամիտ պատմություններով, երգով ուրախացնում էր համագյուղացիներին»:

«Համատարածը որ եղավ, Լևոնը թողեց միրգ ու բանջարեղեն ծախելը, էլ չէր երգում, չէր կատակում ու մարդկանց՝ արտել մտնելու հարցին անորոշ պատասխանում էր. «Ի՞նչ տանեմ հետս, դա՞փս, թե՞ դատարկ կողովս, կծիծաղեն վրաս»: Անորոշության ծանր զգացումները խաթարում են Լևոնի հոգեկան անդորրը, նրան դարձնում ինքնամփոփ, մարդախույս: Հետո «Գորիսից եկողները պատմում են, որ Լևոնին տեսել են ճաշարանում, երաժշտական փոքրիկ մի խմբի մեջ դափ նվագելիս»: Դա մեծ ողբերգություն էր Լևոնի համար, ով հոգով ու մտքով միշտ Խորածորում էր, զուռնաչի Օհանի, իր հարազատ մարդկանց կողքին: Դա յուրօրինակ ողբերգություն էր նաև Խորածորի համար, որտեղ հարսանիքներն ու ուրախություններն այլևս նախկին համն ու հոտը չունեին:

Բ) ԱՆՀԱՏԻ ԴՐԱՄԱՏԻԿ ԱՊՐՈԻՄՆԵՐԸ

Իր պատմվածքներում Ս.Այվազյանը, բնականաբար, չէր կարող բացահայտ կերպով խոսել հասարակական կյանքի բացասական երևույթների ու նրանցով պայմանավորված այն հետևանքների մասին, որ դրսևորվեցին տարիներ հետո՝ գյուղական տնտեսությունների քայքայում, արտագաղթ դեպի միջինասիական հանրապետություններ, համատարած աղքատություն, օտարացում հողից ու

աշխատանքից: Սակայն դժվար չէ նկատել, որ այս ամենը նա ներկայացնում է ենթատեքստում, առանձին անհատների ճակատագրերը, դրամատիկ ապրումները, ծանր մտահոգությունները պատկերելու միջոցով: Եվ եթե ուշադրություն դարձնենք կոլեկտիվացման առաջին «նվիրյալների» կերպարներին, որոնցից շատերը նկարագրված են զավեշտալի իրավիճակներում, ապա ակնառու կդառնա, թե գրողն ինչ վերաբերմունք ուներ համայնացման վերաբերյալ, ինչպես էր գնահատում նոր ձևավորվող արժեհամակարգը:

Այդ «նվիրյալներից» մեկն էր Գրիգորը, որին համագյուղացիները Լակ մականունով էին կնքել: Նա «ակտիվիստ» էր, հաճախում էր ընթերցարան, ուշադիր լսում էր բոլոր զեկուցումները, աչքի էր անցկացնում բոլոր ամսագրերը՝ երկար նայելով բոլոր նկարներին: Օգնում էր, որ ընթերցարանի վարիչը «խմոր քսի նոր ստացած պլակատներին՝ պատերին կպցնելու համար, և խորհուրդներ էր տալիս, թե որը ինչ տեղ պետք է կպցնել: Պլակատը հասարակ բան չէ, պլակատը քաղաքականություն է, իսկ քաղաքականությանը պետք է քաղաքական աչքով նայել»⁴¹ («Լակը»):

«Քաղաքական աչքով» գնահատելով ամեն ինչ ու «քաղաքական քիթը» մտցնելով ամենուր, խորհուրդ էր տալիս «գյուղը տեղափոխել ու դնել սոցիալիստական ռելսերի վրա՝ նրանք, որոնք կցանկանան վիճել՝ քաղաքական սխալ արած կլինեն», դրանք կույր մարդիկ են, «ցանկանում են թշնամու ջրաղացին ջուր լցնել»: Դրանք «անպատճառ կամ դասակարգային թշնամի են, կամ առնվազն քաղաքականապես անգրագետի մեկը»:

Վերևներում գնահատեցին Լակի նվիրվածությունը ու նշանակեցին գյուղում բացված հյուրանոցի՝ «զայեծնի դոմի» վարիչ: Բայց երախտամոռ խորածորցիք չգնահատեցին Լակին, և նա գնաց շրջկենտրոն ու դարձավ վարսավիր: Հետո երբ շրջկենտրոնում որևէ համագյուղացու էր հանդիպում ու նրանից իմանում, որ «ներքին հանդի արտերը կարկուտը զարկեց», որ երաշտի պատճառով այս տարի հացը քիչ է լինելու, խորիմաստ կերպով ասում էր. «Ըհը~, ուրեմն տուժել եք: Դուք ձեր կադրերին գնահատել չգիտեք, դեռ շատ պիտի տուժեք»⁴²:

⁴¹ Այվազյան Ս., Խիղճը, էջ 158:

⁴² Նույն տեղում, էջ 161:

Խորաձորցիք դժվարությամբ են համակերպվում նոր պայմաններին, չեն ուզում մտնել «արտել», չեն հասկանում, թե ինչպես կարելի է սեփական հող, սեփական անասուն, սեփական տնտեսություն չունենալ: Ս.Այվազյանը վարպետորեն է ներկայացնում նախկին սեփականատերերի՝ այժմ ընչազուրկ դարձած անհատների ծանր ապրումները, վաղվա օրվա նկատմամբ ունեցած նրանց անորոշ մտահոգությունները:

Մարդու ու մարդկայնության, պատվի ու խղճի մասին յուրահատուկ պատկերացումներ ունի համանուն պատմվածքի հերոս Հովասափ պապը: Աշխատանքն է պահում մարդուն. «Ասեմ, թե ինչպես, ծառը տնկեցիր՝ ջրել է պետք, մտածում ես ջրելու մասին ու չես մեռնում: Դե ինչպես մեռնես, իսկ ծառը ո՞վ պիտի ջրի: Զրեցիր, պետք է ապրել-տեսնել, թե ինչպես է դալարում, կանաչ կապում: Դրանով խնամքը չարձավ, ախր մատղաշ է: Խնամում ես, կանաչում է, ծաղկում է, հետը ծաղկում ես, հետն ապրում ես...»⁴³: Հովասափ պապը չի ուզում կոլտնտեսություն մտնել. նա ուզում է իր ծառն ունենալ, իր հողը, իր աշխատանքը, որ խիղճը մաքուր մնա, որ չխորթանա աշխատանքից. «Մարդիկ խիղճ չունեն, մեռել է նրանց խիղճը: Այգիներ չեն մնացել: Սա ի՞նչ մարդկություն է: Տվեք իմ բաժինը, ես քրտինքով ծառը կջրեմ...»: Իսկ սա փոստատար Գալուստի՝ նոր կարգերի «նվիրյալի» համար նշանակում է վերադարձ դեպի մասնավոր սեփականություն, ինչը քաղաքական «հավկուրություն է»:

Հովասափ պապի նման շատերը կան Խորաձորում, ովքեր ապրում են խղճի օրենքներով, ցավում են կորուստների համար, ճշմարիտ խոսքը մարդու երեսին են ասում՝ անկախ նրա զբաղեցրած պաշտոնից ու դիրքից. «Հազար տարվա շինածը մի օրում կարելի է քանդել, քանդելը հեշտ է: Ա՜յ, այս ծորում հազար տարվա այգիներ են եղել, հիմա չկան: Անխիղճ մարդիկ քանդեցին» («Հովասափ պապն ու կենտկոմի քարտուղարը»): Ու քարտուղարը՝ Աղասի Խանջյանը, լավ է հասկանում պապին, ով այս հեռավոր գյուղում ապրել ու ցանկանում է կյանքի մնացած տարիներն էլ ապրել տիրոջ իրավունքով ու հոգեբանությամբ:

⁴³ Նույն տեղում, էջ 139:

Ս.Այվազյանի փոքր կտավի ստեղծագործությունների մեջ ծանրակշիռ տեղ են գրավում լեռնաշխարհի՝ Հայրենական մեծ պատերազմի, հետպատերազմյան տարիների կյանքը պատկերող պատմվածքները: Հեղինակը հազվադեպ է անդրադառնում ռազմական անցուդարձերին, նրա ուշադրությունը հիմնականում սևեռված է պատերազմից վերադարձած զինվորի, խաղաղ պայմաններում նրա ներաշխարհի, հոգեկան ապրումների վրա: Այս շարքի պատմվածքների հերոսները պատերազմից հաղթանակով վերադարձած, հոգեպես ու ֆիզիկապես հաշմված, անլիարժեքության բարդույթներով տառապող նախկին զինվորներ են, որդեկորույս ծնողներ, որբ երեխաներ: Կռիվը հեռու էր Խորաձորից, «այստեղ արկ ու ռումբ չէր պայթում, մարդիկ չէին լսում դրանց հեռավոր որոտները, բայց այդ պայթյուններից այստեղ նույնպես ծառեր էին արմատախիլ լինում, ծանր վիրավորվում էին մարդիկ... ավելի շուտ մայրեր...»⁴⁴ («Լուռ Լալազարը»): Կարոտից ու կարիքից մաշված մարդիկ են կռվից վերադարձած զինվորները՝ «որը մի ոտանի, որը մի թևանի, բայց բոլորի կրծքին շքանշան կամ մեդալ»:

Կռվից ողջ վերադարձածների ծնողները ցնծության մեջ են. տներից մեկում ուրախություն է, մյուսում՝ սրտմաշուկ լռություն, անորոշ, անհույս սպասումներ: Շատերը դեռ հավատում են, որ իրենց որդիները կգան՝ թեկուզ մի «ոտանի, մի թևանի», երեխաները սպասում են իրենց հայրերին, կանայք՝ ամուսիններին, ողջ մնացածներն ամաչում են որդեկորույս մայրերի աչքին երևալուց:

Պատերազմում հինգ որդի է կորցրել Շափաղաթ ապերը: Հինգին էլ նույն օրն է ճանապարհել ռազմաճակատ և կնոջն ու հարսներին արգելել է լաց լինել՝ «լացը մտքի մեջ մնացող է, լացը լաց է բերում, լացով ճամփա չեն դնի...»:

Հետո հերթով ստացել է որդիների զոհվելու լուրը, հարսներին ու կնոջը ոչինչ չի ասել... Հինգ հուշարձան-աղբյուր է կառուցել Շափաղաթ ապերը՝ հինգ որդիների հիշատակին ու բոլորի վրա փորագրել է նույն պատգամը՝ «Խմեցի՞ր, հալալ լինի, եթե հալալ ես ու պարզ, ինչպես այս աղբյուրը»... Մինչև հիմա էլ Խորաձորում տխուր խոխոջում են Մուշեղի, Միսակի, Մամիկոնի, Մեսրոպի, Սեդրակի հիշատակին

⁴⁴ Նույն տեղում, էջ 43:

Շափաղաթ ապոր կառուցած աղբյուրները, և քամին այդ խոխոջյունի տխուր ելևէջները տանում-լցնում է ձորերը, խառնում չոր խաշամի խշխշոցին:

Երկաթից պիտի լինի, սիրտ ու հոգի չպիտի ունենա մարդ, որ կարողանա դիմանալ այն ցավերին ու տառապանքներին, որ աստված բաժին է հանել Շափաղաթ ապորը. հինգ որդի է կորցրել, բայց դեպի առաջ է նայում, մտածում է թոռների մասին, որոնց պիտի հայրություն անել, օջախի կրակը վառ պահելու, որդիների հիշատակը հավերժացնելու մասին. «Գլորվելիս էլ ոտքի վրա կանգնելու մասին պիտի մտածել: Նպատակն առջևում է լինում, վայ ետ նայողին: Ետ որ նայեմ, չպիտի դիմանամ տառապանքներին, որոնք մի մարդու համար շատ են» («Ձորերի ձայնը»):

Տոհմիկ հայ մարդու հզոր կամքի, ժողովրդական իմաստնության խորհրդանիշն է Շափաղաթ ապերը՝ բնական մարդու իսկական մարմնացում, և լեռնաշխարհը նրա նմաններով է կանգուն: Ինչքան անիմաստ կլիներ կյանքը Խորաձորում, եթե այնտեղ չապրեին Շափաղաթ պապը, Գիլավանց Աթան, Ղրգյոզանց Լևոնը, բրուտ Ունանանց Ունանը, այգեպան Արշակը: Նրանք են կամրջում ժամանակները, վառ պահում հիշատակները:

Խորաձորում դարավոր ավանդույթ է հուշարձան-աղբյուր կառուցելը, և ձորերում, ճամփեզրերին, անտառի զովասուն բացատներում այդպիսի աղբյուրներ շատ կան: Հինգն էլ Շափաթաղ ապերն է ավելացնում. «Յամաքացրեց թշնամին իմ սրտի հինգ աղբյուրը, նրանց անունով հինգ աղբյուր պիտի շինեմ այս ձորերում. թող մեզնից հետո եկողն իմանա, որ մի սիրտ հինգ կտոր է արվել, էլի ապրել է մարդն ու հավատարիմ մնացել իր հավատին»⁴⁵:

Կյանքը շարունակվում է. մեծանում են Շափաղաթ ապոր զոհված որդիների զավակները, ինչպես Փրթոսի դարավոր ընկուզենու տեղում տնկած մատղաշ շիվն է արմատակալում ու նոր ճյուղեր տալիս, ու, թվում է, ոչինչ չի փոխվել ձորերում. «Բայց այդ պահին Շափաղաթ ապերն է կանգնում իմ առաջ, իր կախված հոնքերի տակից նայում է ինձ: Ուրիշ, ուրիշ բան են ասում նրա կնճիռներով զարդարված աչքերը»⁴⁶:

Ս.Այվազյանի՝ պատերազմի թեմայով գրված պատմվածքները հիմնականում նվիրված են թիկունքի կյանքին, իրենց ամուսիններին, որդիներին, ծնողներին

⁴⁵ Նույն տեղում, էջ 15:

⁴⁶ Նույն տեղում, էջ 17:

այգիներում ու դաշտերում, ֆերմաներում, բրուտանոցներում փոխարինած կանանց, ծերունիների ու մանուկների աշխատանքին, սպասումներին, կյանքի ծանր պայմաններին: Թիկունքում նույնպես պատերազմական իրավիճակ է, և միայն ռազմաճակատում չէ, որ մարդիկ հերոսանում են: Իսկական հերոսներ են Ավոյի տատը, ով յոթ տղա է ճամփել ռազմաճակատ, և ոչ մեկը չի վերադարձել: Յոթ հարսներին ու թոռներին տիրություն անելն ու օջախի կրակը վառ պահելն է, որ չի թողնում տատին հեռանալ այս աշխարհից: Ջոհված որդու երկու զավակներին և՛ հայրություն, և՛ մայրություն է անում Արշակ պապը, ու դա է նրան ապրելու կենսատու լիցքեր հաղորդում: Պատերազմն ավարտվել է, բայց Խորածորում այն շարունակվում է որդեկորույս մայրերի սրտերում, իրենց հայրերին տան պատերից կախված խունացած նկարներով ճանաչող որբ մանուկների տխուր հայացքներում, զոհված զավակների՝ սնդուկներում խնամքով պահված հագուստների ծալքերում:

Այս ամենի մասին Ս.Այվազյանը ոչ թե պարզապես պատմում, այլ գեղարվեստական համոզիչ միջոցներով թափանցում է իր հերոսների ներաշխարհը, ներկայացնում նրանց դրամատիկ ապրումների տեղաշարժերը՝ յուրաքանչյուրի կերպարում տեսնելով անհատականության դրսևորման յուրահատուկ գծեր ու նրբերանգներ:

Նորից տեղին է անդրադառնալ 50-ականների քննադատության այն դիտարկումներին, թե Ս.Այվազյանն իր պատմվածքներում չի անդրադառնում իրականության «գլոբալ» խնդիրներին, չի ներկայացնում «վերափոխումների» ընթացքը:

Բայց մի՞թե գրականության համար կան ավելի «գլոբալ» խնդիրներ, քան անհատի խնդիրները, նրա աշխարհընկալման յուրահատկությունները, մարդու ու մարդկայնության, պարտքի ու պատասխանատվության, խղճի ու կարեկցանքի վերաբերյալ պատկերացումները: Թվում է՝ չկան:

Ս.Այվազյանի փոքր արձակի քնարական երակը լիարյուն կերպով տրոփում է նաև «Գարունս ձյունների տակ» (1972) խորագրով ժողովածուում:

Թեմատիկ առումով բազմազան են հեղինակի մանրաքանդակները, որոնք ամփոփված են «Կյանքի հմայքը», «Գարունս ձյունների տակ», «Ինքս ինձ հետ» շարքերում:

Կենսաթրթիռ լիցքերով, վառ ու թանձր գույների վարպետորեն գտնված համադրություններով ու հակադրություններով, անցավորի ու մնայունի վերաբերյալ փիլիսոփայական խորհրդածություններով, առաջին սիրո ջերմ թրթիռներով, հասունության շրջանի զգացմունքների տաք բռնկումներով են լեցուն Ս.Այվազյանի մանրապատումները:

«Գարունս ձյունների տակ» շարքի մանրապատումները քնարական ու խոհափիլիսոփայական խորհրդածություններ են մարդու էության, անհատի ինքնաքննության, գեղեցիկի, բարոյական անանց արժեքների՝ հայրենիքի ու հայրենասիրության, երջանկության, փոխադարձ ու մերժված սիրո, պատվի ու պատվախնդրության վերաբերյալ:

Ազգային արժանապատվության բարձր զգացումներով են տոգորված Ս.Այվազյանի՝ մայրենի լեզվին, մեր ինքնության վկայագրերին՝ դպրությանն ու երգին, խաչքարերին, ճարտարապետական կառույցներին նվիրված մանրաքանդակները: Ուխտավորի երկյուղածությամբ է Կավարտցի Գալուստը այցելության գնում Օշական՝ սուրբ Մաշտոցի գերեզմանին: «Չարչարանքների մեջ սփոփվելով՝ հողագործ Գալուստը՝ «որդին Մկրտչի», հասնում է Օշական՝ ծնկաչոք աղոթելու այն «մարդու գերեզմանին, ով վառվեց, հանգավ և լույս դառավ հայոց աշխարհին», լույս տվեց մեզ, որ մենք միշտ լինենք, տեսնենք ու մեզ տեսնեն: Թշնամիներ շատ ունենք մենք, ու քանի դեռ կան, սրով ու գրով ենք ապրելու, հետո միայն գրով («Ուխտ և երդում»):

Լայն ու խորն է հայի հոգին՝ թեպետ լցված է կորուստների ցավով, երախտապարտ է հայը: Ալեքսանդրիայի փողոցներում զբոսաշրջիկ հայը հիշում է եղեռնի օրերին իր նախնիներին ապաստան տված արաբներին ու սիրով է լցվում իրեն շրջապատած սիրունատես, բոկոտն ու կիսամերկ երեխաների հանդեպ: «Նայում եմ ձեզ, ինչպես իմ անցյալին և ասում եմ. «Էսսալամ ալեյքում, իմ փոքրիկ բարեկամներ...» («Էսսալամ ալեյքում»):

Հայրենիքի կարոտ կա աշխարհասփյուռ հայերի աչքերում, կորուսյալ եզերքի կարոտ, որ «հայաբառ կբարբառի». «Հայաստանե՞ն եկած ես, բեր պագնեմ բերանդ, աչքերդ,- ու պառավն ահով շուրջն է նայում,- հոս հայ ըլլալը հանցավոր ըլլալ կնկատվի: Թույլ չեն տա Հայաստանեն եկած հայերու հետ խոսիլ...»: Պառավը հայացքով Բոսֆորի մյուս ափն է ցույց տալիս, ուր Սկյուտարի գերեզմանատունն է. «Հոն ամփոփված են իմ հարազատներու ոսկորները... Ամեն արևամուտեն առաջ հոս կուգամ, կնայեմ գրերուն և Սկյուտարում ամփոփված իմ մերձավորներու բերանով կանիժեմ եղեռնը, եղեռնագործներուն... Կըսեն Երևանում Քուռկիկ-Ջալալիի ոտքերի տակ շուռ եկած է համբերության բաժակը, և օր ու գիշեր ջուր կըհոսի: Ճի՞շտ կըսեն, որ կհոսի...» («Բեր պագնեմ աչքերդ»):

Ստամբուլի փողոցներում ու վաճառատներում խաբում են զբոսաշրջիկներին, իսկ մոլլան հավատացյալի ջերմեռանդությամբ «ազան» է կանչում, մի ծերունի «գովում է Աբդուլ Համիդի պատկերով նամականիշը որպես ունիկում և ուզում է խոթել ափս... Ես հեռացնում եմ ձեռքս ինչպես օձից...» («Ստամբուլում շոգ է»):

Ալեքսանդրիայի արմավենիների մի կանաչ պուրակում՝ Կահիրեի հայոց գերեզմանատանը, հանգչում է Պողոս-Նուբար փաշան. «Աստ հանգչի մարմինը լուսահոգի Յուդաբեր Չմշկյանի, ով գաղթել է Սեբաստիայից՝ գաղթի ճանապարհին թողնելով ութ որդուն՝ հիշատակ միակ որդուց, Արմենակ Եկարյան՝ Վանի ինքնապաշտպանության հերոս... Եվ հետո իրար կողքի Արփիար Արփիարյան, դերասանուհի Սիրանույշ, Երվանդ Օտյան... Հասկանալի է....

- Բայց մի՞թե հասկանալի է,- ասես բողոքում են բոլոր քարերը:- Հայը կարող է զինվոր լինել, կռվել հայրենիքի համար և ընկնել օտար հողում, ինչպես իսպանացին, ինչպես բուլղարացին, լեհը կամ հույնը: Հայը կարող է տարագիր լինել, ինչպես մարդն ամեն մի փոքրացած ազգի: Բայց կա՞ն թաղված մի այլ ժողովրդի հոգևոր մշակները մի ուրիշ հողում:

- Չկա՞ն,- ասես հողի տակից լսվում է Սիրանույշի ձայնը՝ թրջված արցունքով...»⁴⁷
(«Հայոց գերեզմանատունը»):

⁴⁷ Այվազյան Ա., «Գարունս ծյուններ տակ», Երևան, 1972, էջ 37:

Հայրենական տան, անցած գնացած օրերի ու մանկության կարոտ կա շարքի մանրապատումներում: Հիշողության արահետները տանում են հայրենի գյուղ, ուր հինավուրց թթենու տակ մայրը սպասում է որդուն, ու նրա ձեռքերն առաջվա պես փաղաքշում, լռությամբ խորհուրդներ են տալիս, անցած օրերն են հիշեցնում՝ որպես մեծ ու դժվարին պատմություն»: Ահա հայրական տան ճանապարհը՝ ոլոր-մոլոր, եղինջի թփերով պատված... Քանի՜-քանիսն են այդ ճանապարհով գնացել ու հետ չեն եկել... Քանի-քանի այդպիսի ճանապարհներ են դուրս գալիս գյուղից, խառնվում մեծ քաղաքներ տանող մայրուղիներին: Հիմա դրանք նաև տունդարձի ճանապարհներ են, մայրական վշտերը փարատելու, հայրական տան կարոտն առնելու, հայրենի հողի բույրերով արբենալու ճանապարհներ. «Ես որդու սիրով եմ սիրել այս հողը և դրա հմայքով եմ զգացել հմայքը մի պատառ հողի ու ամբողջ աշխարհի: Ես ծնվել եմ այդ հողից և դառնալով մի բուռ հող, կուզեմ խառնվել այդ հողին, որ չպակասի դրանից մի բուռ հողն աշխարհում»⁴⁸ («Կտակ»): Ինչպես մեծ հայրենապաշտ Ա.Բակունցի, այնպես էլ Ս.Այվազյանի համար հայրենի հողը «և՛ կեցության անփոխարինելի աղբյուր է, և՛ զգացմունքների բյուրեղացման ճանապարհ, և՛ բարոյական արժեքների զարգացման հենարան»⁴⁹:

Հարյուր տասնիննամյա մաճկալ Վարդազարին ևս տասը տարվա կյանք են ցանկանում բարեկամները, ու մաճկալը սրտնեղում է. «Բա ապրելու համար էլ ժամանակ կնշանակե՞ն: Տասը տարին ի՞նչ է որ...» («Կյանքի հմայքը»): Մահվան մահճում անգամ Վարդազարը մտովի գարունը բացվելուն պես բարձրանում է լեռները, զգում նոր շուռ տված հողի, խոտարմատների խառը բույրը, ու երջանկությունից փայլում են աչքերը: Մանուշակ մայրիկը ստանում է որդու սև թուղթը, բայց չի հավատում նրա զոհվելու լուրին. «Կարող է դեռ թշնամու արթուն աչք կա մեր վրա, դրա համար էլ չի վերադառնում մոր մոտ, որ հետո ուրիշ մայրեր չկսկծան» («Մայրը սպասում է»): Աբգար պապը չի պատսպարվում հորդառատ անձրևից և թրջվում է մինչև ոսկորները. «Թող մրսեմ, հապա ինչպե՞ս պիտի իմանամ, որ ծարավ ծիլն արդեն կշտացավ ջրից» («Անձրևը»): Մայրը տեսնում է որդու հասունանալը, աչքերը լցվում են

⁴⁸ Նույն տեղում, էջ 45:

⁴⁹ Աղաբաբյան Ս., Հայ սովետական գրականության պատմություն, հ. 1, էջ 471:

արցունքի կաթիլներով, ու նրա ժպիտն ասում է. «Մոր արցունքները երբեք չեն ցամաքում» («Մայրս»):

Սիրո ջերմ խոստովանություններ, մերժվածության ցավ ու կսկիծներ կան Ս.Այվազյանի մանրապատումներում. «Դու որ ինձ չմերժեիր, ես ինչպե՞ս պիտի իմանայի, որ արցունքը սրտից է բխում, ոչ աչքերից, ինչպե՞ս պետք է իմանայի, որ մերժումն ուժ է դառնում.... Ես քո կրակով եմ դիմացել կրակներին...» («Դու որ ինձ չմերժեիր»):

Մերժված սերն ավելի է ազնվացնում ու մաքրում հոգին, տանում մանկության ծորերը, ուր սիրահարներն աղավինների պես պատասպարվում էին թև-թևի տված՝ իրար շունչ շնչելով: Մերժումն ավելի է բորբոքում սիրող սրտի կրակը. «Ա՜խ, դու չգիտեիր, թե ինչ է անում կրակը փակվածության մեջ»: Մերժված սերը երբեք չի մոռացվում. «Դու հեռացար ինձնից, բայց դարձար ինձ համար դարձի ճամփա, օջախի ծուխ դարձար՝ ելնող հայրենական երդիկից: Դու ինձ ետ կանչող ձեռք դարձար բոլոր ափերից»:

Սիրով է սկիզբ առել աշխարհը, և սերն է իշխելու աշխարհում: Եվ ինչքան հեռու են սիրող սրտերը, այնքան խորն է կարոտը. «Երբեմն հեռանում եմ քեզնից, որ ավելի շատ կարոտեմ քեզ, որ հեռվից տեսնեմ քեզ, որ լրիվ տեսնեմ: Երբեմն հեռանում եմ քեզնից, որ տարածություն լինի մեր մեջ, որ վերադարձի ճանապարհ լինի... Հեռանում եմ, որ նյութեղեն չլինես, այլ երազ դառնաս, տենչ, ձգտում ու իղձ... Հեռանում եմ, որ ավելի մոտ լինեմ քեզ... («Երբեմն հեռանում եմ»):

Գրողի փիլիսոփայական խորհրդածություններն ամփոփված են «Ինքս ինձ հետ» շարքում: Նա պեղում է իր ներաշխարհը, բացվում ընթերցողի առջև, ու ընթերցողի համար բացահայտվում է, թե որտեղից են բխում գրողի պատմվածքների անսահման բարությունն ու կենսասիրությունը. «Իմ ապրած ձմեռների մեջ այս ձմեռն ավելի ցրտաշունչ էր: Այս ձմռանը ես ավելի շատ եմ մտորում գարունների մասին և անցած ձմեռների աղմկոտ ձնհալների: Արևն իմ աչքին առաջվա փայլը չունի, և ես դրա համար խղճում եմ նրան: Ես ամբողջությամբ խիղճ եմ դարձել և անխիղճ բաներ փնտրելով իմ արարքների մեջ, տանջվում եմ»⁵⁰:

⁵⁰ Այվազյան Ս., Գարունս ծյունների տակ, Երևան, 1972, էջ 83:

Գրողի մտասևեռումները պատվում են երկնայինի ու տիեզերականի ոլորտներում, նա հավիտենության ծայնն է լսում ակնթարթի տրոփյունի մեջ («Ակնթարթի մեջ մահ կա և կյանք. սթափվիր սիրելիս և ըմբռնիր ակնթարթի էությունը»):

Բազմաթիվ «ինչուների» պատասխանն է փորձում գտնել գրողը և ուրախ է, որ չի գտնում, որովհետև կյանքը կդառնա անիմաստ ու անհետաքրքիր. «Փնտրումների մեջ է իմ անդորրը»: Նրա հոգում «աստվածներ են ապրում, և ինքը հարատև ու հաճելի վիճաբանությունների մեջ է նրանց հետ», և «այն աստվածը, որ բացահայտվում է, մեռնում է իմ մեջ»:

1982 թվականին «Խնձորեսկ» վեպի առաջին հատորի հետ լույս տեսավ Ս.Այվազյանի պատմվածքների «Ձայներ Խնձորեսկի ձորերից» շարքը, որտեղ հեղինակը հայտնագործում է իր հերոսների ներաշխարհը բացահայտելու ավելի հարուստ ենթաշերտեր: Նա շարունակում է «Խիղճը» ժողովածուի թեմաները, կերտում նոր ու ավելի ավարտուն կերպարներ, գտնում նրանց ներկայացնելու ավելի ուշագրավ ու գեղարվեստական համոզիչ եղանակներ: Շարքի պատմվածքները գրական բարձր վարպետության, հերոսների դրամատիկ ապրումներն ավելի խորությամբ ներկայացնելու վկայություններ են, փոքր տարածության մեջ մարդկային մեծ հույզերի ու ապրումների բացահայտման իսկական օրինակներ:

Ողբերգական կերպարներ են Միլիտոս ապերն ու Կուժանանց Հերիքնազը, ովքեր տասնամյակներ շարունակ տառապել են նույն ցավով («Թթենու կոճղը»): Տապալված թթենու տերևների խշշոցն արթնացնում է Միլիտոս ապոր հիշողությունները, տանում դեպի երիտասարդության օրերը. «Դա քսան տարի առաջ էր: Աշնան քամին ծեր թթենու վերջին շնչառությանը խառնեց աստիճանաբար նվազող մի ճոռոց ու տապալեց գետնին: Միլիտոսը կացինը ձեռքին կտրտում էր ճյուղերը, երբ արագընթաց մեկը, մի պահ կանգնելով նրա մոտ, որպես գյուղի գլխին եկած մեծ դժբախտություն, հայտնեց, թե Կուքանանց Հերիքնազը բիճ ծնեց»⁵¹:

Իսկ դա նշանակում էր, որ «Խնձորեսկը ծաղր ու ծանակ կդառնա հարևան գյուղերում՝ Տեղում, Կոռնիձորում, Շինուհայրում, մնացած շենքերում»:

⁵¹ Այվազյան Ս., Խնձորեսկ, Երևան, 1982, էջ 418:

Հերիքնազը մի որբ աղջիկ էր ու ամուսնացել էր իր պես մի որբ տղայի հետ: Միասին ապրել էին յոթ ամիս, ամուսինը 1914 թվականին զորակոչվել է ռազմաճակատ ու չի վերադարձել:

Ս.Այվազյանը ներկայացնում է Հերիքնազի տառապանքները, հոգեկան ծանր ապրումներն ու մղձավանջները: Զօր ու գիշեր նրան տանջում է այն միտքը, որ ինքը երբեք չպիտի զգա մայրության բերկրանքը, երեխայի թրթիռներն իր մեջ ու չպիտի լսի մանկան առաջին ճիչը: Նա էլ է ուզում մնացած կանանց պես երկունքի ցավեր ապրել, ամբողջ հոգով նվիրվել մեկին, ապրել միայն նրա համար, փոխել իր կյանքի անիմաստ ընթացքը: Բայց դա անհնարին էր, որովհետև հնուց ի վեր ընդունված կարգ է, որ ամուսնուն կորցրած կինն իրավունք չունի անգամ տղամարդու աչքերին նայել: Հերիքնազը խախտում է բոլոր օրենքներն ու տրվում է Միլիտոսին...: Դա նրանց միակ հանդիպումն էր. «Մի անգամ էլ Միլիտոսը բաց արեց Հերիքնազի դուռը, և այս անգամ Հերիքնազը կանգնելով նրա դիմաց՝ թույլ չտվեց, որ առաջ գնա: -Գիտե՞ս, ես մայր եմ: Դու էլ չպիտի գաս, քանի որ ոչ ոք քո մասին բան չգիտի,- մի քիչ շնչահեղձ լինելով բացատրեց Հերիքնազը ու մայրացած աչքերով նայեց Միլիտոսի վախվորած աչքերին»⁵²:

Մայրանալու բնական ձգտումն ավելի ուժեղ է գտնվում, քան բարոյականության օրենքներն ու նորմերը, որ համարձակորեն խախտում է Հերիքնազը՝ անսալով բոլոր ասեկոսներին ու հատկապես հետաքրքրասեր համագյուղացի կանանց բամբասանքներին ու անհավանական պատմություններին («Կուքանանց Հերիքնազին Բզեճորի իրենց այգում անհայտ մի մարդ բռնաբարել է: Հերիքնազն իր ծամերն օղ է արել ու կախվել ծառից, բայց հարևան այգուց նկատել, թույլ չեն տվել, որ խեղդվի»):

Ծնվում է Հերիքնազի որդին՝ Սասունը, ու հիմա էլ Միլիտոսի հոգեկան ծանր ապրումներն են սկսվում. «Տասը տարեկան էր Սասունը, որ առաջին անգամ ողջունեց Միլիտոսին... և Միլիտոսը ցնցվեց ու չկարողացավ պատասխանել երեխային»: Ու հետո ամեն անգամ, երբ նա տեսնում էր Սասունին, տառապում էր ծանր մտքերից. «Ախր ինչպես կլինի՝ հայր լինել և մի անգամ մի գիրք, մի տետր չառնել դպրոցական երեխայիդ համար, մի անգամ մի բուռ կոնֆետ չլցնել նրա գրպանը, կամ մի անգամ

⁵² Նույն տեղում, էջ 421:

չհամբուրել, որ համը շուրթերիցդ անցնի մարմնիդ բոլոր մասերը, որ հոտից չթուլանաս, ինչպես հնձանում եռացող մաճառահոտից»⁵³:

Միլիտոսի ու Հերիքնազի ծանր, ողբերգական ապրումների պատճառը պատերազմն է, որ ոչ միայն զոհեր է տանում իր հետ, այլև հոգեպես խեղում է մարդկանց: Մեծ Հայրենականում զոհվում է նաև Սասունը, ու թեև Միլիտոսի երկու տղաներն էլ վերադառնում են ողջ-առողջ, համագյուղացիները նրա աչքերում ժպիտ չեն տեսնում. «Միլիտոսն աղմկոտ քայլերով մտնում է Հերիքնազի տան բակը և դուռը չի ծեծում, ուղղակի կանչում է. – Հերիքնազ ես եմ, Միլիտոսը: Ճռռում է թախտը, հետո դուռն է ճռռում, ինչպես քսանհինգ տարի առաջ, ու Հերիքնազը հետ է քաշվում, որ Միլիտոսը ներս մտնի: -Խեղճ մարդ, էս ցավը մենակ ինչպե՞ս ես տանում,- սկզբում զուսպ, հետո անզուսպ հեկեկում է Հերիքնազը»⁵⁴:

Մեղավոր է զգում Միլիտոսն իրեն («Իմ վերքը խորանում է նաև էն պատճառով, որ մտածում եմ, որ եթե այն օրը քեզ համար փայտ չջարդեի, դու այս մեծ ցավի տեր չէիր դառնա»):

Բայց Հերիքնազն այլ կերպ է մտածում՝ ծանր վշտի մեջ անգամ լցվելով մայրության հպարտ զգացումով. «-Ինչո՞ւ ես այդպես ասում: Միևնույնն է, ես հիմա մայր եմ...»:

Մի շարք պատմվածքներում միմյանց են հանգուցվում ողբերգականն ու կենսական առողջ լիցքերը: Արդեն 70 տարեկան է Թարխանը, ում հորեղանը նշելու համար տարբեր ծագերից եկել են որդիներն ու հարսները, քսաներեք թոռները: Տունը լցվել է աղմուկ-աղաղակով, երգ ու ցնծությամբ: Հինգ երեխա է մեծացրել նա կնոջ մահից հետո, և հինգն էլ թողել ու հեռացել են հայրական տնից, բնավորվել օտար ափերում՝ ծերունի հորը թողնելով տառապալից մենության մեջ («Մենակություն»): Սեղանի գլխին նստել է Թարխանը ու ինչ-որ տարօրինակ սառնություն է զգում հարսների, թոռների ու զարմանալիորեն՝ նաև որդիների հանդեպ, որոնց և՛ հայրություն է արել, և՛ մայրություն: Նստել է Թարխանը հին թախտի վրա ու «մի քիչ ամոթխած», մի քիչ զարմացած, մի քիչ զայրացած լսում, զննում է իր տնից ճյուղեր արձակած, բայց իր տան հետ կապ չունեցող աղմուկները, խոսելաձևերը, իր

⁵³ Նույն տեղում, էջ 422:

⁵⁴ Նույն տեղում, էջ 431:

նկատմամբ հարսների, թոռների, որդիների սառնությունը: Եվ տունն է սառը՝ չի արձագանքում այս ուրախությանը»⁵⁵:

Մարդիկ ուրախանում ու քեֆ են անում, իսկ մտքերի մեջ խորասուզված Թարխանին հուշերը տանում են դեպի երիտասարդության հեռավոր ավերը. «Թարխանի աչքերի առաջ, ջրերի մեջ շարժվում են Կատինի բոբիկ ոտքերը: Տեսնում է, թե ինչպես բռով ջուրը չմփացնում է երեսին, թաց մատները տանում դեպի ծոցը, մատերի արանքով շփում ողորկ վիզը...

Թարխանը մեջը մաճառ պահած կարասի բույր է զգում ու հարբում է»: Թարխանի առաջին սերն է Կատինը, և երկար ժամանակ է անցնում, մինչև նրա բոցկլտացող կրակները թաղվում են մոխիրների տակ: Կատինն ամուսնանում է, ամուսնանում է նաև Թարխանը և ամեն անգամ, երբ կինը՝ Նոնան, երկու-երեք տարին մեկ ծննդաբերում է, «այդ ծնունդներն ավելի են խորացնում մոխիրների մեջ անթեղված կրակը»:

Սարսափելի են հինգ որդի ու քսաներեք թոռ ունեցող մարդու հոգեկան տառապանքները, միայնակության սրտմաշուկ զգացումները: Միակ սփոփանքը հուշերն են, Կատինը, որի ամուսինը նույնպես մահացել է: Տեսնես Կատինն էլ է տառապում մենակության մղձավանջներում, տեսնես եթե ինքը համարձակություն ունենար և այն օրերին ամուսնության առաջարկություն աներ, Կատինը կամուսնանար իր հետ:

Համարձակությունը ձեռք է բերում, երբ երկուսն էլ արդեն զառամյալ ծերունիներ էին. «Կատին, քառասուն և հինգ տարի է միտք եմ անում, թե դու դարձյա՞լ կմերժեիր ինձ, եթե Սրապը ինձնից առաջ քեզնից խոսք առած չլինեիր... –Դե, ինչո՞ւ պիտի մերժեի, դու ևս պակաս տղամարդ չեիր»⁵⁶: Ու Թարխանի տառապանքներն ավելի են խորանում՝ «Հայ հարայ,- Թարխանը խոր հառաչում է»:

«Ձայներ Խնձորեսկի ձորերից» շարքի պատմվածքներն ավելի խորիմաստ են գրողի՝ իր հերոսների ներաշխարհը թափանցելու, հոգեկան ապրումների ծալքերում նոր թրթիռներ հայտնաբերելու, դրանք ընթերցողին փոխանցելու առումներով:

Համադասարանցիներ են Անտոնն ու Թինան: Անտոնը ֆիզիկական արատ ունի, ու նրան թվում է, թե ամեն անգամ, երբ դասը պատասխանելիս ինքը կակազում է,

⁵⁵ Նույն տեղում, էջ 437:

⁵⁶ Նույն տեղում, էջ 443:

Թինան ծիծաղում է իր վրա: Անտոնը չի շարունակում ուսումը, դուրս է գալիս դպրոցից, բայց նրա մտքերը միշտ Թինայի հետ են, որին այնպես էլ ինքը չհասկացավ. «Քեզ ի՞նչ պատահեց, Անտոն, ինչո՞ւ թողեցիր դպրոցը: Անտոնը չի պատասխանում: - Ինչո՞ւ չես խոսում: - Խոսեմ, որ ծի... ծի... ծիծաղե՞ս... Թինան նեղանում է, երկար նայում Անտոնի աչքերի մեջ և կանաչ խշռոցով վազում, ծածկվում է ծառերի կանաչ վարագույրների հետևում»⁵⁷ («Հավքիծորի հրաշքը»):

Անտոնը գոհվում է Հայրենական մեծ պատերազում՝ այդպես էլ երևի չհասկանալով, որ Թինայի ծիծաղը նրա նորաբողբոջ սիրո առաջին ելևէջներն էին:

Անհատի դրամատիկ ապրումների ցայտուն դրսևորումներից են նաև շարքի «Վերջին լուսաբացը», «Հողը խոռվել է», «Միայն մի հարսանիք» պատմվածքները:

Փոքր կտավի ստեղծագործություններն, այսպիսով, գրական վարպետության կատարելագործման հիանալի դպրոց հանդիսացան Ս.Այվազյանի համար: Տարիների կենսափորձը, աշխատանքը լեռնաշխարհի տարբեր գյուղերում, լրագրողական գործուղումները, շփումները ամենատարբեր բնագավառների մարդկանց հետ օգնեցին կատարելագործելու գրական վարպետությունը, ավելի մոտիկից ու լավ ճանաչելու իր ապագա ստեղծագործությունների հերոսներին, հասկանալու նրանց հոգսերն ու մտահոգությունները, կենցաղը, սովորությունները: Գրողի ուշադրությունը սևեռվեց ավելի ընդգրկուն խնդիրների վրա: Ընդլայնվեցին թեմատիկ ընդգրկումների շրջանակները, անհատի ու հասարակության, բնության ու մարդու, ընտանիքի, սիրո, բարոյականության և այլ հարցեր տեղափոխվեցին նոր հարթություններ, մեկնաբանվեցին գրողական այլ մոտեցումներով:

⁵⁷ Նույն տեղում, էջ 448:

ԳԼՈՒԽ ԵՐԿՐՈՐԴ
ՎԻՊԱԿԱՆ ԱՇԽԱՐՀԸ

Ա) ՓՈՔՐ ԱՐՁԱԿԻՑ ԼԱՅՆ ԿՏԱՎԻՆ ԱՆՑՆԵԼՈՒ ԱՌԱՋԻՆ ՓՈՐՁԵՐԸ
(«ԽՈՐԱՁՈՐՑԻՔ», «ԱՆՇԵՋ ԿՐԱԿՆԵՐԻ ԿՂԶԻՆ»)

Գրապատմական առաջընթացի յուրաքանչյուր նոր շրջան առաջադրում է իր թեմաները, մշակում արժեքների գնահատման իր չափանիշները, և գրողները, կամա թե ակամա, «ենթարկվում են» այդ պահանջներին, աշխատում «ետ չմնալ ժամանակի ընթացքից»:

Այս առումով բացառություն չի կազմում նաև ետպատերազմյան առաջին տասնամյակը: Այս շրջափուլի գրական առաջընթացի բնորոշ գիծը լայն կտավի ստեղծագործությունների տեսակարար կշռի ավելացումն էր. «Երբ հանրագումարի ենք բերում գրական երևույթների օրինաչափությունը, ապա տեսնում ենք, որ սովետահայ գրականության և ոչ մի ուրիշ էտապում այնքան շատ վեպ չի գրվել, ինչքան վերջին տասնամյակում: Ժանրի խոշորացման տենդենցը պատահական չէր: Մեր արձակը գտնվում է հասունության հասակում, և բնական է, որ փորձում է լուծել ավելի դժվարին խնդիրներ, իսկ դրանց լուծման համար պահանջվում է մեծ, մոնումենտալ արվեստ»⁵⁸, - 1954թ. ՀՍԳՄ երրորդ համագումարին տված իր զեկուցման մեջ ասում է Ս.Աղաբաբյանը:

Ընդամենը մի քանի տարվա ընթացքում լույս տեսան հիսունից ավելի վեպեր, և, բնական է, որ այդպիսի աննախադեպ «գրոհայնությունը» չէր կարող ապահովել նաև անհրաժեշտ որակ: Գրողները շրջանառության մեջ դրեցին «արդիական ու հրատապ» տասնյակ թեմաներ, իրենց պարտքը համարեցին կերտել «պատերազմում հաղթանակած ու փառքով վերադարձած զինվորի հերոսական կերպարը, ցույց տալ քայքայված տնտեսության վերականգնման, հնի դեմ անողորք պայքարի ու անցյալի մնացուկների վերացման» գործում նրա անփոխարինելի դերը:

Այդ վեպերն ու վիպակները բազմազան էին ինչպես թեմատիկ, այնպես էլ գաղափարական առումով: Առանձնապես հրատապ էր գյուղաշխարհի թեմատիկան,

⁵⁸ Աղաբաբյան Ս., Արձագանքներ, Երևան, 1963, էջ 6-7:

որն այդ տասնամյակում «շրջանառության մեջ մտավ սոցիալական յուրովի առաքելությամբ»⁵⁹:

Քննադատության կողմից նշվեց, որ վեպերի մեծ մասը խիստ պարզունակ են, տառապում են սխեմատիզմով, չունեն կենսական կոնֆլիկտներ, գերակշռում է մանրաթեմայնությունը: Նշված թերությունները խորհրդային բոլոր հանրապետությունների գրականությունների համար համընդհանուր բնույթ էին կրում, և տրամաբանական կլինի դրանք ներկայացնել ոչ թե առանձին գրողների ստեղծագործական փորձի, այլ գրական զարգացումների ընդհանուր համապատկերում:

1950-ականների իր գրական գործունեությունը Ս.Այվազյանը սկսեց «Խորաձորցիք» վիպակով:

Վիպակը լույս տեսավ 1951 թվականին, երբ ստեղծագործական միտքը կաշկանդված էր գաղափարախոսական զսպաշապիկներով՝ 40-ականների վերջերի որոշումներով, և չէր կարող ունենալ ազատ ու համարձակ թռիչքներ, խուսափել ժամանակի «հրատապ» թեմաներից, չկենտրոնանալ «խորհրդային երկրի աննախադեպ նվաճումների», խորհրդային մարդկանց անսահման նվիրվածության ու հավատարմության, ժողովուրդների բարեկամության ու եղբայրության թեմաների վրա:

Եվ եթե հաշվի առնենք նաև «Խորաձորցիք» վիպակի հրատարակման տեղը (Բաքու, «Ազերնեշիր»), ապա պարզ կդառնա, թե գրաքննության ինչպիսի ճանապարհ է անցել հայ գրողի այդ վիպակը և ինչ «արժանիքների» համար է թույլատրվել տպագրության:

1940-ականների վերջերին, երբ Ս.Այվազյանն աշխատում էր իր առաջին մեծ կտավի ստեղծագործության վրա, գրականության առաջնային խնդիրը ժամանակի գլխավոր հերոսի որոնումն էր: Իսկ ովքե՞ր կարող էին լինել ժամանակի գլխավոր հերոս, բնականաբար նրանք, ովքեր քաղաքացիական կռիվների առաջին շարքերում անձնազոհաբար մարտնչել են խորհրդային կարգերի հաստատման համար: Գլխավորը ժողովրդի ու հեղափոխության շահերի միասնության գաղափարի հաստատումն էր արվեստի ու գրականության բոլոր հնարավոր միջոցներով,

⁵⁹ Արզումանյան Ս., Սովետահայ վեպը, Գ. 2, Երևան, 1980թ., էջ 167:

հեղափոխությունը որպես պատմական օրինաչափություն ներկայացնելը: Ճիշտ է, սոցիալիստական ռեալիզմի տեսաբանները պահանջում էին հեռու մնալ հեղափոխության, քաղաքացիական կռիվների նվիրյալ առաջամարտիկների կերպարների կերտման «պլակատային-վերացական-պաթոսային» ոճերից ու գնալ դեպի «կյանքի ժողովրդական արմատները», բայց իրողությունը բոլորովին այլ էր. մեկը մյուսի հետևից լույս էին տեսնում «վավերագրական-սխեմատիկ պատումներ» փոթորկուն օրերի (Վ.Անանյան «Կրակե օղակում», Մ.Արազի «Այրվող հորիզոնը», Վ.Թոթովենց «Բաքու» և այլն), ընդհատակայինների, դաշնակ մաուզերիստների, ժողովրդի ծոցից ելած աննկուն հեղափոխականների և այլոց քաջագործությունների ու դաժանությունների մասին:

Բոլոր դեպքերում համարյա նույն սխեման էր. գրողներն առաջնորդվում էին նույն մոտեցումներով, ժամանակի ընթացքի մասին նույն պատկերացումներով և իրական փաստերը չէին կարողանում ներկայացնել գեղարվեստական համոզիչ կերպով:

«Խորածորցիք» վիպակը նվիրված է Զանգեզուրում քաղաքացիական կռիվների ժամանակ տեղի ունեցած իրադարձություններին, խորհրդային կարգերի հաստատման համար Գարեգին Նժդեհի հրամանատարությամբ գործող դաշնակցական զորքերի դեմ «աշխատավոր ժողովրդի մղած հերոսական ու անձնուրաց» պայքարին, հայ և ադրբեջանցի կոմունիստների՝ «այդ պայքարում ավելի ամրապնդված համագործակցությանը»:

Քննադատությունն այս վիպակում, ինչպես նաև 1947-ին նույն հրատարակչության կողմից տպագրված «Անավարտ գորգը» պատմվածքների ժողովածուում «գրողի դիտողականության հետ միասին» հայտնաբերեց «գեղարվեստական լուրջ թերություններ՝ հերոսների գծագրության սխեմատիզմ, դիպվածության նախասիրություն, գրելաձևի անբնական շերտեր»:

1920-ական թվականների քաղաքական զարգացումների համապատկերում գրողը փորձում է ներկայացնել Խորածորի կոմունիստների՝ իր դրական հերոսների նվիրական պայքարը խորհրդայնացման համար, ժողովրդի ճակատագրի հանդեպ ունեցած նրանց մտահոգություններն ու լուսավոր ապագայի հույսերը, անսահման մարդասիրությունն ու բարությունը՝ ի հակադրություն դաշնակ խմբապետների ու նրանց

կողմից խաբված որոշ խորաձորցիների դաժանության, որը դրսևորվում է ամենուրեք ու բոլորի նկատմամբ, անգամ ծերունիների ու երեխաների, եթե նրանք բոլշևիկների բարեկամները կամ հարազատներն են, կամ երբևէ առնչվել էին նրանց հետ:

Բնականաբար, այդ տարիներին Ս.Այվազյանը, մեծ ցանկության դեպքում անգամ, չէր կարող ճշմարիտ կերպով ներկայացնել 20-ականների սկզբներին Ջանգեզուրում տեղի ունեցող իրադարձությունները, խորանալ աշխարհաքաղաքական զարգացումների պատճառահետևանքային կապերի մեջ, Գարեգին Նժդեհի ղեկավարությամբ բռնկված շարժումը դիտարկել որպես ազգային-ազատագրական պայքար: Այստեղից էլ՝ ընդգծված վերաբերմունքը «հեղափոխության թշնամիների», նրանց վարած քաղաքականության ու գործունեության նկատմամբ:

Վիպակում չկան ավարտուն կերպարներ, չնայած այդտեղ գործող անձանց կարելի է տասնյակներով հաշվել, որոնք հանդես են բերված խիստ բևեռացված կերպով՝ դրականի ու բացասականի տիրույթներում:

Խիստ ընդգծված դրական կերպարներ են որմնադիր Մանասը, ով համոզված է, որ «Լենինը ազատություն է բերում ոչ միայն ռուսների, այլև բոլոր ժողովուրդների համար»⁶⁰, կամուրջների նշանավոր վարպետ Ջավադը, Խոսրովը, Բայանդուրը, ջրաղացպան Ներսեսը, Մկրտիչը, Արշակը, կուսբջիջի քարտուղար Ղափալյանը, հատկապես Նուրեդդինը, ով եկել է Բաքվից՝ հայ եղբայրներին օգնելու, որպեսզի Ջանգեզուրն ազատագրեն դաշնականներից. «Կոփված բոլշևիկ է: Բաքուն նրա մեջ մարմնացրել է այն ամենը, ինչ անհրաժեշտ է իսկական ռևոլյուցիոներին»⁶¹, Մայսուրյանը, աշուղ Առաքելը, Մկրտիչը, տասնյակ այլ գործող անձինք, ովքեր հանդես են բերված ոչ բնական հանգամանքներում, գեղարվեստորեն անհամոզիչ կերպով:

Խիստ պաթետիկ ու անհամոզիչ են «կոփված բոլշևիկ» Նուրեդդինի՝ հայ և ադրբեջանցի ժողովուրդների «դարավոր բարեկամության ու եղբայրության», միացյալ նոր հայրենիքում երկու ժողովուրդների ավելի սերտ համագործակցության, խորաձորցի կուսբջիջի քարտուղար Ղարաբյոզյանի՝ «համաշխարհային հեղափոխության, «արտելների» առավելությունների, կուլակաթափության, մասնավոր սեփականության և այլ հարցերի մասին ելույթները, որոնք պարզապես էջեր են լցնում:

⁶⁰ Այվազյան Ս., Խորաձորցիք, Բաքու, 1951, էջ 8:

⁶¹ Նույն տեղում, էջ 9:

Նույն պատկերն է նաև բացասական կերպարների պարագայում՝ խմբապետ Ամիրջանով, Ջավահիրին Գարաս, Սանթրո, Նինգի և էլի շատ ուրիշներ:

Դաշնակցական Ամիրջանովը պղտորում է ժողովրդի մտքերը, անընդհատ խոսում «ազատ, անկախ ու միացյալ», ծովից-ծով Հայաստանի մասին, սեպ խրում հայ և ադրբեջանցի ժողովուրդների միջև, տրամադրում միմյանց դեմ: Սահմուկեցուցիչ է աշուղ Առաքելի լեզուն կտրելու տեսարանը: Ամիրջանովի հրամանով աշուղին ոչ թե սպանում, այլ ավելի դաժան պատժի են ենթարկում կոմունիստների հավաքներին մասնակցելու ու հեղափոխական երգեր երգելու համար:

Խորաձորցի կոմունիստներն անընդհատ ժողովներ են անում, «աշխատավորական մասսաներին» պատմում Մարքսի ու Էնգելսի, Լենինի մասին, հեղափոխական երգեր են երգում, իրենց խոսքն ավելի համոզիչ ու փաստարկված դարձնելու համար արտասանում Մ.Նալբանդյանի «Ազատություն» բանաստեղծությունը, իսկ Ամիրջանովը, Նինգին և մնացած բացասական կերպարները թալանում են, սպանում, բռնաբարում, կախաղան բարձրացնում:

Հեղափոխականների առավելություններն ակնառու կերպով ընդգծվում են ոչ միայն գաղափարական պայքարում, ժողովրդին համախմբելու և հանուն հեղափոխության հաղթանակի անձնուրացության դիմելու գործում, այլև դաշնակցական ուժերի դեմ մղված մարտերում: Փորձառու կոմունիստներ Խոյլունցի ու Ղարազյոզյանի գլխավորած աշխարհագորայինները միշտ հաղթում են տասնապատիկ լավ զինված դաշնակցական ջոկատներին ու ճանապարհ բացում Կարմիր բանակի զորամասերի համար, որոնք ազատություն են բերում լեռնաշխարհի տառապած ժողովրդին: Եվ այս ամենը՝ անհամոզիչ իրավիճակներում, «գրելաձևի անբնական շերտերով», գաղափարախոսական ընդգծված միտումնավորությամբ:

Այսքանով հանդերձ, «Խորաձորցիք» վիպակը 40-ականների վերջերի և 50-ականների սկզբների փոքր կտավի ստեղծագործությունների հետ պետք է դիտարկել որպես փորձառության շրջան և ուշադրություն դարձնել նաև, ինչպես քննադատությունն է նշել, գրողի «դիտողականության» վրա: Վիպակում կան հաջողված բնապատկերներ, բնության նուրբ զգացողություն, որոնք, ճիշտ է, հիմնականում պատումի ընթացքին քնարականություն հաղորդելու գործառույթներ

ունեն, բայց, այնուամենայնիվ, ուշագրավ են լեռնաշխարհի համապատկերի ամբողջացման առումով:

Լայն կտավի հաջորդ ստեղծագործությունը «Անշեջ կրակների կղզին» վիպակն էր (1960)՝ նվիրված Կասպից ծովում առաջին նավթահորը հայտնաբերած բրիգադի «հերոսական աշխատանքին»: Վիպակի սյուժեն ու կոնֆլիկտը խիստ բնորոշ էին 50-ականների վերջերի խորհրդային արտադրական վեպերին:

Կասպիականի ձկնորսները հայտնվում են բոլորովին անհայտ մի կղզում, փորձում են խարույկ վառել ու հանկարծ օդը բռնկվում է կապույտ բոցերով: Այդ մասին նրանք հայտնում են երկրաբաններին, ու պարզվում է, որ այդ կղզում և նրա շրջակայքում նավթի ու գազի հսկայական պաշարներ կան: Այնտեղ են գործուղվում երիտասարդ նավթագործներ, ու նրանց «հերոսական աշխատանքի» շնորհիվ փորվում են առաջին նավթահորերը: Երիտասարդական այս բրիգադի մասին է պատմում հեղինակն իր վիպակում, փորձում ցույց տալ, թե ինչպես է աշխատանքի ընթացքում կոփվում ժողովուրդների բարեկամությունը, ինչպես են տարբեր ազգերի ներկայացուցիչներ՝ ռուս, ուկրաինացի, ադրբեջանցի, հայ, վրացի և այլք, ջանք ու եռանդ չխնայելով, աշխատում օր առաջ բացել «սև ոսկու» հանքահորերը: Բրիգադում աշխատանքային ջերմ մթնոլորտ է. աշխատանքից հետո Տիգրան Տարոնյանի բրիգադի հայ տղաները այցելում են հարևան ադրբեջանական բրիգադի տղաներին, նստում ուռենու ճյուղերից հյուսված նստարանների վրա, հիանում ծովի ալիքների խաղով: Հետո նրանց են միանում ռուս, ուկրաինացի, վրացի տղաները ու ծովի ալիքների մեղմ խշշոցին խառնվում են նրանց հայրենասիրական երգերի խրոխտ ելևէջները:

Երիտասարդ նավթագործների աշխատանքը գնահատվում է ըստ արժանվույն, նրանցից շատերը արժանանում են «գերազանց նավթագործ» կրծքանշանին, իսկ նրանցից մեկի պապը՝ հին նավթագործ Խաչիկը, հատուկ Արցախից եկել է՝ իր թոռանը շնորհավորելու բարձր պարգևի համար:

Ինչպես «Խորածորցիք» վիպակում, այնպես էլ այստեղ, իհարկե, կան որոշ հաջողված պատկերներ, կերպարակերտման ինչ-որ նոր փորձեր, բայց ընդհանուր առմամբ դրանք սոսկ գրապատմական նշանակություն ունեցող գործեր են և ուշադրության արժանի այնքանով, որ գրողը ձեռք բերեց լայն կտավի գործերով իր

ստեղծագործական մտահղացումներն իրագործելու փորձ, կերպարակերտման որոշակի հմտություններ:

Այս վիպակներով և 50-ականներին գրված մի շարք պատմվածքներով ավարտվում է Ս.Այվազյանի ստեղծագործական գործունեության առաջին շրջանը: Սկսվում է նոր շրջափուլ, որը նշանավորվեց «Լեռնցիներ» վեպով:

Բ) ԿԵՆՍԱԿԱՆ ՃՇՄԱՐՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԳԵՂԱՐՎԵՍԱԿԱՆ ԱՐԾԱՐԾՈՒՄՆԵՐԸ
(«ԼԵՌՆՑԻՆԵՐ», «ԲԱՐԻ ԱՌԱՎՈՏ»)

Ս.Խանզադյանի «Հողը» և Քր.Թափալցյանի «Ոսկե հովիտը» վեպերի հետ միասին «Լեռնցիները» որակվեց որպես հետպատերազմական տարիների գյուղաշխարհի կյանքին նվիրված ուշագրավ ստեղծագործություններից մեկը:

1956թ. գրողների միության կազմակերպած բանավեճի ընթացքում Հր.Թամրազյանը, խոսելով այդ վեպերում «շոշափվող հարցերի կենսունակության, գեղարվեստական հաջող հատվածների» և այլ արժանիքների մասին, անդրադարձավ նաև մի շարք թերությունների: Նա մասնավորապես նշեց, որ «երեք վեպերն էլ գրված են նույն սխեմայով – գյուղերը վատ վիճակի մեջ են, կոլտնտեսությունները խիստ աղքատ են, նախագահները չեն կարողանում կազմակերպել աշխատանքները: Երեք վեպերում ընտանեկան, կենցաղային հարցերը, հոգեբանական դրաման կառուցված են, որպես պարտադիր պայման, բամբասազրերի, անստորագիր նամակների վրա: Սա էլ իր հերթին բերում է կոնֆլիկտի արհեստականություն, կեղծ հնարքներ... Երեք վեպերում էլ չարը խափանվում է, բարին հաղթում է: Ծածկագրերը գաղտնիք չեն մնում, պարզվում են նրանց հեղինակները»⁶²:

Նշվեցին նաև այլ թերություններ. «սյուժեի և կերպարների միասնության բացակայություն, կոնֆլիկտի մակերեսային ըմբռնում, հոգեբանական կեղծ դրություններ, գյուղական իրականության բարդությունների պարզունակացում» և այլն:

Միաժամանակ ուշադրություն էր հրավիրվում «Լեռնցիներ» «վեպից անկախ մի շարք նովելների բնականության ու գեղեցկության, բնության պատկերների

⁶² Ավելի մանրամասն՝ տես Արզումանյան Ս., Սովետահայ վեպը, գ. 2, Երևան, 1980, էջ 275:

անմիջականության, հոգեբանական առանձին նրբերանգների, տեղ-տեղ երևացող կենդանի արտահայտությունների»⁶³ վրա, որոնք խտացան հաջորդ գործերում, հատկապես՝ «Բարի առավոտ», «Տուր ձեռքդ, կյանք», «Խնձորեսկ» վեպերում:

Վեպի գործողությունները տեղի են ունենում հետպատերազմյան առաջին տարիներին. «Պատերազմից հետո առաջին գարունն էր: Վարդաշատի դաշտի հարավային կողմում սևին էր տալիս գարնանացանի առաջին հերկը»⁶⁴: Պատերազմից վերադարձածները լծվել են գյուղական խաղաղ աշխատանքի. «Ճիշտ է, եկողների մեջ կան մի ոտանի, մի թևանի, Թոխսանց Թևոսը գլխից վիրավորվել է, կորցրել է տեսողությունը, բայց վերադարձել է, և գյուղը նորից սկսել է կյանք առնել»: Կոլտնտեսության նախագահ Մելքոնը մատների վրա հաշվում է հետ վերադարձածներին. զոհվածներն ավելի շատ են, պետք է մխիթարել որդեկորույս մայրերին, մտածել որբ երեխաների մասին, ամոքել միայնակ մնացած ծերունիների վշտերը, նեցուկ լինել նրանց:

Վեպում հեղինակը, թեպետ ոչ ամբողջությամբ, բայց, համենայնդեպս, ինչ որ չափով կարողանում է բնականություն հաղորդել իր մի շարք հերոսների գործողություններին, ներկայացնել նրանց հոգեվիճակները, մտահոգություններն ու սպասելիքները:

Վեպն առաջին իսկ հատվածներից աչքի է ընկնում սյուժետային գծերի բազմազանությամբ, որոնցից մի քանիսը հեղինակը կարող էր ներկայացնել որպես առանձին պատմվածքներ: Սյուժետային այդ գծերում կան և՛ հոգեբանական նուրբ ներթափանցումներ, և՛ հերոսների անհատականության դրսևորումներ, և՛ իրական բախումներ: Հերոսները կոնկրետ իրավիճակներում գործող մարդիկ են՝ պարզ ու անմիջական, իրենց արժանապատվությունը գիտակցող, որդիական անկաշառ սիրով մայրենի հողին կապված:

Պատերազմը խեղել է նրանց ճակատագրերը, հաշմել ոչ միայն ֆիզիկապես, այլև հոգեպես, դարձրել կասկածամիտ: Խաղաղ պայմաններում նախկին զինվորները, պարտիզանական կյանքի ողջ դժվարություններն ապրած նախկին ընդհատակայինները դժվարությամբ են համակերպվում նոր պայմաններին: Անցած

⁶³ Նույն տեղում, էջ 435:

⁶⁴ Այվազյան Ս., Լեռնցիներ, Երևան, 1955, էջ 5:

հինգ տարիների մղձավանջները տանջում են նրանց, ամաչում են որդեկորույս մայրերի աչքերին նայել՝ կարծես իրենք են մեղավոր, որ նրանց որդիները զոհվել են կամ անհետ կորել: Շատերը վերադարձել են նոր կյանք սկսելու հույսերով ու հավատով, բայց խորին հիասթափություն են ապրում՝ որի սիրած աղջիկը չի սպասել ու ամուսնացել – գնացել է, որի կինը հավատարիմ չի մնացել ու դավաճանել է, որի ծեր ծնողներ են մահացել ու հիմա նույնիսկ գերեզմանաքար չունեն: Հոգեկան ծանր ապրումների մեջ են պատերազմից մեղավներով ու կոչումներով վերադարձածներից շատերը, և գրողին հաջողվում է ներկայացնել նրանց հոգեվիճակները, գտնել պատմելաոճի համապատասխան եղանակներ ու ձևեր, բնավորությունների, վարքագծերի բնութագրական նկարագրեր, ինքնադրսևորման հետաքրքիր մոտեցումներ:

Պատումի ընթացքում աստիճանաբար ընդգծվում է սյուժետային երկու գիծ՝ պատերազմից վերադարձած, գյուղաշխարհի բարեփոխումներով մտահոգ, տնտեսության կառավարման հին մեթոդների հետ չհամակերպվող երիտասարդության և ընտանեկան-կենցաղային հարաբերությունների, սիրո ու խանդի հողի վրա տեղի ունեցող սյուժետային զարգացումների գծերը, որոնք միշտ չէ, որ ընթանում են զուգահեռ ու փոխադարձաբար լրացնում միմյանց:

Սյուժետային երկու հիմնական գծերից ճյուղավորվում են մի շարք ուրիշ գծեր, որոնցից շատերը, թերևս, ավելորդ են ու ոչինչ չեն ավելացնում հեղինակային հղացումների ընդհանուր տրամաբանությանը:

Օրինակ, հայ և ադրբեջանցի անասնապահների, նրանց փոխհամագործակցության, միմյանց օգնելու, սատար կանգնելու, խոտհարքների, արոտավայրերի համատեղ օգտագործման, Արամի առողջական վիճակով Աբուլֆասի և նրա կնոջ խիստ մտահոգվածության, նրա բուժումը Բաքվում կազմակերպելու պատրաստակամության, հիվանդին այցելության եկած շահումյանբաղցիների առատաձեռնության, հարևան շրջկոմի քարտուղար Ասլան Կուլիևի՝ հիդրոկայանի կառուցման ժամանակ Մինգեչաուրից շինարարական նյութեր ու տեխնիկա բերելու վերաբերյալ պատմությունները խիստ դիպվածային են ու անհամոզիչ,

արհեստականորեն ուռճացված, պաթետիկ ու չեն համատեղվում վիպական ընդհանուր շղթայում:

Հասկանալի է, որ հեղինակը, տուրք տալով ժողովուրդների բարեկամության՝ 1950-ականներին լայնորեն շրջանառվող թեմային, խտացնում է գույները, շրջանցում իրողությունները: Իսկ իրողությունն այն է, որ հատկապես ամառային խոտհարքների, անասունները ձմեռանոց տանելու օրերին հաճախակի էին տեղի ունենում ազգամիջյան բախումներ, որոնց վրա կամ աչք էին փակում, կամ քննարկվում կենցաղային դրդապատճառների տիրույթներում: Նույնպիսի բախումներ են լինում ջրային պաշարների, անտառային տարածքների, ընդհանուր մայրուղիների օգտագործման կապակցությամբ:

Պատումի ընդհանուր շղթայում չեն տեղավորվում նաև տարբեր ժողովների, հատկապես՝ հայկական ու ադրբեջանական կոլտնտեսությունների վարչությունների համատեղ նիստերի ձգձգված նկարագրությունները, մի շարք կերպարների՝ Նուրահմեդ Սաֆարալիևի, Հայրապետի կնոջ՝ Վարսենիկի, Ահարոնի մոր՝ Նազանի պաթետիկ ելույթները, Արտակի ամուսնությունը ադրբեջանուհու հետ, Սադըխի աշակերտությունը ուստա Մանուչարի մոտ, Արտակի ու Գյուլնարայի համատեղ որսորդությունը:

Ժողովուրդների բարեկամության թեմայի արծարծումը Ս.Արզումանյանը համարում է վեպի արժանիքներից մեկը, ինչի հետ համաձայնվել, բնականաբար, անհնարին է. «Շարունակելով մեր արձակի լավագույն տրադիցիաները՝ Ս.Այվազյանն իր վեպում ցույց է տալիս հայ և ադրբեջանցի աշխատավորների բարեկամությունը: Վեպի արժանիքներից մեկը հենց սա է»⁶⁵, - գրում է գրականագետը:

Պատերազմի ավարտից հետո շատ բան է փոխվում երկրի հասարակական-քաղաքական կյանքում, որոնք, անշուշտ, իրենց հետքն են թողնում մարդկային նոր հարաբերությունների, բարոյական նորմերի, միջանձնային կապերի, կենցաղավարության, սիրո և ընտանիքի վերաբերյալ պատկերացումների վրա:

Ձևավորվում է նոր մտածողություն, երիտասարդությունը չի համակերպվում ավագների պահպանողականության, ընդգծված ավանդապաշտության հետ:

⁶⁵ Արզումանյան Ս., Սովետահայ վեպը, Գ. 2, էջ 287-288:

Պատերազմից վերադարձողները, ովքեր այս կամ այն կերպ շփվել են քաղաքակրթության նվաճումներին, եղել են եվրոպական մի շարք երկրներում ու մտածում են լեռնաշխարհի խավարը ցրելու, տնտեսությունը բնական հունով տանելու հարցերի շուրջ, բախվում են բազմաթիվ խոչընդոտների:

Պատերազմը շատերի կյանքի հունն է փոխել. փոխվել է մարդկանց մտածելակերպը, հոգեկերտվածքը, աշխարհընկալումը: Պատերազմից վիրավոր վերադարձած Ահարոնը դարձել է ավելի մտախոհ ու լռակյաց, պատերազմում մի թևը կորցրած Եղիազարյանն ընտրվել է կուսշրջկոմի առաջին քարտուղար ու խրվել հոգսերի մեջ՝ մարդիկ դժվար են ապրում, տնտեսությունները քայքայվում են, շատ ու շատ ընտանիքներ տեղափոխվում են միջինասիական հանրապետություններ, վերևներից խեղդում ու խեղդում են՝ նորանոր պահանջներ առաջադրելով, կյանքի անընդհատ արագացող ռիթմին դժվարությամբ են համակերպվում Հայրապետը, Շամխալը, Մանուչարը, Օսեփը, «կոմբայն» Արտաշեսը, քեռի Սամսոնը.... Մարդկանց հոգեբանության մեջ կարտարվող այս փոփոխությունների, նրանց ներաշխարհի խորքային բացահայտումների ժամանակ են դրսևորվում Ս.Այվազյանի գրական վարպետության յուրահատկությունները: Գրողին հաջողվում է իր հերոսներին ներկայացնել նրանց հոգեվիճակներին համապատասխան միջավայրերում, ընդգծել բնավորությունների բնորոշ կողմերը: Խիստ ուշագրավ է, որ կերպարները չեն բևեռացվում, հանդես չեն բերվում զուտ բացասական ու դրական կողմերով, ինչը խիստ ակնառու էր «Խորածորցիք» վիպակում: Վեպի դրական կերպարներն ունեն նաև բնավորության բացասական գծեր և, ընդհակառակը. Սամսոնն, օրինակ, ում միայն անձնական շահերն են հետաքրքրում, ընտանիքին նվիրված անձնավորություն է, հոգատար հայր, Արտաշես Ոսկանյանը միայն գոռոզ ու մեծամիտ չէ, և այդպես նաև մի շարք այլ կերպարների պարագայում:

Վեպի սյուժետային զարգացումների հիմնական գիծը Արամի ու Հայկանուշի հարաբերություններն են, որոնք ներկայացված են գեղարվեստական համոզիչ դրսևորումներով: Գրողը ներկայացնում է սիրային մի դրամատիկ պատմություն, որի բազմաճյուղ զարգացումները ծավալվում են տարբեր հարթություններում, իրենց մեջ ներառում նոր կերպարներ:

Ս.Այվազյանը հետևում է վիպական հյուսվածքի տարածված եղանակին. պատումի ընթացքի մեջ ներառված գործող անձինք միմյանց հետ առնչվում են բազմակողմանի հարաբերություններով: Շատերը խորապես վշտացած են Արամի ու Հայկանուշի համար, ցավում են, որ մի լավ ընտանիք է քայքայվում, շատերն արտաքուստ բարեկամներ են ձևանում, բայց ներքուստ հրճվում են:

Սյուժետային այս գիծը, ի տարբերություն կոլտնտեսային կյանքն ու ժողովուրդների բարեկամությունը ներկայացնող գծի, աչքի է ընկնում կոմպոզիցիոն ամբողջականությամբ. բոլոր մասերը թեմայի զարգացման տրամաբանությամբ իրար հետ շաղկապված են ներքին կապերով:

Արամի ու Հայկանուշի կերպարները Ս.Այվազյանը ներկայացնում է նրանց ապրումների, հոգեվիճակների բնութագրությամբ:

Պատերազմից տուն է վերադառնում նաև կապիտան Արամ Դաբադյանը: Զորացրվածներին տուն բերող զինվորական էշելոնն անցնում է ծանոթ վայրերով, որտեղ Արամն իր վաշտի հետ արյունահեղ մարտերի է մասնակցել. մտքերը նրան տանում են մերթ Խորածոր, ու աչքերի առջև երևում է իրեն ռազմաճակատ ճանապարհելու եկած Հայկանուշի թախծոտ դեմքը, մերթ հիշում է զոհված ընկերներին, ավերված գյուղերն ու բնակավայրերը: Ծանր վիրավոր էր Արամը, և նրան խնամող բուժքույր Նաիրուհին ամեն ինչով հիշեցնում էր Հայկանուշին, ով քուն թե արթմնի, միշտ նրա հետ էր, նրա երազներում, հիշողությունների մեջ:

Ընդամենը մի քանի օր են ամուսնական կյանքով ապրել Արամն ու Հայկանուշը: Պատերազմի ամբողջ հինգ տարիներին, երբ Արամը փակում էր աչքերը՝ մի քիչ հանգստանալու, «երևակայության մեջ հասակով մեկ կանգնում է կինը՝ Հայկանուշը, և խելոք ու թախծոտ հայացքով նայում իրեն... Հետո նա բարձրացնում է ձեռքը, քամին թափահարում է թաշկինակը, իսկ աչքերից ոլունքի նման գլորվում են արցունքները»⁶⁶:

Արամը տուն է վերադառնում՝ խորասուզված ծանր ու հոգեմաշ ապրումների մեջ. ճիշտ է՝ ինչպես գրում է գյուղից ստացած անանուն նամակի հեղինակը, որ Հայկանուշն իրեն դավաճանել է ռազմաճակատից վիրավոր վերադարձած Ահարոնի հետ. «Արամը մտքով մտավ իր տունը... Ահա պառկած է Հայկանուշը, սև մազերն

⁶⁶ Այվազյան Ս., Լեռնցիները, էջ 12:

անփութորեն թափված են սպիտակ բարձի վրա... հանկարծ այդ բարձի վրա տեսնում է մի տղամարդու գլուխ... մերթ թվում է, թե դա Ահարոնն է, մերթ նմանեցնում է ուսուցիչ Վաչագանին.... Տան մեջ ամեն ինչ խառնվում, ծուլվում են իրար, դառնում են մութ մշուշներ...»⁶⁷:

Ս.Այվազյանը հոգեբանորեն համոզիչ գծերով է ներկայացնում թե՛ Արամի և թե՛ Հայկանուշի ապրումները. Արամի տագնապները, սառնությունը կնոջ ու հարազատների նկատմամբ, ինքնամփոփվածությունը, գիշերային մղձավանջները, Հայկանուշի զարմանքը Արամի անտարբերությունից, ամուսնական անկողնուց խուսափելուց: Անորոշ մտքերը տանջում են նրան՝ չլինի՝ Արամը նոր սեր է ունեցել Ռուսաստանում ու հիմա տառապում է նրա կարոտից, չլինի՝ խախտվել է Արամի հոգեկանը... Հազար ու մի «ինչուներ» բզկտում են Հայկանուշի սիրտը, խառնում հոգեկան աշխարհը... Այդ կենսախինդ, թռվուռ, միշտ ժպիտը դեմքին երիտասարդ կինն անճանաչելի է դարձել համագյուղացիների, հարազատների, բարեկամների համար. ինչո՞ւ չի ուրախանում, որ Արամը ողջ-առողջ վերադարձել է, ինչո՞ւ այլևս չեն ժպտում նրա գեղեցիկ աչքերը, ինչո՞ւ նրա զրնգուն ծիծաղն այլևս չի լսվում ոչ մի տեղ:

Թե՛ Արամը և թե՛ Հայկանուշը արժանապատվության բարձր զգացումներով օժտված անհատականություններ են: Երկուսի համար էլ անհասկանալի է իրադարձությունների զարգացման նման ընթացքը. ինչպե՞ս կարող է Հայկանուշը, ով ուսանողական հինգ տարիներին միշտ շրջապատված է եղել հոգատարությամբ և իր անմնացորդ սիրով, հանկարծ միանգամից փոխվել ու դավաճանել իրեն,- զոր ու գիշեր մտածում է Արամը: Ինչպե՞ս կարող է Արամը, ում ինքը ուսանողական հինգ տարիներին միշտ իր սրտի մեջ է պահել ու քնքշորեն փայփայել, հանկարծ փոխվել ու մտածում է, որ կինն իր բացակայության ժամանակ անհավատարիմ է գտնվել ու դավաճանել իրեն,- չի կարողանում հասկանալ Հայկանուշը:

Երկուսն էլ հպարտ ու անկոտրում բնավորություններ են, ինչը նրանց շատ է խանգարում գտնել հոգիները կեղեքող «ինչուների» պատասխանը: Հայկանուշը ոչինչ չգիտի Արամի ստացած անստորագիր բամբասազրերի մասին, իսկ Արամը երբեմն մտածում է, որ դրանք կարող են և ճիշտ չլինել, երբեմն էլ՝ եթե ճիշտ չեն, ապա ի՞նչ շահ

⁶⁷ Նույն տեղում, էջ 21:

ու նպատակ ունի նամակագիրը. թշնամություն է, վրեժխնդրություն... Ներքուստ, սակայն, երկուսն էլ մտահոգված են միմյանցով ու իրենց հավասարապես մեղավոր են զգում երեխայի առջև: Հիվանդ Արամին իբրև պատահականորեն այցի եկած Հայկանուշը չի կարողանում զսպել արցունքները, Արամի սիրտը լցվում է պատանեկան օրերի տաք թրթիռներով, երբ նայում է Հայկանուշի թախծոտ աչքերին: Խոսում են կոլտնտեսության գործերից, հիդրոկայանի շինարարության ընթացքից, բայց երկուսի մեջ էլ փոթորկվում է հոգեկան խռովքը, երկուսն էլ անկեղծորեն տառապում են: Մարդկային այս խոր զգացումների, ջերմ ապրումների, հոգեկան տառապանքների ու ցավի գեղարվեստական բարձրարվեստ ներկայացմամբ է «Լեռնցիները» տարբերվում գյուղաշխարհի կյանքը պատկերող շատ ու շատ վեպերից:

Հեղինակը գեղարվեստորեն համոզիչ կերպով է ներկայացնում Արամի ու Հայկանուշի լարված հարաբերությունների հանգուցալուծումը: Ժամանակի ընթացքում ամեն ինչ պարզվում է, բացահայտվում է բամբասագրի ով լինելը. «Հայկանուշի և Արամի հաշտության լուրը արագ տարածվեց... Բոլորի համար էլ այդ դեպքը ուրախալի էր... Արամի սիրտը նորից թրթռաց հուզմունքից: Նրա համար ամուսնության առաջին օրերի պես հաճելի էր դարձել տունը»⁶⁸:

Ս.Այվազյանի բուն նպատակն, անշուշտ, Արամի և Հայկանուշի ընտանեկան պատմությունը ներկայացնելը չէ: Գրողին ավելի մեծ խնդիրներ են հետաքրքրում՝ նոր ժամանակներում մարդկային-հասարակական նոր հարաբերությունների ձևավորում, «հայրերի ու որդիների» պայքար, բնության և մարդու աղճատված կապերի վերականգնում, որոնք նա փորձում է ներկայացնել մի ընտանիքում, ավելի մեծ առումով՝ լեռնային մի գյուղում տեղի ունեցող իրադարձությունների ընդհանուր համապատկերում: Գլխավորն, անշուշտ, այդ իրադարձությունների ազդեցությունն է մարդկային հոգեկերտվածքի, նրա վարքագծի, բնավորության դրսևորումների վրա:

Հայկանուշն ու Արամը համարյա նույն բնավորության տեր մարդիկ են, և ներկայացնում են գյուղաշխարհի այն սերունդը, որ մասնակցել է պատերազմին, փոխարինել ռազմաճակատ մեկնած համագյուղացիներին: Նրանք հիմա մտահոգված են էլեկտրակայանի կառուցման հոգսերով, ինչը մտահոգում է գյուղի տարեցներին,

⁶⁸ Նույն տեղում, էջ 453:

հատկապես՝ կոլտնտեսության նախագահ Հայրապետին. «Ես, որպես քո հոր՝ հանգուցյալ Ավետիքի ընկեր, խնդրում եմ, որ դու էդ երիտասարդներին կազմակերպես ու դրանց ուժերն օգտագործես ավելի շատ օգտակար տեղ: Նրանց հասկացնես, որ էլեկտրակայանն ու կուլտուրական տները դեռ այժմ կարևոր չեն, դեռ այժմ հայրենիքի առաջ ավելի շատ մեծ-մեծ հոգսեր կան դրված»⁶⁹, - Հայկանուշին հորդորում է Հայրապետը: Հարմարվել են գյուղի տարեցներն իրենց կենսակերպին, և հիմա երիտասարդների յուրաքանչյուր նախաձեռնություն, համարձակ քայլ նրանց վտանգավոր է թվում: Նրանց մեջ դեռևս չեն հաղթահարվել նախապատերազմական տարիների բարդույթները. դեռ ապրում են վախի ու սարսափի մթնոլորտում և ամեն մի համարձակ կամ անզգույշ ասված խոսքից քրեական պատասխանատվության վտանգ են զգում: Նույնիսկ ընտանեկան միջավայրում է Հայրապետը կնոջից պահանջում զգույշ լինել, որովհետև պատերն էլ ականջներ ունեն. «Ձենդ կտրի՛ր: Ա՛յ, էդ անպատասխանատու արտահայտության համար քեզ քրեական պատասխանատվության կկանչեն,- կնոջ վրա ձեռքը թափ տալով ասաց Հայրապետն ու պառկեց քնելու»⁷⁰:

Հայրապետը, ով տասնութ տարի ղեկավարել է կոլտնտեսությունը և հայտնի է որպես տնտեսվար ու ազնիվ ղեկավար, ոչ մի լավ բան չի տեսնում Ահարոնի, Հայկանուշի, Արտակի, գյուղի մյուս երիտասարդների արարքների մեջ. «Տարիների ստեղծածը քամուն կտան, առանց այն էլ հազիվ ոտքի վրա իրեն մի կերպ պահող տնտեսությունը լրիվ կկործանեն...»:

Նոր պայմաններին դժվարությամբ են համակերպվում ուստա Մանուչարը, մեղվապահ Սամսոնը, դարբին Գևորգը, նրանց հասակակից մարդկանցից շատերը: Իրենք էլ են հասկանում, որ երիտասարդները ճիշտ են, բայց նրանց համար թանկ են պապենական Մոշուտի յուրաքանչյուր ծառն ու թուփը, քարն ու աղբյուրը ու չեն պատկերացնում, թե ինչպես կարելի է այդ ամենը թողնել ու նոր բնակարաններ կառուցել գյուղից վերև՝ հարթավայրում, ուր արդեն տների հիմքեր են փորվում: Հավաքվում են նրանք երեկոյան Գևորգի դարբնոցի մոտ ու թազբեհների չխչխկոցին համահունչ՝ հիշողություններ պատմում անցած-գնացած օրերից: Դժվար է հասկանալ

⁶⁹ Այվազյան Ս., Լեռնեցիները, էջ 141:

⁷⁰ Նույն տեղում, էջ 142:

այդ մարդկանց, բայց մի բան պարզ է, որ նրանք սիրում են իրենց գյուղը, հողը, ջուրը: Փրթոսի ընկուզենու ստվերում հավաքված խորածորցիներին են հիշեցնում այս կերպարներն իրենց մտահոգություններով ու հոգսերով, անցավորի ու մնայունի, հողագործի տքնության վերաբերյալ իրենց պատկերացումներով, ավանդույթների հանդեպ ունեցած ակնածանքով. «Մարդը հենց նրա համար է մարդ, որ աշխատի: Աշխատասեր մարդու սիրտը մաքուր կլինի, միտքը՝ աղբյուրի ջրի պես զուլալ: Ծույլը, աշխատանքից փախչողը չի իմանա ոչ աշխատանքի և ոչ էլ մարդու պատիվը»: «Այսպես էր զրույցի ժամանակ միշտ ասում Սիմոն պապը ու այն հաստատում որևէ հեքիաթով կամ առակով»⁷¹:

Այս մարդկանց կյանքն անցել է Վարդաշատի դաշտերում, Հովասարի լանջերին, Մոշուտի ձորերում, Մարմանդի ափին: Եվ լավ, և ծանր ու տառապագին օրեր են ապրել, որդիներ ու հարազատներ են կորցրել: Ս.Այվազյանը նրանցից յուրաքանչյուրին ներկայացնում է որպես առանձին անհատականություն՝ բնավորության իր յուրահատկություններով, տարիների հարուստ կենսափորձով ու փիլիսոփայությամբ, որի հիմքում ընկած է հողի նկատմամբ ունեցած պաշտամունքը: Խորածորը նրանց համար սոսկ ծննդավայր չէ, այլ անանց արժեք, ու նրա շուրջն են պտտվում հայրենիքի ու հայրենասիրության վերաբերյալ նրանց մտասկեռումները:

Ժողովրդական իմաստության խորհրդանիշներն են ծերունի Շամխալը՝ տասնամյակների կենսափորձով հարստացած, աշխարհի չարն ու բարին տեսած, հազար ու մի փորձությունների միջով անցած վարդաշատցի հողագործը, ուստա Մանուչարը, ում հաստատ համոզմամբ մարդու ժամանակավոր գոյությունն այս աշխարհում արդարացվում է, եթե մեռնելուց հետո հիշատակ է թողնում. «Մեռնելուցդ առաջ աշխատիր մի բան թողնել, Օսեփ, մարդը գնում է, գործն է մնում», դարբին Գևորգը, մեղվապահ Սամսոնը:

Առանձնակի տպավորություն են թողնում Մագթաղի, Շուշանի, Նազանի, Սոնայի, հատկապես՝ Մարիամ նանի կերպարները, որոնք օժտված են տոհմիկ հայ կնոջ ամենաբնորոշ գծերով: Մայրական քնքշությամբ ու անմնացորդ սիրով են լցված

⁷¹ Նույն տեղում, էջ 158:

Նրանք, պատվի ու առաքինության խոր զգացումներով: Նրանք են վառ պահում օջախի կրակը, նրանցով են շեն ու կանգուն հայրենական օջախները:

Հարազատ որդուն կորցնելուց հետո Մարիամ նանը անասելի դժվարությամբ մեծացրել է Հայկանուշին, զոր ու գիշեր աշխատելով՝ բարձրագույն կրթության տվել, ուրախացել, որ Արամի պես լավ մարդ է որպես կյանքի ընկեր ընտրել, բայց հիմա ցավ կա Մարիամ նանի սրտում, որն ավելի է մղկտում, երբ տեսնում է Արամի վերաբերմունքից թևաթափ եղած, բայց վիշտը թաքցնող Հայկանուշին:

Թեմատիկ առումով «Լեռնցիների» շարունակությունն է «Բարի առավոտ» վեպը, որտեղ Ս.Այվազյանին հաջողվել է հաղթահարել նախորդ գործերում առկա մի շարք թերություններ: Նախ՝ այն աչքի է ընկնում «հարցադրումների սրությամբ, կերպարների մեկնաբանության հեղինակային յուրովի սկզբունքով, արդիականության կենդանի զգացողությամբ»⁷², ինչը հեղինակին հնարավորություն է տալիս բացահայտելու «անհատի պաշտամունքից հետո մեր հասարակական կյանքում հաստատված մարդկային հարաբերությունների գեղեցկությունը»⁷³, այնուհետև՝ նախորդներից տարբերվում է կառուցվածքային առումով՝ սյուժետային հիմնական գծերը հանդես են գալիս փոխկապակցված կերպով, հերոսների գործողությունների արտացոլումը զուգակցվում է անհատի պաշտամունքի հաղթահարումից հետո լեռնաշխարհում տեղի ունեցող իրադարձությունների ընդհանրացված պատկերման հետ:

Վեպի թեման ոչ միայն հայ, այլև 1960-ականների խորհրդային գրականության ամենահրատապ թեմաներից մեկն էր, և խորությամբ ու բազմակողմանիորեն արծարծվել է նաև Չ.Այթմատովի, Պ.Պրոսկուրինի, Վ.Շուկշինի և այլոց ստեղծագործություններում: Գրողների հիմնական մտահոգությունը, որը հնչում էր որպես ահազանգ, գյուղի քայքայման խնդիրն էր, արտագաղթի ահազնացող չափերը, ինչը թե՛ աշխարհաքաղաքական, թե՛ ռազմավարական առումներով խիստ վտանգավոր է հատկապես փոքրաքանակ ժողովուրդների պարագայում ու խիստ հրատապ է նաև մեր օրերում:

Թվում էր, թե քաղաքական մթնոլորտի առողջացման բարերար շունչը արմատապես կփոխի իրավիճակը գյուղերում, կբարելավի մարդկանց ապրելակերպը,

⁷² Արզումանյան Ս., Սովետահայ վեպը, գ. 2, էջ 289:

⁷³ Թամրազյան Հր., Սովետահայ գրականության պատմություն, հ. 2, էջ 438:

կներդնի տնտեսավարման նոր մեթոդներ ու եղանակներ: Բայց համարյա ոչինչ չփոխվեց: «Ձնհալի» տաք ու հուսադրող քամիները շատ շուտ փոխեցին իրենց ուղղությունը, և նորից գյուղը մնաց իր հոգսերի ու ցավերի հետ միայնակ՝ տարբեր տրամաչափի չինովնիկների չկամությունից կամ բարեհաճ վերաբերմունքից կախված: Այստեղից էլ՝ մարդկանց հիասթափությունն ու հուսախաբությունը, բնության ու մարդու ներդաշնակության խզումը, ինչի հետևանքով՝ հանրապետությունների քարտեզներից հարյուրավոր գյուղերի անհետացումը:

Ո՞րն է պատճառը, որ «Ազատաշենում ոչ հեռավոր անցյալում երեք հարյուր տուն է եղել, մնացել է հարյուր տասնհինգը, Այգեձորի յոթ հարյուրից՝ չորս հարյուրը, Սգնեքի հինգ հարյուրից՝ երեք հարյուրը և այդպես...»⁷⁴:

«Առանց կրակոցների» ավերված գյուղերը խորին ցավ են պատճառում շրջկոմի քարտուղար Արշավիր Դագեսյանին, անմոռաց հուշեր արթնացնում. «Այ, այստեղ քուրսին էր դրվում, - հայրենական տան ավերակների մոտ հիշում է Արշավիրը, - նրա շուրջը նստում էին մորաքրոջս տասներեք երեխաները... Այս տասներեքից հինգն ապրում են, բայց որտե՞ղ.... Հեռավոր Ֆերգանայում, Կարա-Կումի անապատում, Կոբա Դաղում, Ալթյան երկրամասում ու ինչ-որ տեղ՝ Սև ծովի ափին: Ապրում են շատ բան կորցնելով այդ հեռուներում, ապրում են իրար կարոտելով: Եվ ինչո՞ւ, մի՞թե նրանք այստեղ՝ հայրենի գյուղում, ավելի երջանիկ չէին լինի»⁷⁵:

«Բարի առավոտի» վիպական տարածքը հեռավոր Ծաղկոտն շրջանի գյուղերն են, ժամանակը՝ հետպատերազմյան առաջին տարիները, հերոսներից շատերը՝ իրենց կոնկրետ նախատիպերն ունեցող մարդիկ՝ շրջկոմի քարտուղար, գործկոմի նախագահ, կոլտնտեսությունների նախագահներ, թերթի խմբագիր, հասարակ գյուղացիներ՝ հողագործներ, այգեպաններ, անասնապահական ֆերմաների աշխատողներ: Գրողն անձամբ ծանոթ էր նրանցից շատերի հետ, ինչը մեծապես օգնել է նրան թափանցելու իր հերոսների ներաշխարհը, ցույց տալու յուրաքանչյուրի անհատականության բնորոշ գծերը, ներկայացնելու նրանց կենցաղը, սովորությունները, բարքերը:

Ծաղկոտնը Գորիսն է՝ իր մոտ երեք տասնյակ գյուղերով՝ մեկը մյուսից տնտեսապես թույլ, աղքատացման ու քայքայման եզրին կանգնած:

⁷⁴ Այվազյան Ս., Բարի առավոտ, Երևան, 1964, էջ 35:

⁷⁵ Նույն տեղում, էջ 64:

Տասնամյակներ առաջ այդ գյուղերից շատերն աչքի են ընկել իրենց բարեկեցությամբ, հարուստ տնտեսությամբ և կարողացել են ապահովել ոչ միայն իրենց, այլև կլիմայական անբարենպաստ պայմաններում գտնվող հարևաններին, բայց հետո սկսվեց կոլեկտիվացումը, 30-ական թվականներ եղան, պատերազմ, ու ամեն ինչ փոխվեց: Վեպում ծավալվող գործողությունների առանցքում Հայրենական մեծ պատերազմի մասնակից գնդապետ Արշավիր Դագեսյանն է, որ նշանակվում է շրջկոմի առաջին քարտուղար՝ շրջանը ոտքի կանգնեցնելու, գյուղացուն արմատներով հողին կապելու, մի խոսքով՝ արմատական բարեփոխումներ կատարելու համար:

Առօրեական-կենցաղային փաստերը դարձնելով գեղարվեստական արծածումների նյութ՝ Ս.Այվազյանը կարողանում է նուրբ դիտարկումներով բացահայտել իր հիմնական հերոսներին, թափանցել նրանց ներաշխարհը, յուրաքանչյուրին ներկայացնել իր անհատականության բնորոշ գծերով:

Վեպում չկան սյուժետային ավելորդ ծավալումներ, հեղինակային անհարկի միջամտություններ ու մակերեսային մեկնաբանություններ: Կերպարներն իրենք են գործողությունների միջոցով բացահայտում իրենց, և նրանցից յուրաքանչյուրը որոշակի դերակատարում ունի կոնֆլիկտի հանգուցալուծման ընթացքում: Վեպի սյուժետային գծերը, ծավալվելով տարբեր ուղղություններով, գործողությունների կոլմինացիոն կետում միահյուսվում են միմյանց ու հանգուցալուծումը դարձնում փաստարկված ու համոզիչ:

Վեպի գլխավոր հերոս Արշավիր Դագեսյանը* լավ է հասկանում, թե ինչ պատասխանատվություն է դրվում իր ուսերին և ինչպիսի համառ պայքար պիտի մղի

* Արշավիր Դագեսյանի կերպարի նախատիպը մասնագիտությամբ մանկավարժ, երկար տարիներ Գորիսի կուսշրջկոմի առաջին քարտուղարի պաշտոնը զբաղեցրած Քրիստափոր Պետրոսյանն է, ում մասին մինչև օրս էլ հարգանքով են խոսում գորիսեցիները: Վաղ հասակում զրկվելով հորից ու եղբոր հետ մնալով մոր խնամքին՝ համառ աշխատասիրության շնորհիվ կարողացել է հասնել մեծ հաջողությունների: Նրա պաշտոնավարման օրոք կառուցվել է Տաթևի հէկ-ը, շրջանի տասնյակ գյուղեր դարձել են բարեկեցիկ, կանխվել է շրջանից արտագաղթը դեպի միջինասիական հանրապետություններ, հիմնադրվել է Գորիսի պետական համալսարանը, որտեղ նա հետագայում զբաղեցրել է նախ ռեկտորի, ապա՝ հասարակագիտական առարկաների ամբիոնի վարիչի պաշտոնը: Քր. Պետրոսյանը տնտեսագիտության թեկնածու էր, պրոֆեսոր, բազմաթիվ գիտական հոդվածների ու մենագրությունների հեղինակ: Գորիսեցիները պատմում են, որ նա ջերմ հարաբերությունների մեջ է եղել Ս.Խանզադյանի, Գ.Սևունցի, Ս.Այվազյանի, Գուսան Աշոտի, Տաթևիկ Սազանդարյանի հետ, կազմակերպել է գորիսեցիների հանդիպումը Վ.Վիսոցկու հետ այն տարիներին, երբ վերևներում այդքան էլ բարեհաճ չէին նրա նկատմամբ: Քր. Պետրոսյանի հարազատները սրբությամբ պահում են հեղինակի մակագրությամբ վեպի օրինակը, որի լուսանցքներում կան բազմաթիվ դիտարկումներ՝ ...

վարչարարական կարծրատիպերից կառչած «կենտկոմական» ու տեղական տարբեր չինովնիկների դեմ՝ Ծաղկուտնի շրջանը ուռքի կանգնեցնելու, մարդկանց հավատը վերականգնելու համար:

Արտաշես Դագեսյանից շատ սպասելիքներ ունեին, հատկապես՝ Մեսրոպ պապը, քեռի Քրիստափորը, հողագործ Ալեքսանն ու նրա տիկին Անուշը, Դագունց Արշավիրը, Արդունաշենի, Սզնեքի, Խորաձորի ու շրջանի տասնյակ գյուղերի բնակիչները, ովքեր արմատական փոփոխություններ են ակնկալում իրենց հայրենակից քարտուղարից: Արշավիր Դագեսյանի հարգը մարդկանց մեջ ավելի է բարձրանում, երբ նա խոչընդոտում է կենտկոմի՝ Ազատաշեն գյուղը Արարատյան դաշտ տեղափոխելու որոշումը: Դա այն ժամանակների համար խիստ վտանգավոր ու անկանխատեսելի հետևանքներով հղի համարձակություն էր:

Ս.Այվազյանն անչափ բնորոշ է ներկայացնում կենտկոմի քարտուղարի հետ գյուղի տեղափոխման հարցով հանդիպման եկած մարդկանց, ովքեր պաշտպանում են Դագեսյանին: Տիպական գծերով է ներկայացված ծերունի Քրիստափորի կերպարը: «Դուք ո՞ւր եք գնում, ա՛յ ժողովուրդ: Ձեզ ո՞ւր են տանում,- ասես շատ խորքից է գալիս նրա ձայնը, և նրա բերանով խոսում են Ազատաշենի հողագործները, անասնապահները, որոնք վաղուց չկան.. –Մոլորված են այս մարդիկ,- նա ձեռքով ցույց է տալիս նախագահությունում նստածներին,- և ձեզ են մոլորեցնում»⁷⁶: Ծերունի Քրիստափորը Ազատաշենի ծանր վիճակի, գյուղացիների անմխիթար կենսակերպի համար մեղավոր է համարում ղեկավարությանը. «Մեր այս շենում երեք-չորս հարյուր տուն է եղել: Ապրել են հարուստները՝ հարուստ, աղքատները՝ աղքատ: Թող մեր շենը տեղահան անողները ինձ պատասխան տան. ինչպես են պահել այդ հարուստներն իրենց հոտերը, նախիրները, երամակները»: Հմուտ, սրտացավ ու բանիմաց ղեկավարներ են պետք գյուղին, որովհետև «Արարատյան դաշտում լինի, թե Մուշի կամ

«կարելի էր շրջկոմի քարտուղարին ցույց տալ իր լրիվ հոգսերի մեջ, անդրադառնալ նրա ընտանիքին...: Քարտուղարի դեմ շրջանային բանասարկուների «արշավանքը»՝ վեպում ներկայացված շրջագործկոմի նախագահի և 2-րդ քարտուղարի գլխավորությամբ, շարունակվում է նաև 1968-69թթ. ու մոլորության մեջ գցում մարդկանց ու կենտկոմի որոշ աշխատողների... Բայց նորից ճշմարտությունը հաղթանակում է...»:

Ըստ այդ նշումների՝ վեպը պիտի ունենար շարունակություն, սակայն «անժամանակ մահը հնարավորություն չտվեց ամբողջացնելու Արշավիր Դագեսյանի կերպարը, ներկայացնելու բոլոր այն մարդկանց, որոնց հովանավորությամբ էր Յուլակ Շափաղյանը «թխում» իր զրպարտագրերը:

⁷⁶ Նույն տեղում, էջ 56:

Տարոնի, տնտեսությունը ղեկավարելու համար խղճմտանք է պետք... Կոմունիզմը ամեն ինչ կարող է անել, բայց հո սարերը, ձորերը չպիտի վերացնի: Որ պիտի մնան, ուրեմն այդ լեռներում էլ մարդիկ պիտի ապրեն... Եթե տնտեսության անշնորհք ղեկավարների պատճառով մեր շրջանի թուլացած գյուղերը տեղափոխեն Արարատյան դաշտ, չգիտեմ, ինչ կդառնան այդտեղի հողերը, իսկ մեր այս հողերը շատ կնեղանան մեզնից... գնացեք, ես կմնամ այստեղ ու քանի դեռ սաղ եմ, կքայլեմ մեր հանդերի ճամփաներով, կաճաններով, որ չծածկվեն խոտերով, ու անտեր չմնան մեր հողերը»⁷⁷:

Նույն մտահոգություններն ունի այգեգործ Մեսրոպ պապը. «Մեր շրջանում վատ բաներ շատ կան: Ամենից վատը նա է, որ խելոք մարդիկ չեն մեզ կառավարում: Ախր տնտեսությունը մենակ վերևից եկած հրահանգներով առաջ տանել չես կարող...»: Նա երիտասարդ քարտուղարին խորհուրդ է տալիս լսել նաև աշխատանքի մարդկանց, որովհետև նրանցից ավելի լավ ոչ ոք չգիտի հողի լեզուն, հանդես գալ ինքնուրույն նախաձեռնություններով՝ ինչքան էլ որ դրանք դեմ լինեն վերևից եկող հրահանգներին. «Մի անգամ նախագահին ասում եմ. «Թույլ տուր այգիներից վերև խամ հողեր կան, մի քանի հեկտար կտավատ ցանեմ...»: Իսկ նախագահը թե՛ «Մեզ ո՞վ թույլ կտա կտավատ ցանել, այդ կուլտուրան հանված է: Հեռու կաց գլխացավանքից, ուզում ես, որ մեզ մեղադրե՞ն...»⁷⁸:

Ծերունի Քրիստափորի, Մեսրոպ պապի, Ալեքսանի և նրանց նման շատ շատերի ամբողջ կյանքն անցել է գյուղում, հող ու քարի հետ կռիվ տալով, ու հիմա վերևից եկող հրահանգներով նրանց ստիպում են այգեգործության փոխարեն հացահատիկ ցանել, բարձր լեռնային գոտիներում եգիպտացորենի մշակությամբ զբաղվել...: Մեսրոպ պապը գյուղացիների դժբախտության ամենահիմնական պատճառներից մեկն էլ համարում է այն, որ համատարած բոլորը խաբում են իրար. «Խաբել ենք, ես՝ բրիգադիրին, սա՝ նախագահին, նախագահը՝ վերևներին, որովհետև պետք է գերակատարել պլանները: Իսկ ամեն տարի այդ պլանները մեծանում են... Պլանները կատարում ենք, գերակատարում, իսկ մեջտեղը բաժանելու բան չկա»:

Մեսրոպ պապի բերանով հայրենի հողին ամուր կանգնած, նրա հոգսերով մտահոգ գյուղացիներն են խոսում, և Արշավիր Դագեսյանը հասկանում է նրանց,

⁷⁷ Նույն տեղում, էջ 57:

⁷⁸ Նույն տեղում, էջ 16:

կիսում մտահոգությունները. «Կարող էի սիրտս բաց չանել, ընկեր ջան, բայց վառվում եմ մեր այս շրջանի համար: Սա ուրիշ երկիր է... Կարող է դու հեռացել ես, մոռացել, բայց մոռանալու երկիր չէ սա: Հիմա թողնում հեռանում են, և հողն անտեր է մնում... Ախր գիտե՞ս, հողն ինչ է մեզ համար: Մենք ծնվել ենք այս հողում, և մենք գիտենք միայն նրա լեզուն: Սրանք ուրիշ հողեր են...», - ասում է Մեսրոպ պապը⁷⁹:

Գյուղական տարբեր համայնքերում Արշավիր Դագեսյանը հանդիպումներ է ունենում ամենատարբեր մարդկանց հետ, և նրա մտահոգություններն օրեցօր ավելի են խորանում: Լեռնաշխարհի մարդկանց կենսափորձային ճշմարտությունները նրա ներաշխարհում ծնում են հոգեբանական բարդ ակեբախումներ, որոնք հաճախ դրսևորվում են մտորումների ու մենախոսությունների միջոցով: Իսկ նրա մտորումները պտտվում են նույն հարցերի շուրջ՝ ինչպե՞ս անել, որպեսզի գետի հունից հնարավոր լինի «մի կողմ քաշել փտած կոճղերը, որ սառցահալից առաջացած ջրերը ազատ ընթանան, գնան-տարածվեն: Որ կոլտնտեսականը ազատ մտնի գյուղատնտեսության մինիստրի մոտ, և եթե նա գործին իսկապես հմուտ չէ, ամաչեցնի նրան: Եվ որ գյուղատնտեսության մինիստրը ոչ մի հնարավորություն չունենա իր մեղքը մեկ ուրիշ մինիստրի վրա գցելու»⁸⁰:

Արշավիր Դագեսյանն իրեն համարում է այն մարդկանցից մեկը, ովքեր մտահոգված են լեռնաշխարհի հոգսերով: Նա կյանքի դժվարին, խոչընդոտներով լեցուն ճանապարհ է անցել: Լեզու և գրականություն էր դասավանդում Ազատաշեն գյուղում, երբ զրպարտեցին ու ազատագրկման դատապարտեցին: Երկու տարի կալանավայրում գտնվելուց հետո արդարացվեց ու մեկնեց ռազմաճակատ: Վերադարձավ գնդապետի ուսադիրներով, մեդալներով ու շքանշաններով: Կենտկոմում նրան համոզում են տնտեսական աշխատանք կատարել. նշանակվում է սովխոզի դիրեկտոր, այնուհետև՝ շրջկոմի առաջին քարտուղար: Պաշտոնավարման հենց առաջին ամիսներին նա օրերով մնում է Մորատափում, Ձորագյուղում, Ազատաշենում, Բեխում, Բարձրավանում և վերջնականապես համոզվում, որ գյուղերի աղքատության ու քայքայման պատճառը մեկն է՝ անկարող ղեկավարությունը այդ կոլտնտեսություններում»:

⁷⁹ Նույն տեղում, էջ 26:

⁸⁰ Նույն տեղում, էջ 39:

Արշավիր Դագեսյանի, ինչպես նաև վիպական գործողություններում ակտիվ դերակատարություն ունեցող կերպարների կերտման ընթացքում Ս.Այվազյանը չի գնում 1960-ականների՝ գյուղաշխարհի թեմայով գրված մի շարք վեպերին բնորոշ կոնֆլիկտների լուծման ստանդարտ ճանապարհով:

Վեպում Արշավիր Դագեսյանը, շրջկոմի քարտուղար լինելուց բացի, առաջին հերթին մարդ է՝ իր մարդկային բնորոշ գծերով, բնավորության յուրահատկություններով: Հեղինակը նրան ներկայացնում է գործողությունների ամենատարբեր ոլորտներում, հասարակության ամենատարբեր շերտերի ու խավերի հետ ունեցած հարաբերությունների ծիրում: Նրա ձգտումը իր օրերի ոգու ըմբռնումն ու ժամանակակիցների քաղաքացիական ու բարոյական նկարագրի բացահայտումն է: Սա հույժ կարևոր հանգամանք է, որովհետև տասնամյակների ընթացքում մարդկանց բարոյական ու քաղաքացիական նկարագրերը աղճատվել ու փոխվել է, մարդուն դարձրել հլու ու կամակատար, ինքնուրույն մտածողությունից զուրկ: Դժվար է այդպիսի մարդկանց հետ աշխատել, հատկապես, եթե նրանք քո շրջապատում են ու քո յուրաքանչյուր քայլի վերաբերյալ «տեղյակ են պահում» ուր որ հարկն է:

Հոգեբանական նուրբ դիտարկումներով է Ս.Այվազյանը ներկայացնում իր գրական հերոսի անձնական կյանքը, նրա հարաբերությունները Այծեմիկի հետ, սիրո, ընտանիքի, բարոյականության նորմերի վերաբերյալ մտորումները, և այս առումով նույնպես «Բարի առավոտը» շահեկանորեն տարբերվում է կուսակցական բարձրաստիճան պաշտոնյաներին ներկայացնող 60-ական թվականների շատ ու շատ վեպերից: Ս.Այվազյանի Արշավիր Դագեսյանը չի ներկայացվում միայն որպես կուսակցական պատասխանատու աշխատող: Նա ունի նաև անձնական կյանք, հետաքրքրությունների լայն շրջանակ, համակրանքներ ու հակակրանքներ, և սա ամբողջացնում է ու լիարյուն է դարձնում նրա կերպարը:

Ինչ-որ տեղ նաև ռոմանտիկ է առաջին հայացքից խիստ պրագմատիկ Արշավիր Դագեսյանը, ունի հումորի նուրբ զգացողություն: Ճակատագրի բերումով նրան չի հաջողվում ամուսնանալ, «Բայց երբեք հին ամուրու բնավորություն չի ունեցել: Նա

միշտ երազելով կին, երեխաներ, ապրել է առանց կնոջ, որովհետև կյանքն է այդպես դասավորվել»⁸¹:

Առաջին իսկ հանդիպումից նրա ներաշխարհը փոթորկում է այգեգործ Մեսրոպի թոռ Այծեմիկը, սիրտը լցնում անձանոթ ջերմությամբ, բայց ամբողջ դժբախտությունն այն է, որ նրան արգելված է հանդիպումներ ունենալ որևէ աղջկա հետ իրար ճանաչելու համար:

Անհաջող ամուսնությունից հետո իրեն ամբողջովին դժբախտ է համարում Այծեմիկը ու կարծում է, որ Արշավիրն էլ կխաբի, թե չէ ինչո՞ւ պիտի շրջկոմի քարտուղարը հետաքրքրվի իրենով, այդպիսի տարօրինակ հայացքով նայի: Գեղեցիկ ու հմայիչ է Այծեմիկը, նուրբ, ինչպես գարնանամուտին ժայռի կողին ծաղկած դեղձենի, որ ամեն անգամ Սզնեք գալու ճանապարհին ամոթխած աչքով է անում Արշավիրին, խոնարհվում առվակի վրա ու օրորվում քամուց:

Այգեգործ Մեսրոպին թվում է, թե թողը շատ պիտի ուրախանա, որ «բարձր դիրքով մարդը սիրում է իրեն», իսկ Այծեմիկի համար քարտուղարները «շատ ծանր մարդիկ են, միշտ հոգսերի մեջ...»:

Դագեսյան-Այծեմիկ սյուժետային գիծը Ս.Այվազյանը վարպետորեն է միահյուսում պատումի ամբողջ հյուսվածքին՝ մի դեպքում ներկայացնելով քարտուղարի հուզական աշխարհը, նրա սրտում անսպասելիորեն բռնկված պատանեկան թրթիռները, մյուս դեպքում՝ վիպական տարածք ներառելով բոլոր առումներով լիարժեք ու ավատուն մի կերպար, որը թարմություն էր այդ տարիների՝ գյուղաշխարհի կյանքի բարեփոխումներին նվիրված վիպաշարերում:

Արշավիրի ու Այծեմիկի ամուսնությունը ցնցում է լեռնաշխարհը՝ քարտուղարն ամուսնացել է ֆերմայում աշխատող, տարած-ետ բերած կնոջ հետ, - չարախնդում են Դագեսյանի «գաղափարական» հակառակորդները, Այծեմիկն ամուսնացել է իրենից տարիքով շատ մեծ տղամարդու հետ, որովհետև նա ոչ թե հասարակ մարդ է, այլ քարտուղար, - քչփչում են Սզնեքի կանայք:

Արշավիր-Այծեմիկ հարաբերությունների նկարագրությամբ Ս.Այվազյանն ավետում է փոխադարձ զգացմունքների վրա հենված մեծ սիրո՝ արգելքներ ու խոչընդոտներ

⁸¹ Նույն տեղում, էջ 18:

հաղթահարելու անսահման ուժը, որի դեմ անգոր են ամեն տեսակ չարախոսներն ու բանասարկուները:

Վեպի՝ 1950-ականների կեսերի հասարակական-քաղաքական մթնոլորտի համապատկերում Արշավիր Դազեսյանի կյանքի ու գործունեության, լեռնաշխարհի մարդկանց հոգսերի ու մտահոգությունների, սովորույթների, աշխարհընկալման յուրահատկությունները ներկայացնող սյուժետային գծին զուգահեռ ներկայացվում է Ցոլակ Շափաղյանի ու նրա նմանների կյանքի «փառավոր» ուղին՝ բացահայտելով մինչև օրս էլ մարդկանց ու հասարակական կյանքը դժոխքի վերածող մի շարք երևույթների պատճառներն ու հետևանքները:

«Բարի առավոտի» կոնֆլիկտի հիմքում նույնպես պատերազմից վերադարձած, գյուղական կյանքի բարեփոխումներին լծված նոր հերոսի ու նրա գործունեության ճանապարհին խոչընդոտներ ստեղծող ուժերի բախումն է, ինչպես գյուղաշխարհի կյանքը պատկերող 1960-ական թվականների համարյա բոլոր վեպերում: Քննադատությունը սա դիտարկել է որպես սխեմատիզմ: Բայց եթե հարցին մոտենանք այլ տեսանկյունից, կտեսնենք, որ Ս.Այվազյանի վեպը մնացածներից տարբերվում է մի շարք առումներով: Ներկայացնելով երկու հակադիր ուժերի հակամարտությունը՝ հեղինակն իրադարձությունների զարգացումն ավելի փաստարկված ու գեղարվեստորեն համոզիչ կերպով է տանում դեպի հանգուցալուծում: Նա այդ հակամարտությունը չի ներկայացնում որպես չարի ու բարու սովորական բախում, որի ընթացքում բարին անպայման հաղթանակ է տանում: Նա իրերն անվանում է իրենց անուններով ու իրենց նախատիպերն ունեցող կոնկրետ անձանց կերպարներով փորձում է ընդհանրացնել ժամանակաշրջանի համապատկերը: Գրողը հարցը տեղափոխում է աշխարհայացքային բախման հարթություն և դրանով իսկ խուսափում է կերպարների՝ դրականի ու բացասականի տիրույթներում ընդգծված բևեռացումից:

Սյուժետային զարգացումների ծավալման տարբեր ժամանակահատվածներում գործող անձինք իրար հետ առնչվում են բազմակողմանի հարաբերություններով: Նրանցից մեկն է Ցոլակ Շափաղյանը, ում կյանքն այնքան հարուստ է դեպքերով ու իրադարձություններով, որ ինչպես Արշավիր Դազեսյանն է բնութագրում, «մի ամբողջ վեպի նյութ կարող է դառնալ»:

Իր «միշտ խաղաղ, բարի վերաբերմունքով, հաճելի, անմեղություն արտահայտող աչքերով «Յուլակ Շափաղյանն առաջին հայացքից բարեկիրթ, առաքինի, նաև տաղանդավոր, բայց իրեն նախանձողների չկամության պատճառով ըստ արժանվույն չգնահատված ու հալածված մարդու տպավորություն է թողնում: Վիպական ողջ գործողությունների ընթացքում նա ստվերի պես հետևում է Արշավիր Դագեսյանին և թաքստոցում պահված օրագրի էջերում գրանցում նրա յուրաքանչյուր քայլը: Առաջին իսկ հանդիպումից հետո նա գրում է. «Այսօր «Կոմունիզմի ուղիով» մեր թերթում լույս տեսավ «Բազեններ» խորագրով բանաստեղծությունը: Գրված է խորհրդային այն անվեհեր օդաչուների մասին, ովքեր պայքարում են «մորեխի դեմ Իրանի»: Բանաստեղծությունը մեր օրերի շունչն է, դրա համար էլ դուր չի գալիս շրջկոմի քարտուղար Արշավիր Դագեսյանին: Քաղաքականապես վտանգավոր այս տարրը մնացել է նույնը: Ես երբեք չեմ սխալվում իմ կանխազգացումների մեջ: Բայց հիմա ի՞նչ կարող եմ անել, երբ գտնում եմ, թե մեր երկրում քաղաքական հանցագործներ չկան: Ոչինչ, դա ժամանակավոր բան է: Չէր կարող պատահել, որ նա այդպես հեշտ ուղղեր իր քաղաքական մեղքերը»⁸²:

Արշավիր Դագեսյանի համար Շափաղյանն իսկական առեղծված է: Պատերազմը մոռացության է տվել իրեն ամբաստանելու վերաբերյալ Շափաղյանի հանդեպ ունեցած կասկածները, բայց ահա նորից հայտնվել է նա՝ իր մշտական բողոքներով ու տրտնջոցներով. «Ուր հասան իմ ընկերները, իսկ ես դեռ տեղում եմ մնում: Չկարծես, թե ինձ աթոռն է հետաքրքրում: Մարդ եմ, ծանր ու թեթև եմ անում աշխարհի բանը: Եվ տեսնում եմ, որ գործը աղմկարարներինն է: Համեստ եղար՝ կոխ կտան,- և դարձյալ հաճելի են ու անմեղ՝ աչքերը»⁸³: Այդ աղմկարարներն են պատճառը, որ «տաղանդավոր» բանաստեղծն ու արձակագիրը «էշի պոչի պես ոչ երկարում, ոչ կարճանում է»:

Տարիների ընթացքում Յուլակ Շափաղյանը կատարելագործել է մարդկանց վստահությունը շահելու վարպետությունը: Կարող է ժամերով խոսել ազնվության, բարեհոգության, մեծերի հանդեպ ունեցած հարգանքի և մարդկային ուրիշ բարձր զգացմունքների մասին: Բնական է, որ ոչ բոլորը կարող են գոհ լինել Արշավիր

⁸² Նույն տեղում, էջ 16:

⁸³ Նույն տեղում, էջ 6:

Դագեսյանի աշխատանքից, կտրուկ որոշումներից: Շափաղյանին հենց այդպիսի մարդիկ էին պետք՝ նրա վերաբերյալ ասեկոսենք տարածելու, նրան վարկաբեկելու համար: Դագեսյանը Շափաղյանի պատկերացմամբ թույլ քարտուղար է, իսկ այդպիսին ինչպե՞ս կարող է շրջան ղեկավարել: Նա մեծ վարպետությամբ իր շուրջն է համախմբում «բռնցքի» կողմնակից մարդկանց, որոնց պատկերացմամբ քարտուղարն «այնպես պետք է դուրս գա մեքենայից և այնպես չրխկոցով դռնակը փակի, որ այդ չրխկոցից մարդիկ սարսռան»⁸⁴, և նրանք մնում են զարմացած, որ տաղանդավոր, ամբողջ կյանքում արատավոր երևույթների դեմ պայքարող, իր անձնականը մոռացած, ուրիշի ցավերն իրենը համարող մարդուն տեղ չեն տալիս ու դեռ ավելին՝ հալածում են:

Առանձին մարդկանց հետ շփվելու, նրանց համոզելու, որպես բանաստեղծ՝ անմահ լինելու իր հիվանդագին մտասևեռումներով նրանց վարակելու «շնորհներով» է օժտված Շափաղյանը: Նրա համար միևնույնն է՝ ո՞վ է իր զինակիցը. անգրագետ մի գյուղացի՞, թե՞ դպրոցի աշակերտ: Իր զոհերից մեկի՝ դարբին Ամատունու յոթերորդ դասարանցի որդուն պատմում է իր և նրա հոր ջերմ հարաբերությունների («Իմ ամենամոտիկ, ամենասիրելի մարդն էր, ես նրա մասին նույնիսկ բանաստեղծություն էի գրել: Հետո վառեցի, չէի կարող չվառել: Ա~խ ժամանակներ, ժամանակներ»), իր հանճարի փայլատակումների («Հիշիր այս օրը, կմեծանաս, կավարտես համալսարանը և գուցե հուշեր կգրես մեր այսօրվա՝ քեզ համար անմոռաց օրերը հիշելով») մասին ու տազնապում է («Իսկ եթե այս համարձակ լակոտն իմացա՞վ, որ իր հայրն իմ ձեռքով է.... Եվ կիմանա, եթե Դագեսյանը մնաց: Եվ կիմանան»⁸⁵:

Շափաղյանը ժամանակների համար խիստ տիպական ու ընդհանրացնող կերպար է, և հեղինակը, քայլ առ քայլ բացահայտելով նրա ներքին էությունը, անդրադառնում է ժամանակաշրջանի բարքերին, ընդհանրացնում նրա համապատկերը: Շափաղյանների նմանները չեն կարող համակերպվել անհատի պաշտամունքի հաղթահարումից հետո սկսված մթնոլորտային փոփոխությունների հետ և երանությամբ չհիշել այն օրերը, երբ իրենց օգնությամբ «մաքրվում էին կուսակցության շարքերը»: Իսկ դրա համար առանձնակի ջանքեր պետք չէին:

⁸⁴ Այվազյան Ս., Բարի առավոտ, էջ 200:

⁸⁵ Նույն տեղում, էջ 203:

Բավական էր ակնարկել, որ իր բանաստեղծությունները քննադատող Վարազ Անիյանը «թունդ ազգայնամոլ է», որովհետև լեռներում «ման գալու ժամանակ նայել է Արևմտյան Հայաստանի կողմերն ու ասել. «Մեկ է, նա գերության մեջ չպիտի մնա», Արսեն Ալումյանը զբաղված է հակախորհրդային քարոզչությամբ և մարդկանց ներկայությամբ ասել է. «Եթե կոլեկտիվացումը հավասարությունն է, ինչո՞ւ մեկը լավ է ապրում, մյուսը՝ վատ», դարբին Ամատունին բարոյալքում է թիկունքի մեր աշխատավորներին, ասելով՝ «գերմանացիները շատ ուժեղ են: Մենք կհաղթենք կորուստների գնով»: Նրա տասնյակ զոհերից մեկն է Ազատաշենի դպրոցի նախկին ուսմասվար Անդրանիկ Ղահրամանյանը՝ համեստ, փորձված մի ուսուցիչ, քաղաքականությունից հեռու մի ազնիվ մարդ: Շափաղյանն ուզում է զբաղեցնել նրա պաշտոնը և ամբաստանագրեր է հղում տարբեր հասցեներով: Ղահրամանյանին տանում են, իսկ ում «տանում» էին, անպայման դասակարգային թշնամի է. «Հետո դիրեկտորին էլ կանչում են «օրգաններից»: Գնում է, գալիս և արդեն շատ մոայլ: Մեկ էլ են կանչում: Գնում է՝ չի գալիս: Ցուլակ Շափաղյանը դիրեկտոր է» և այդ ամենը միայն այն պատճառով, որ «ուսմասվար Անդրանիկ Ղահրամանյանը ուսուցչանոցում դիրեկտորի ու մի քանի ուսուցիչների ներկայությամբ հակախորհրդային հայտարարություն է արել՝ ասելով, որ իբր «Ամերիկան տնտեսապես ավելի առաջ է, քան մենք, և դիրեկտորը հակահարված չի տվել նրան»:

Շափաղյանը բուռն գործունեություն է ծավալում նաև Հայրենական մեծ պատերազմի տարիներին՝ յուրացումների կամ անգործունեության մեջ մեղադրելով բանակից ժամկետից շուտ վերադարձած մի քանի հաշմանդամների:

Ժամանակի ընթացքում նա կատարելագործվում է իր մասնագիտության մեջ. «Առաջ նա կարտասվեր մի զառամյալ ծերունու դագաղի հետևից գնալով: Առաջ նա բանաստեղծ էր, որ գործ ուներ անուշ խոսքերի ու ծաղիկների հետ: Եվ այդ բոլորի տակ ոչ ոք չէր տեսնում իսկական Շափաղյանին... Հիմա նա զրպարտում է և կանգնում դեմդ իբրև մամնացած արդարություն, պատիժ է պահանջում, ուզում է ճշմարտացնել իր յոթգլխանի ստերը»: Հաջողությամբ իր պարտքը հարազատ կուսակցության հանդեպ սրբորեն կատարած մարդու բերկրանքով էր լցվում Շափաղյանը, երբ

«ժողովրդի թշնամիները» մեկուսացվում էին հասարակությունից՝ գնդակահարվում կամ աքսորվում:

Չարության ու մաղձի պաշարներն այնքան անսպառ են նրա հոգում, որ նույնիսկ անձնական կյանքն են խաթարել, խռովել ընտանեկան անդորրը: Մի քանի անգամ ամուսնացել է ու բաժանվել, և նրա կանանցից միայն վերջինն է կարողացել հարմարվել՝ հիացմունք ապրելով նրա բանաստեղծական տաղանդով: Հաշտ չի եղել նաև հարազատների, անգամ՝ ինքն իր հետ: Նրա կերպարում ամենաարգահատելին այն է, որ անուղղելի այդ զագրախոսի ու զրպարտագրի մտքով երբևէ չի անցել լվանալ իր նախկին կեղտերը, զղջալ ու նոր կյանքով ապրել: Ընդհակառակը՝ գնալով ընդարձակել է իր գործունեության ոլորտները՝ ընտրելով նախահարձակ լինելու փորձված եղանակն ու նորանոր զրպարտագրերով ու ասեկոսենքերով պղտորելով մարդկանց հոգիները:

Չարը, բնականաբար, պիտի պատժվի, և այդ պատժից չի խուսափում նաև Յուլակ Շափաղյանը: Շրջկոմի արտահերթ նիստից հետո, որին մասնակցում է նաև կենտկոմի քարտուղարը, նա իր առանձնատանը հանկարծամահ է լինում սրտի կաթվածից: Շատերն ավստոսում են. «Յուլակ Շափաղյանի հանկարծակի մահը լսելով՝ նրանք, ովքեր իմացել են, թե որքան վիշտ է պատճառել մարդկանց, ավստոսում են: Այդ մարդիկ Շափաղյանին տանջանքների մեջ էին ուզում տեսնել: Մահը տանջանք չէ: Նրանք կուզենային ապրեր ու տանջվեր Շափաղյանը»⁸⁶: Ս.Այվազյանն ուշադրություն է հրավիրում շափաղյաններ ծնող և նրանց տեսակի համար գործունեության բարենպաստ պայմաններ ստեղծող հասարակության արատների վրա. «Աշխարհում բարի կամքի մարդիկ և չարակամները ծնվում են հավասար չափով... Մարդն ի՞նչ կարող է անել բնության ստեղծածի դեմ: Ի՞նչ աներ ինքը՝ Յուլակը, երբ հանգամանքները չարի կողմն էին: Մարդիկ կան, որ համաձայն են դրան, մարդիկ կան՝ համաձայն չեն»⁸⁷:

Յուլակ շափաղյանների համար պարարտ հող են ստեղծում տարբեր տրամաչափի չինովնիկները՝ սարկիսովները, թութակյանները, շրջկոմում, կենտկոմում հարմարավետ բնավորված պաշտոնյաները՝ նազար մանուշարովիչները, դոնոյանները,

⁸⁶ Նույն տեղում, էջ 237:

⁸⁷ Նույն տեղում, էջ 238:

ովքեր ստալինյան ժամանակների հանգույն ահ ու սարսափի մեջ են պահում շրջապատին: Նրանց զոհերը «կյանքի հարատև ու անարդար հարվածներից աղավաղված, ջարդ ու փշուր եղած մարդիկ են, որ կորցրել են հավատը մարդկանց նկատմամբ և իրենց: Եվ այսպես խախտվել է նրանց բանականությունը: Օրինակ, դրանք սարսափում են, երբ իրենց կանչում են: Եթե «կանչում են նույնիսկ կյանքի ապահովագրության ընկերությունից, դրանք իսկույն կորցնում են իրենց»⁸⁸: Ամենասարսափելին այն է, որ այդ բանասարկույնները բոլորն էլ նույն կերպ են մտածում. «Ես՝ որպես կոմունիստ, իմ պարտքն եմ կատարել հարազատ կուսակցության առաջ»:

Ծաղկոտնում կյանքն աստիճանաբար մտնում է հունի մեջ, լեռնաշխարհի գյուղերը կամաց-կամաց ոտքի են կանգնում, աստիճանաբար վերականգնվում է մարդկանց հավատը:

«Բարի առավոտ» վեպը «Խորածորցիք» և «Լեռնցիներ» վեպերից շահեկանորեն տարբերվում է նաև պատկերավորման միջոցների հմուտ գործածությամբ, լեզվական բարձր կուլտուրայով, պատումի անպաճույճ երանգավորումներով, չնայած այստեղ ևս նկատելի են հատկապես բարբառային լեզվամտածողության որոշ տարրեր, բարբառային բառերի անհարկի գործածություններ: Գրողն, իհարկե, կոլորիտային որոշակի նկատառումներով կարող է օգտագործել բարբառային բառեր, եթե դրանք տեղին են ու տպավորիչ ու հնչում են առանձին հերոսների բերանով՝ ընդգծելու համար ժողովրդախոսակցական լեզվի հարստությունը, համն ու հոտը: Բայց երբ դրանք գործածվում են հեղինակային խոսքում, բոլորովին ուրիշ տպավորություն են թողնում: Բերենք մի քանի օրինակներ՝ «Նա բանալին շուռ է տալիս, հրում է դուռը ու ինքը ետ է կենում», «...երևում է մի թխադեմ, լայնաթիկունք տղամարդ, սև վելյուրե շյապան մինչև ականջները կոխած», Արշավիրի փրչոյր հոնքը դողում է», երկունքի ցավերը մոռացվում են, երբ «մոր հայացքն ընկնում է մանկանը», «մի գորտ իրեն գցում է ջրի մեջ, ցալքունը տալիս է Արշավիրի երեսին», «իսկ գյուղի շրջապատում մութն՝ ինչպես մութ», «սիրտը շուշա է, որ կոտրեն, էլ չես կացնի», «իսկ զանգը հաճախ է ծնգծնգում ու եռման ջրի կաթիլների պես դադում սպասողների սրտերը», «դրա համար է լլար, սմբած Յուդաբեր տատիկը», «քարտուղարն ինչու է գոռում, որ քեզ տանի ծառերի այն

⁸⁸ Նույն տեղում, էջ 229:

կողմը», «աքաղաղորդի հայացքով նայում է քուջուջ անող հավերին», «թփերում դեռ աղմկում է ճիճին (նկատի ունի ծղրիդը) և այլն, որոնք, պարզապես, աղճատում են վեպի լեզվական գեղեցիկ հյուսվածքը:

Գ) ԿԵՆՍԱՊԱՏՈՒՄԻՑ ԴԵՊԻ ԺԱՄԱՆԱԿԻ ՏԱՐԵԳՐՈՒԹՅՈՒՆ («ՏՈՒՐ ՁԵՌՔԴ, ԿՅԱՆՔ», «ԱՍՈՒՐ, ՀԵՅ ԱՍՈՒՐ», «ԽՆՁՈՐԵՍԿ»)

1959թ. Ս.Այվազյանը հրատարակեց «Տուր ձեռքդ, կյանք» ինքնակենսագրական վիպակը, որն անուշադրության մատնվեց քննադատության կողմից: 1962-ին, փոփոխություններից ու լրացումներից հետո, այն վերահրատարակվեց որպես ծավալուն վեպ և արժանացավ սուր քննադատության. «Կենցաղագրական պարզունակ ռեալիզմը կաշկանդել է հեղինակին առօրյայի շրջանակներում և հնարավորություն չի տվել արտաքին փաստերի մեջ հայտնաբերելու, հայտնագործելու երևույթի ներքին իմաստը՝ պատմության առաջընթացը: Այս իմաստով հատկապես թույլ է գրքի երկրորդ մասը. պատումի կենտրոնում դնելով շրջագործկոմի նախագահ Միհրանի կենցաղային այլանդակությունը, հեղինակը խլացնում է նոր կյանքին ձեռք մեկնող հերոսների հոգևոր արթնացման թեման»⁸⁹: Նշվեց նաև, որ «վեպում ցույց չի տրվում կյանքի դժվարությունների մեջ անգամ պահպանված մարդկային արժանապատվությունը», հեղինակը «չի տեսնում ժողովրդի կյանքում այն գեղեցիկն ու բարին, որ տառապագին առօրյայից մարդուն հանում է դեպի գեղեցիկ եզերքներ: Կենցաղային տարրի գերակշռությունը խանգարում է արտահայտելու ժողովրդի պատմականորեն ձևավորված լավատեսական հոգեբանությունը»⁹⁰: Քննադատության մեջ, անշուշտ, օբյեկտիվ մոտեցումներ կան, բայց ընդունենք նաև, որ այն բխում է գրականությանը ներկայացվող կոնկրետ ժամանակաշրջանի պահանջներից՝ ցույց տալ «ժողովրդական կյանքի դրական սկզբունքները», «հայտնագործել պատմության ընթացքը», ժողովրդի կյանքում տեսնել «գեղեցիկն ու բարին», ուղղորդել դեպի «գեղեցիկ եզերքներ» և այլն:

Միաժամանակ նշվում է, որ «վեպում կան մի շարք տպավորիչ էջեր՝ «նովելատիպ» պատմություններ, որոնք հայտնաբերում են գրական ինքնատիպություն:

⁸⁹ Թամրազյան Հր., Սովետահայ գրականության պատմություն, էջ 437:

⁹⁰ Նույն տեղում:

Մասնավորապես Շումիկի մոր՝ մոռացված, աշխարհից անտեղյակ, աստվածավախ կնոջ կերպարը մի շարք դրվագներում նկարագրվում է տպավորիչ գույներով»⁹¹։ Ուշադրություն է հրավիրում նաև կենցաղի և բնության պատկերներում «գրողական սուր դիտողականության» գյուղաշխարհի հոգսերի ճանաչողության վրա։

«Տուր ձեռքդ, կյանք» վեպը գրականություն է բերում մի ուրույն աշխարհ, որ հիմա չկա, բայց դեռ ապրում է գրողի հիշողությունների մեջ։

Վեպը սկսվում է Շումիկի որբ մանկության նկարագրությամբ։ Հենվելով ինքնակենսագրական փաստերի վրա՝ Ս.Այվազյանը քայլ առ քայլ ներկայացնում է իր սերնդի պատմությունը, այն ծանր ու դաժան փորձությունները, որոնց միջով անցել է այդ սերունդը։

Ինքնակենսագրական պատումի թեման, սակայն, ժողովրդի կյանքի ծանր, ողբերգական ժամանակների սերնդի կենսապատումը չէ, այլ ժամանակի դիմապատկերի արտացոլումը, այն ցնցող ու սարսափելի իրադարձությունների պատկերումը, որոնք անջնջելի հետք են թողել մարդկանց հիշողությունների մեջ, դարձել նրանց կենսագրության անբաժանելի մասը։ Սյուժետային հիմնական գծից՝ Ռումիկի մանության ու պատանեկության տարիները ներկայացնող երակից ճյուղավորվում են տարբեր ուղղություններ՝ քաղաքացիական եղբայրասպան կոիվներ, ժողովրդի ծայրաստիճան աղքատություն, ահավոր անարդարություններ ու անտարբերություն մարդկային ճակատագրերի հանդեպ։ Խորհրդայնացման ալիքը ցնցել է ողջ լեռնաշխարհը, հարազատներին հանել միմյանց դեմ, սերմանել սարսափի ու կասկածամտության հունդեր։ Արդյունքում՝ մանկական խեղված ճակատագրեր, մայրերի ողբ, ցավ ու տառապանք։

Շումիկը մեկն է այն բազմաթիվ երեխաներից, ովքեր ընկնելով կյանքի պղտոր հորձանուտի մեջ ու կրելով բազմաթիվ զրկանքներ ու տառապանքներ՝ հասունացման իրենց ճանապարհն անցան շատ արագ։ Մայրական քնքշանքից բացի ոչինչ չտեսան նրանք կյանքում։ Նրանցից ոչ բոլորն են, որ կարողացան հետագայում կյանքի ճիշտ ճանապարհ ընտրել ու չհայտնվել մանկական հանցավոր խմբերում, զոհ չդառնալ զանազան խարդավանքների։ Իսկ այդպիսի բազմաթիվ օրինակներ են հայտնի

⁹¹ Նույն տեղում։

գրականության մեջ: Հիշենք թեկուզ Մակարենկոյի, Ստ.Զորյանի ստեղծագործությունները («Սև Սեթոն», «Խուժան Արշոն»): Ճիշտ է, այս ստեղծագործությունների հերոսները կարողանում են իրենց մեջ ուժ գտնել ու կանգնել կյանքի ճիշտ ճանապարհի վրա, բայց նրանք մանկական անապաստանության ընդհանուր համապատկերում եզակի բացառություններ են: Այդ ստեղծագործությունների հերոսներից շատերը հետագայում հայտնվում են քաղաքային կյանքի հետնախորշերում ու համալրում հանցագործ աշխարհի շարքերը: Պատկերը բոլորովին այլ է լեռնաշխարհում, ուր մանուկ հասակից երեխաները կապված են հողի հետ ու աշխատանքով են վաստակում իրենց օրվա ապրուստը: Այդ ճանապարհին է ընտրում Շոմիկը, ում մանկությունն անցել է ահավոր կարիքի ու գրկանքների մեջ, որք երեխաներին կերակրողը հացթուխ մայրն է եղել, ով վեպում ներկայացված է անսահման քնքշանքով, քնարական ջերմությամբ, ինչը բոլորովին էլ չի նշանակում «ապավինել ոճի մոլկտացող լավկանությանը»: Բոլորովին էլ լավկանություն չէ, որ մինչև ուշ գիշեր մայրը հեքիաթներ է պատմում, որպեսզի երեխաները մոռանան քաղցն ու ցուրտը և քնեն, որ նա սիրտը թեթևացնելու համար երբեմն-երբեմն այցելության է գնում ամուսնու գերեզմանին ու մոլկտում՝ «երեխաները քաղցած ու անտեր են, գոմում են ապրում»: Եվ միայն նա չէ այդպիսին. «Խասա Բիբին էլ է հորս գերեզմանի վրա լաց լինում, բայց Բաքվում մեռած իր երկու տղաների համար, որոնք նույնպես երեխաներ են թողել, և հիմա ինքը սրա-նրա համար հաց թխելով մի կերպ պահում է նրանց որբերին»⁹²:

Շոմիկի մանկությունն անցել է քաղաքացիական կռիվների տարիներին, և նրա հիշողություններում անջնջելիորեն դրոշմվել են բազմաթիվ ահասարսուռ տեսարաններ՝ գնդակահարություններ, կախաղաններ, անմարդկային խոշտանգումներ: Մարդիկ դարձել են անտարբեր ու չար, խխունջի պես իրենց պատյաններում պարփակված: Բարքերի անկումն իր հետքն է թողնում Շոմիկի հոգեբանության վրա, խոր նստվածքներ տալիս, մշակում աշխարհաճանաչողության նոր ձևեր ու եղանակներ: Հետո սկսվում են որբանոցային կյանքի, ճիշտ է, ինչ-որ չափով նախկինից տարբերվող, մի քիչ ավելի բարեկեցիկ, բայց բնության գրկում

⁹² Նույն տեղում, էջ 17:

ազատ մեծացած երեխայի համար իր օրենքներով ու կանոններով անսովոր տարիները:

Բնորոշ մանրամասներով լեցուն են վեպի էջերը, որոնք, սակայն, ինքնանպատակ նկարագրություններ չեն. «Ուզում եմ գամ, մտնեմ դասարան, ամաչում եմ, ոտներս բոբիկ են, ցեխոտ, և քրքրված է շալվարս: Ուրիշ է, երբ բոլորի հետ ես ներս մտնում և բոլորի հետ էլ դուրս գալիս: Իսկ հիմա կնայեն, կծիծաղեն: Այո, կծիծաղի նաև իմ ընկեր Բաբկենը, որի հագին որբանոցի տված ամերիկյան տաբատն է, այնքան լայն, որ հագիվ է իր բարակ ոտները շարժում նրա մեջ»⁹³: «...Պատմում եմ մորս: Մայրս հանգստացնում է ինձ ու բարձի երեսից վարտիք է կարում»:

Խորհրդայնացումը պիտի հավասարություն բերեր, բայց ավելի է խորացրել մարդկանց միջև անդունդը: Խմբապետ Ամիրջանովի, Յապոնի, դաշնակցական շտաբի սպաների երեխաները «հագած-կապած են, կուշտ, չեն մրսում...»...

Մանկական անհոգ ծիծաղին խառնվում է լացը, մանկության պայծառ երազանքները ծածկվում են թշվառության թանձր շղարշներով, ողբերգականն ու կոմիկականը միախառնվում են իրար: «Գյուղի ծայրաստիճան աղքատներին նոր իշխանությունները «պետական պահեստներից ապրանք են բաց թողնում: Մայրս գնում է առավուտը շուտ, գալիս է երեկոյան ուշ, բերում է երկու կիլոգրամ մեխ ու մի ռուսական բահ: Հավաքվել են մեր ունևոր բարեկամները, նայում են մեխերին, բահին, քնծիծաղում են: Թոխսանց Շահմարը՝ իբրև մեզ խղճալով ասում է. – Հա՛յ, հա՛յ, աղքատների պետությունը երկաթով է կերակրում էս եթիմներին»⁹⁴:

Կյանքի անտանելի պայմանները, ահավոր թշվառությունը, սակայն, չեն փոխում Շոմիկի աշխարհահիացման զգացումները: Հայրենի բնաշխարհին իր անկրկնելի գույներով ու երանգներով, իր նաիրական շուկներով հոգեպարար ջերմություն է ներարկում նրան, մայրական անմնացորդ սերը մանկան հոգին լցնում է լույսով ու քնքշությամբ:

Նույնքան ծանր են անցնում պատանեկության տարիները, ընդլայնվում են Շոմիկի ու կյանքի շփման եզրերը, մակությունից պատանեկության անցման շրջանը հատկանշվում է ռոմանտիկական որոնումներով: Նորից ծանր կյանք, զրկանքներ,

⁹³ Այվազյան Ս., Տուր ձեռքդ, կյանք, Երևան, 1962, էջ 35:

⁹⁴ Նույն տեղում, էջ 34:

անզորությունից ահագնացող ներքին պողոթնումներ, մորն օգնելու համար ուժերից վեր աշխատանք, պատանեկան սիրո ջերմ զգացմունքներ, հուսախաբություններ ու հուսալքումներ:

Վեպում գործող անձինք նույնպես, ինչպես Ս.Այվազյանի մյուս ստեղծագործություններում, իրենց նախատիպերն ունեցող կերպարներ են՝ Ներսես Սազանդարյան, քեռի Ալեքսան, Շմավոն Բեգլարյան, Եգոր Թոխսունց, քյոխվա Խաչի և էլի մոտ երկու տասնյակ, որոնք ներկայացնելով գյուղական հասարակության տարբեր շերտերը՝ ամբողջացնում են հին Խնձորեսկի կոլորիտային համապատկերը: Նրանցից շատերն անջնջելի տպավորություն են թողել Շոմկի հիշողություններում, ազդել նրա աշխարհայացքի ձևավորման, մտահորիզոնի ընդլայնման վրա: Անմոռանալի է Ներսես Սազանդարյանի գարնանային այգին, ուր փթթում էին ամենատարբեր տեղերից բերված ծառերն ու ծաղիկները, նրա խորիմաստ դատողությունները պոեզիայի մասին, գեղեցիկի յուրահատուկ ընկալումը և հատկապես երգելու անկրկնելի շնորհքը, որ սերնդեսերունդ անցավ նրա որդիներին ու թոռներին:

Ճիշտ է, պատումի ընթացքը երբեմն ձգձգվում է՝ ներառելով մի շարք սյուժետային գծեր, որոնք միշտ չէ, որ ձուլվում են ընդհանուր հյուսվածքին, բայց ընդհանուր առմամբ Ս.Այվազյանին հաջողվել է ցույց տալ գլխավոր հերոսի՝ Շոմկի հասունացման, անհատականության ձևավորման ընթացքը: Առանձնակի ուշադրության է արժանի գրողի պատկերամտածողությունը, բնության նուրբ զգացողությունը, գուներանգների ու հնչերանգների համադրությունները հերոսների տարբեր հոգեվիճակների հետ:

Կենսագրական հարուստ նյութի հենքի վրա է կառուցված նաև «Ասո՜ւր, հեյ Ասուր» վիպակը, որն աչքի է ընկնում ջերմ քնարականությամբ ու հուզականությամբ:

Ս.Այվազյանը ներկայացնում է մի ուրույն աշխարհ՝ մանկական անկեղծ պատկերացումների ոսկեգույն երազանքներով, պատանեկան տարիների ռոմանտիկ գույներով, հասունության շրջանի փիլիսոփայական խորհրդածություններով:

Վիպակը սկսվում է խորհրդանշական «Իմ այգին» գլխով, որտեղ արտահայտվում են հեղինակի՝ մարդու, մարդկայնության, անցավորի ու հավերժականի վերաբերյալ

պատկերացումները: Հեղինակի մանկության տարիների մեծագույն երազանքը Սազանդարյանների այգու նման մի այգի ունենալն է եղել. «Երբ ես փոքր էի, ուզեցի, որ մեր տան առաջ պարտեզ ունենանք: Պարտեզում ծաղիկներ լինեն, ծառեր ու մի ընկուզենի, որ ընկերներիս հետ պահմտոցի խաղամ, թաքնվեմ նրա թանձր սաղարթների արանքում: Որ ամռանը, լուսնյակ գիշերներին, նստենք նրա տակ և, ծաղիկների հոտը շնչելով, նայենք աստղերին, երազենք ու զարմանանք: Որ այդ ընկուզենու տակ մեզ հետ նստի ջրաղացպան Ներսեսը՝ պատմություններ անի, որ մենք էլ լսենք ու չհագենանք»⁹⁵:

Վիպակը կենդանության օրոք հեղինակի հրատարակած վերջին ստեղծագործությունն էր, նրա կարապի երգը՝ հյուսված անցած-գնացած օրերի հիշողությունների ու երազանքների խճանկարային պատկերներով, որոնք ավելի թանկ ու անմոռանալի են հասուն տարիքում:

Հեղինակը ներկայացնում է հարազատ մարդկանց կերպարների բավականին մեծ պատկերասրահ, որն, անշուշտ, պայմանավորված է ինքնակենսագրական հենքի վրա հյուսված ստեղծագործությունների յուրահատկություններով. Սանասար, Մանուշակ, Սողոմոն, Սերոբ, Լենդրոշ, Սիրանույշ, Շարմաղ, Քոթի, Բաբկեն, Անտոն և ուրիշներ, որոնք էպիզոդիկ կերպարներ են ու հանդես են գալիս առանձին դեպքերում ու դրվագներում: Վիպակի հանգույցներում ու կոմպոզիցիոն համապատկերում, սակայն, նրանցից և ոչ մեկը ավելորդ տեղ չի զբաղեցնում: Ավելին՝ նրանցից յուրաքանչյուրը մի նոր երանգ է ավելացնում գյուղաշխարհի համապատկերին, ամբողջացնում հեղինակի խճանկարային կենսապատումը:

Վիպակում ցավով ու ափսոսանքի խորին զգացումով է ներկայացված իրականության ու մանկական կապույտ երազանքների բախումը: Աշխարհը բոլորովին այլ տեսքով է ներկայանում դեռահաս Ասուրի պատկերացումներում՝ «Սա հեքիաթ է»: Իսկ հեքիաթային այդ աշխարհում բոլոր ապրողները պիտի քնքուշ սիրտ ունենան, ինչպես Վարդանուշ մայրիկը, Մանուշակը, Սիրանույշը: Աշխարհում ամեն ինչ պետք է գեղեցիկ լինի, ինչպես Սազանդարյանների այգում գարնանը ծաղկող կեռասենիներն

⁹⁵ Այվազյան Ս., Ասո ~ ր, հեյ Ասուր, Երևան, 1980, էջ 5:

ու բալենիները, մարդիկ պիտի բարի ու անհոգ լինեն, ինչպես այդ ծաղիկներից նեկտար հավաքող մեղունները:

Մի առանձին քնքշությամբ ու ջերմությամբ է ներկայացված Վարդանուշ մայրիկը: Եթե «Տուր ձեռքդ, կյանք» վեպում և մի շարք պատմվածքներում հեղինակը նրան ներկայացնում է տառապանքի ու ցավի մեջ, ապա այստեղ Վարդանուշ մայրիկը մայրական անմնացորդ սիրո, ջերմության ու քնքշության մարմնացումն է:

Տոհմիկ հայ կնոջ կերպար է Վարդանուշ մայրիկը՝ իր առաքինությամբ, դժվարություններին դիմակայելու իր աներևակայելի կամքով: Այստեղ նա չի լացում, չի դժգոհում իր ծանր կյանքից, այլ ամեն ինչ անում է, որ երեխաները չզգան որբության սարսափները, որ միշտ մնան մանկական ոսկե երազանքների արևոտ հովիտներում:

Աներևակայելի բարությամբ է լեցուն Վարդանուշ մայրիկի սիրտը, որ դրսևորվում է ամեն քայլափոխի... Ասուրի նման շատերը կան գյուղում, նաև՝ մայրական քնքշանքի կարոտ որբեր, որոնց համար նա նույնպես մայր է ու որոնց չի տարբերում իր Ասուրից: Էպիզոդիկ կերպարներից հիշողության մեջ դրոշմվում են նաև Մանուշակն ու Սիրանույշը, վարժապետ Սողոմոն Սաղաթելյանը, հատկապես՝ Քոթին՝ իրենց բարությամբ, երեխաների հանդեպ ցուցաբերած յուրահատուկ վերաբերմունքով:

Վարդանուշ մայրիկի կերպարը ներկայացված է քնարական ջերմությամբ, լեռնաշխարհի հայ կնոջը յուրահատուկ ամենաբնորոշ գծերով: Աշխարհի անցուդարձից բացարձակապես անտեղյակ, կյանքում ոչ մի երջանիկ օր չտեսած, աստվածավախ, բայց աստծո գթասրտությունից անգամ իր հույսը կորցրած այդ կնոջ դեմքին ոչ ոք երբեք ժպիտ չի տեսել: Երկու որբերին տառապագին աշխատանքով է պահում Վարդանուշը՝ հարուստների համար հաց թխելով, լվացք անելով, գարնանային ու աշնանային աշխատանքների օրին դաշտերում վար անելով ու կախելով: Բոլորը երես են թեքել նրանից, անգամ՝ հարազատ եղբայրը, ով մի քանի օր էլ չի կարողանում իր տանը պահել Շոմիկին («-Գնա էլի ձեր տուն, չեմ կարողանում... գիտես ինչքա՞ն դժվար է անհեր, անմեր երեխա պահելը»):

Ոչ մի լավ օր չի տեսել Վարդանուշը կյանքում, և արցունքն անպակաս է եղել նրա աչքերից («Ա՛խ, իմ մայրը... նա և ուրախ առիթների համար է լաց լինում, և տխուր...»): Երեխաները սոված են՝ լաց է լինում, Շոմիկն ինչ-որ բան է մի կերպ կարդում՝ լաց է

լինում («Չեմ հավատում, ումուդս թե մեր տան հանգած ճրագը պիտի վառվի, թե դու կարողանում ես գրի սևն ու սպիտակը ջոկել... Ա՜խ, թե հայրդ սաղ լիներ...»):

Լեոնաշխարհի գյուղերում երիտասարդ այրի կանայք հազվադեպ են այցելում ամուսինների շիրիմներին («Կտեսնեն՝ լաց եմ լինում, կմտածեն՝ երեխաներին չեմ կարողանում պահել, դրա համար եմ լաց լինում») ... Վարդանուշն էլ է հազվադեպ այցելում: Երբ գերեզմանատանը ուշ երեկոյան ոչ ոք չի լինում, գնում-նստում է ամուսնու շիրիմի մոտ ու ընկնում է հիշողությունների գիրկը. Շոմիկի օրորոցը կապում էին ալոճի թփերից, ամուսինն արտն էր հնձում, իսկ ինքն աղբյուրից սառը ջուր էր բերում նրա համար...: Հետո մի տխուր երգ էր հնչում, ու նրա երգը շարունակում է մի բզեզ՝ իր բարակ, աղիողորմ տզզոցով, ծղրիղն է շարունակում՝ ճամփեզրի խոտերի միջից, և ժայռի ճեղքից հոսող աղբյուրը, որտեղից ջուր է տարել իր մարդուն»⁹⁶:

Վիպական աչքի է ընկնում գյուղական կենցաղի, սովորությունների, ավանդույթների նկարագրություններով, որոնք հետաքրքրություն են ներկայացնում ճանաչողական տեսանկյունից: Բավականին հարուստ է վիպակի լեզուն, որին մի առանձին հմայք են հաղորդում ժողովրդախոսակցական լեզվի ու բարբառային տարրերի հմուտ գործածությունները:

1982թ.՝ Ս.Այվազյանի մահվանից մեկ տարի անց, տպագրվեց «Խնձորեսկ» վեպի առաջին հատորը: Անավարտ մնացած վեպի գաղափարը հեղինակը վաղուց էր հղացել:

Տարիներ շարունակ նա նյութեր էր հավաքում իր նոր վեպի համար: Ուսումնասիրում էր գյուղի երկուհազարամյա պատմությունը, գրի առնում զրույցներ, ավանդապատումներ, գյուղի նշանավոր մարդկանց մասին պատմություններ: Իր իսկ խոստովանությամբ՝ «Խնձորեսկը» պիտի լիներ «իր կյանքի» գիրքը, ստեղծագործական երկարատև որոնումների հանրագումարը, երախտիքի, որդիական անկաշառ սիրո համեստ արտահայտությունը ծննդավայրի ու բոլոր նրանց նկատմամբ, ովքեր մանկուց իր հետ են եղել ու անմոռանալի հիշողություններ թողել իր կենսագրության մեջ:

⁹⁶ Այվազյան Ս., «Տուր ձեռքդ, կյանք», Երևան, էջ 167:

«Խնձորեսկում» ներկայացված հին ու նոր գյուղերն իրենց ինքնատիպ կոլորիտով, կերպարակերտման յուրահատուկ սկզբունքներով, պատումի քնարական շնչով ինչ-որ տեղ հիշեցնում են Ա.Բակունցի Կյորեսն ու Գորիսը, մի տարբերությամբ, սակայն, որ սոցիալական մեծ հեղաբեկումներից հետո նոր Խնձորեսկում կյանքը բոլորովին այլ ընթացք ունեցավ, քան Ա.Բակունցի ներկայացրած Գորիսում: Գորիսում ապրող, «բլադարողնի հայերենով» խոսող Բակունցի հերոսները ազգային դիմագիծ չունեցող, իրենց արմատներից կտրված քաղքենիական շերտերի տիպիկ օրինակներ են, ու նրանց կենցաղավարությունը, աշխարհընկալումն ու փիլիսոփայությունը խորթ են Կյորեսի ավանդապահ ու հողապաշտ հասարակությանը: Գորիսեցիները կյորեսեցիների պատկերացումներում «եկվորներ» են:

Խնձորեսկը, ինչպես և Կյորեսը, երկու մասի է բաժանված. «Երկու իրար կից ձորեր՝ իրարից շատ հեռու երկու աշխարհ: Մի ձորում ունևոր տնտեսություններն են: Սրանց տները յուրահատուկ ամրոցներ են: Բարձր պարսպապատերի միջից բարձրանում է երկու, երբեմն երեքհարկանի տունը, ամեն հարկում մի սենյակ՝ լուսամուտով... Մյուս ձորը կոչվում է Նավեր: Ապրում են ընչազուրկները: Այս ձորի երկու կողմերում երկնածրար քերծեր են՝ նման այծենակաճ հագած դյուցազունների, որ այդպես թև-թևի տված քար են կտրել հերոսապարի ժամանակ.... Այս տներն են, որ Խնձորեսկը դարձրել են անառիկ ամրոց, որ ենթարկվելով մոնղոլ-թաթարական, սելջուկ-թրքական, պարսկական արշավանքներին՝ մնացել են կանգուն ու անառիկ»⁹⁷:

Նավերի ձորի քաջերի կերպարներում են խտացված իսկական խնձորեսկցու ամենաբնորոշ գծերը. «Նրանք ոչխարենու մեծ փափախներով են, հայկականորեն մեծ քթերի տակ մեծ բեղերով», օտարի համար՝ ահարկու տեսքով:

Հինգ հարյուր տարի առաջ նրանք վիժեցրին Շահ-Աբասի ծրագիրը, ով Իրանից տեղահան արած քրդերին հարևան Քաշաթաղի գավառում բնակեցնելով՝ ցանկանում էր ջլատել Սյունյաց լեռնաշխարհի միասնությունն ու թուլացնել մելիքների դիմադրողականությունը:

⁹⁷ Այվազյան Ա., Խնձորեսկ, էջ 45-46:

Ձմռան երկար գիշերներին նավերցիները հավաքվում են Շմամանց Ինձիի քարայր-կացարանի երկրորդ հարկում ու «թերթում» Խնձորեսկի պատմության հերոսական էջերը:

Նավերցիները իրենց կյանքից բարձր են դասում իրենց հավատը. «Կանցնեն շատ ժամանակներ, և Խնձորեսկի ձորերից էլ շատ հեռու՝ ուրիշ ժողովուրդների հայրենիքում էլ մարդիկ կկարդան գյուղի պատմությունը ու փառք ու պատիվ կտան Խնձորեսկին, որ իր մթին, խոր ձորերի անձավներում այդպիսի մարդիկ է ստեղծել», - իր պատմություններն այսպես է վերջացնում որսորդ Ինձին, և դա ոչ միայն իր, այլև քարայրում հավաքված բոլորի կարծիքն է:

Ի տարբերություն Ա.Բակունցի գործեսցիների՝ ունևորների ձորում ապրող Խնձորեսկցիները «եկվորներ» չեն, ու նրանց երակներում նույնպես պատվախնդիր նախնիների արյունն է հոսում: Այդ ձորում նույնպես պատմության հերոսական էջեր են գրվել, անվանի ու քաջ մարդիկ են ծնվել:

Նավերցիներից յուրաքանչյուրը, ով թեկուզ մեկ ամիս ապրել է գյուղից դուրս, իր պատմությունն ունի, որ ներկայացնում է համագյուղացիներին՝ երբեմն՝ ճշմարիտ, երբեմն՝ կատակախառն, երբեմն՝ ուռճացված: Մոտավորապես այդպիսին են նաև «Կյորեսի» Գյուրջի Օբին, Ղաթրինի Աղալոն, Պարան-Պարան Ավանեսը: Բայց եթե վերջիններս, «լինելով բուն Կյորեսի պարագլուխներ, ժամանակակից չեն եղել», ապա նավերցիները ներկայացված են 20-30-ականների խառնակ ժամանակների իրադարձությունների հորձանուտում: Եթե Կյորեսի ու նրա միջնաբերդ Շենի կռիվը Գորիս քաղաքի ու նրա «օտարականների» դեմ էր, ապա Խնձորեսկի երկու ձորերում ապրողների միջև վեճ ու կռիվ չկար: Ս.Այվազյանը, հետևելով բակունցյան ավանդույթներին, նույնպես «իր երգիծանքի ոլորտի մեջ է առնում թե հասարակության, այսպես կոչված «ընտրյալ» մասին և թե ներքին խավերի միամիտ անուրջների սահմանափակվածությունը»⁹⁸:

Որոշ նմանություններ կարելի է տեսնել նաև «Խնձորեսկի» ու Ս.Խանզադյանի «Մատյան եղելությանց» վիպակի միջև: Նույն հողի ու ջրի, համարյա նույն ժամանակներում ապրող այդ ստեղծագործությունների հերոսները, սակայն, մոտ

⁹⁸ Աղաբաբյան Ս., Հայ սովետական գրականության պատմություն, հ. 1, էջ 491:

պատկերացումներ ունենալով բնության ու մարդու, ընտանիքի, սիրո, բարոյականության, անցավորի ու մնայունի և այլ արժեքների մասին, միմյանցից տարբերվում են անհատականության դրսևորման իրենց բնորոշ գծերով: Թե՛ Ս.Խանզադյանը և թե՛ Ս.Այվազյանը բացահայտում են կոնկրետ ժամանակաշրջաններին հատուկ մարդկային հարաբերություններ, բայց «Խնձորեսկում» ավելի բազմապլան է ներկայացված ժամանակակից հասարակական կյանքի համապատկերը, ազգային կյանքի առանձնահատկությունները, ժողովրդի կենցաղը, սովորություններն ու ավանդույթները:

«Մատյան եղելությանց» վիպակի գլխավոր հերոսը Ճել-Ավան բիձան է, ով սկզբից մինչև վերջ գտնվում է գործողությունների զարգացման կենտրոնում: Մնացած կերպարներն այս կամ այն կերպ առնչվում են նրան, բացահայտում գլխավոր հերոսի մարդկային բարձր արժանիքները: Ս.Խանզադյանի վիպակում նախապատերազմական տարիների Գորիսն է, հերոսները հասարակ, աշխատավոր մարդիկ են, նաև՝ պետական տարբեր պաշտոնյաներ ու չինովնիկներ, որոնց միջոցով Ս.Խանզադյանը բացահայտում է հասարակական կյանքի բոլոր արատները ու դրանց նկատմամբ՝ Ճել-Ավան բիձայի վերաբերմունքը:

«Խնձորեսկում» այդպիսի ընդգծված կերպար չկա, և վեպի կառուցվածքը խճանկարային հյուսվածքի տպավորություն է թողնում: Վեպում չկա գլխավոր հերոս, որ լինի գործողությունների կենտրոնում: Այնտեղ գործում են գյուղաշխարհի տարբեր շերտերը ներկայացնող տասնյակ կերպարներ, որոնք ամբողջացնում են խնձորեսկու ընդհանրական կերպարը: Հենց այստեղ պետք է փնտրել «Մատյան եղելությանց» վիպակի ու «Խնձորեսկի» տիպաբանական աղերսակցության եզրերը, որովհետև Ս.Խանզադյանի ուշադրության կենտրոնում նույնպես գործիսեցու հավաքական կերպարի բացահայտումն է, որի բնավորության հիմնական գծերը խտացված են Ճել-Ավան բիձայի կերպարում:

«Խնձորեսկը» կառուցված է այնպես, որ նրա բոլոր մասերը բխում են մի գլխավոր խնդրից ու ծառայում նրա իրագործմանը. վեպի տարբեր մասերում հանդես եկող կերպարներով գրողը ներկայացնում է առաջին հերթին խնձորեսկու բարոյական

նկարագիրը, նրա կենսափիլիսոփայությունը, մտածողության, արժեքների գնահատման ուրույն եղանակը, հումորի սրված զգացողությունը:

Վեպն ամբողջության մեջ «ինքն իր մեջ ներփակված մի աշխարհ է» (Բելինսկի) ու ներկայացնում է տարածական այնպիսի հարթություն, որտեղ մարդկային հարաբերությունների «այլ» ձևեր են դրսևորվում ու բնավորության գծերի «այլ» որակներ ձևավորվում:

Ա.Բակունցի «Կյորենը» իր կառուցվածքով մոտ է միջնադարյան պատմական քրոնիկոնի ժանրին: Մեծ գրողը «պատմիչի աստվածային հանդարտությամբ ու մանրանկարչի համբերությամբ քայլ առ քայլ, անշտապ ու մանրամասն ծավալում է գավառական իրականության սոցիալական երևույթների, այդ կյանքի հերոսների, նրանց ընտանեկան ու հասարակական կենցաղի, գործերի ու վաստակների, սոցիալական ու հոգեբանական հակասությունների մանրակրկիտ նկարագրությունը»⁹⁹:

Ս.Խանզադյանի «Մատյան եղելությանց» վիպակն իր կառուցվածքով մոտ է ժանրի կենսագրական տեսակին, որտեղ որպես գլխավոր գործող անձ հանդես է գալիս հեղինակը՝ ուղղորդելով գործողությունների ընթացքը:

Տարածության ու ժամանակի յուրահատուկ փոխներգործությամբ են պայմանավորված Ս.Այվազյանի վեպի բովանդակային ու ձևակառուցվածքային յուրահատկությունները: Ժամանակային ընդգրկումների տեսանկյունից «Խնձորեսկը» կարելի է նաև պատմավեպ համարել, որովհետև հեղինակը «մացառների մեջ կորած արահետով» տանում է «տասը դար ապրած» իր ծննդավայրի պատմության խորքերը: Հին Խնձորեսկի յուրաքանչյուր ժայռ ու քար պատմության լուռ վկաներն են ու հայրենակիցների արյունով են ցողված, մացառներով պատված յուրաքանչյուր շիրմաքարի տակ սուրբ մասունքներ են թաղված:

«Խնձորեսկը», սակայն, դարասկզբի իրադարձությունները ներկայացնող կենսագրական-հոգեբանական վեպ է այն առումով, որ հեղինակը ոչ թե պատմական դեպքեր, իրադարձություններ ու դեմքեր է ներկայացնում, այլ փորձում է բացահայտել գեներոսիկական այն ազդակները, որ փոխանցվել են սերնդեսերունդ, ձևավորել

⁹⁹ Նույն տեղում, էջ 491:

բնավորության գծեր, սովորություններ ու ավանդույթներ, որ բնորոշ են հին ու նոր խնձորեսկցիներին:

Ս.Այվազյանը փորձում է ամփոփել կյանքը, որն ինքն ապրել է, կարոտները, ժամանակները, ներկայացնել հարազատ մարդկանց, ովքեր իր կողքին են եղել մանկության տարիներին ու իր կողքին են նաև հիմա, որոնցից շատերն այլևս չկան, բայց ապրում են հիշողությունների մեջ: Հեղինակը յուրովի հավերժացնում է նրանց հիշատակը, հետադարձ հայացքով արժևորում նրանց գործը:

Որդիական անկաշառ սիրով ու կարոտով է հեղինակը ներկայացնում Խնձորեսկը, որտեղ անցել են իր մանկության դաժան, բայց անմոռանալի հիշողություններ թողած տարիները. «Եկեք այս մացառների մեջ կորած նեղ արահետով ձեզ տանեմ հին Խնձորեսկ, որ հիմա չկա, բայց դեռ ապրում է իմ հիշողությունների մեջ: Գնանք, կենդանացնեմ ձեր համար, որ տեսնեք, դուք էլ ուրիշներին պատմեք, որ նա հիշողությունների մեջ գոնե կենդանի մնա: Ոչ նրա համար, որ դրա կարիքն զգում է հին Խնձորեսկը, այլ որ մենք՝ ապրողներս ենք զգում, և դա պետք է մեզանից հետո եկողներին»¹⁰⁰:

Ժամանակները փոխվում են, Գորիսից հին Խնձորեսկ տանող «նեղ, զիգզագ» ճանապարհը մոլորվում ու անհետանում է մացառուտների մեջ, ծածկվում եղինջի թփերով, ու հին գյուղը, որտեղ ոչ հեռավոր անցյալում յոթ եկեղեցի կար ու երկու գերեզմանոց, ու որտեղ ծաղկում էին արհեստներն ու առևտուրը, ծածկվում է մոռացության թանձր մշուշով:

Ոչ միայն գյուղն էր իր աշխույժ եռուզեռով ու կոլորիտային թանձր գույներով տարբերվում տարածաշրջանի գյուղերից, այլև այնտեղ ապրող մարդիկ. «Այլ էին նրա գիշերներն ու ցերեկները: Խնձորեսկի երկնակամարով անցնող արևն այն արևը չէր, որ անցնում էր այս կիսագնդով ու ընկնում մյուս կիսագունդը: Ոչ էլ լուսնյակն էր նույնը: Դրանք միայն Խնձորեսկի արևն ու լուսինն էին, որ, դուրս գալով ձախակողմյան ձորերի խորխորատներից, գնում, աջակողմում մտնում էին Մթնածորի այրերը: Այլ էին նաև մայր Խնձորեսկի մարդիկ, այնքան այլ, որ եթե հին Խնձորեսկից մեկին շատ հեռու մի տեղ ինչ-որ առիթով ինչ-որ մեկը հարցներ, թե ո՞վ ես, ի՞նչ մարդ ես, նա

¹⁰⁰ Նույն տեղում, էջ 3-4:

կպատասխաններ. «Խնձորեսկցի եմ...»: Եվ այդ հեռավոր տեղի մարդը պիտի հասկանար, թե դա ինչ է նշանակում»¹⁰¹:

Պատումի ընթացքում, որն առաջ է տարվում առանձին գրույցների ձևով («Զրույց առաջին կամ խոսք խնձորեսկցիների մասին», «Զրույց երկրորդ կամ աղերսագի՞ր, թե՞ բողոքագիր», «Զրույց երրորդ կամ տիրացու Ապավենի պատմությունը» և այլ) հեղինակն աստիճանաբար, տեղ-տեղ թեթև երգիծանքով, բացահայտում է, թե ինչո՞ւ են «այլ» գյուղն ու գյուղացիները, որտեղից են գալիս այդ «այլության» հատկանիշները. «Մայր հողից», - համոզված է յուրաքանչյուր խնձորեսկցի, - ու աշխատանքի նկատմամբ ունեցած վերաբերմունքից»: Դժվարին կյանքով են ապրել գյուղի նախնիները. «Տուն ունենալու համար ժայռեր են փորել, ջուր ունենալու համար ժայռեր են փորել, հող ունենալու համար ժայռեր են հող արել: Եվ մնացել են հողին կապված, և մարդ են մնացել»¹⁰²:

Մեծ հայրենականում խնձորեսկը հինգ հարյուր զոհ է տվել, և վեպը նաև տխուր պատմություն է «հինգ հարյուր մայրերի, հայրերի, հինգ հարյուր կանանց, նրանց երեխաների կսկիծների մասին: Խորհրդային Միության և աշխատանքային յոթ հերոսներ, երեք գրող, երկու նկարիչ, երկու կոմպոզիտոր, երեք հանրահայտ երգչուհի, տասնյակ դոկտոր-պրոֆեսորներ ու գիտությունների թեկնածուներ են ծնվել խնձորեսկում, «Խնձորեսկը» նաև հպարտությամբ համակող պատմություն է իր անվանի զավակների մասին, շարունակվող պատմության, որի էջերը դեռ լրացվելու են ու ավելի հասկանալի են դարձնելու, թե որտեղից են գալիս գյուղի «այլության» արմատները:

Անհիշելի ժամանակներից խնձորեսկում պաշտում են ուժն ու մտքի թռիչքը. «Խնձորեսկն ունի մի փողոց, որ կոչվում է Վերին Արջանց քուչա: Էլի մի փողոց, որին ասում են Ներքին Արջանց քուչա: Արջ ուժեղին են ասում, իսկ Խնձորեսկում պաշտում են ուժը: Ըստ Խնձորեսկի իմաստաբանների՝ արհեստավորը երկու մեծ ուժ պետք է ունենա՝ մտքի ու ձեռքի: Եվ բացատրում են. «Պայտառը պետք է լծկան գոմեշի կամ եզան կոտորչներից բռնելով այնպես ոլորի վիզը, որ անասունը հնազանդորեն մեջքը գետնովը տա: Բրուտը պետք է կարողանա ոչ միայն իր բարձրությունից բարձր ծանր

¹⁰¹ Այվազյան Ս., Խնձորեսկ, Երևան, Սով. գրող, 1982, էջ 3:

¹⁰² Նույն տեղում, էջ 475:

կարասը չարխի վրայից թեթևությամբ վերցնի մի կողմ դնի, այլ եկող սերունդների հետ նախշերով խոսի այնպես, որ հազար տարի հետո, հազար մղոն հեռվում իմանան՝ կարասը պատրաստել է Քոչունց Բախշին՝ Խնձորեսկում, որ տարին առատ է եղել կամ սակավ, խաղաղություն է եղել կամ եղել է կռիվ, ու խնձորեսկցիները հաղթել են»¹⁰³:

Բազկի հզոր ուժը երբեք ի չարս չի գործադրվել, այլ ի բարօրություն ժամանակակիցների ու սերունդների. որմնահյուս Պատվականը որոնել ու գտել է Ակնաղբյուրի ջուրը, քաշել «ի մեջն փողրակաց», սալարկել, ծառազարդել «աղբյուրաբեր ճանապարհը», բարեկարգել՝ «հանուն արդար իմ անվան և ծնողաց իմոց», Աղբակի որդի Անանիան, իր վեց եղբայրներով գիշեր-ցերեկ աշխատելով ու «մաշելով տասնյոթ քլունգ ու իրենց կյանքը»՝ հատել են ժայռերը, որ գյուղը կապեն աշխարհին ու փակեն չարի աչքը, Լալազար Փանդունցը երկաթե կամուրջ է շինել «ի վերոյ Որոտանայ, որ բարին անցնի վրայով, ոչ մի արհեստ չունեցող Շնգարանց Գաբին իր ամբողջ կյանքում հանգստի ժամերին հանդամիջյան ճանապարհներին ընկուզենիներ է տնկել, ձորերից շալակով ջուր հասցրել նրանց, որ հոգնած ճամփորդները, հնձվորները հանգստանալու համար նստեն նրանց շվաքում ու «եթե հետագայում անունն էլ մոռանան, մի բարի խոսք ասեն տնկողի հիշատակին»:

Սերունդներին բարի հիշատակ թողնելու, մի լավ գործով նրանց հիշողության մեջ մնալու ձգտումներով են ապրել պղնձագործներ Հայրապետն ու Արսենը, ոսկերիչներ Խաչատուրն ու Ռաֆայելը, որմնահյուսներ Մանասն ու Կևին, ուրիշ շատ շատերը՝ պատգամելով՝ «Հացդ ցամաք կեր, բայց հոգիդ պահիր արդար» խորհուրդը:

Անհատականության ցայտուն գծերով օժտված կերպարներ են «Խնձորեսկ» վեպի հերոսներից շատերը՝ հոգով մաքուր, ազնիվ, իրենց գործի հարգն իմացող մարդիկ: Նախշերով դարերի հետ խոսելու հմտությանն է տիրապետում բրուտ Բախշին, ում պատրաստած կավերն ու կուլաները, կարասներն ու կենցաղային այլ պարագաները հայտնի են ոչ միայն Խնձորեսկում ու այլ շրջաններում, այլև նույնիսկ Թեհրանում, Ռուսաստանում ու միջինասիական երկրներում: Բրուտագործությունը նա արհեստից վերածեց արվեստի: Նրա գործերից և ոչ մեկն իր չափսերով ու ձևերով, գույներով ու նախշերով նման չէր մյուսին: Յուրովի է բացատրում բրուտը իր վարպետության

¹⁰³ Նույն տեղում, էջ 5:

գաղտնիքը. «Իմ վարպետության գաղտնիքը միայն իմ մեջ չէ, Խնձորեսկի հողի մեջ է: Անչափելի է հողի խորհուրդը, անբացատրելի: Երբ Խնձորեսկի կավը դնում են չարխի վրա, ինքը՝ բրուտ Բախշին կավ է դառնում, կավը՝ բրուտ Բախշի»¹⁰⁴:

Իրենց արհեստները արվեստի են վերածել նաև պղնձագործներ Հայրապետն ու Արսենը, զինագործներ Մելիք-Փարամուզյան Մոսին, ոսկերիչ Խաչատուրը: Գլուխ են խոնարհում զբոսաշրջիկները զինագործներ Մոսիի ու Շեգունց Ասատուրի գերեզմանաքարերին, որովհետև նրանք իրենց պատրաստած տեգերի ու թրերի վրա թողել են նաև իրենց պատվիրածը. «Անիծում ենք նրանց, ովքեր անարդար արյուն կթափեն այս թրով, որ շինեցինք մենք և մեր հնարքով աստվածային զորություն դրեցինք մեջը»¹⁰⁵:

Ս.Այվազյանի Խնձորեսկը Հայաստանի մանրակերտն է, և զենքերի վրա թողած գիրը միայն Մոսու ու Ասատուրի պատվիրանը չէ, այլև «նրանցից շատ ու շատ առաջ ապրած զինագործների, որ սրբությամբ պահպանել է հայ ժողովուրդը՝ ոչ մի անգամ աչք չտնկելով ուրիշների հայրենիքի վրա, երբեք երեխայի, կնոջ, ծերունու արյուն չի թափել... նրա համար արգելված է եղել տանջամահ անելու դաժանությունը»¹⁰⁶:

Բնականաբար, վեպի ոչ բոլոր սյուժետային գծերն են գալիս ու ավարտին հասնում հանգուցալուծման կետում, ոչ բոլոր կերպարներն են ամբողջությամբ բացահայտվում պատումի ընթացքում, հեղինակի ոչ բոլոր վիպական մտահղացումներն են դառնում իրականություն, բացահայտում նրա գեղագիտական իդեալը: Բայց անկասկած է, որ այդ բոլորը պետք է իրագործվեն վեպի երկրորդ հատորում:

«Խնձորեսկը» քնարական պատում է 20-30-ական թթ. ողբերգական իրադարձությունների հորձանուտում հայտնված մի սենդի մասին, որ մանկություն չունեցավ: Նրա «մանկությունը խայտաջ ինչպես սարերից դեպի դաշտ ընկած առուն, որ սակայն զարնվելով ապառաժին՝ դարձավ արցունք: Փույթ չէ: Արժե ապրել և այն

¹⁰⁴ Նույն տեղում, էջ 12:

¹⁰⁵ Նույն տեղում, էջ 7:

¹⁰⁶ Նույն տեղում, էջ 8:

երջանկությամբ, որ պետք է բերեն քո տառապանքները՝ ոչ թե քեզ, այլ քեզնից հետո եկողներին»¹⁰⁷:

Անավարտ լինելով հանդերձ՝ Ս.Այվազյանի «Խնձորեսկ» վեպը նորագույն շրջանի մեր վիպասանության մեջ իր արժանի տեղն ունեցող ստեղծագործություններից մեկն է:

Մի ուրույն աշխարհ է ներկայացնում Ս.Այվազյանն իր վեպերով, որոնց մեջ նա ավետում է լույսի, բարության և արդար կյանքով ապրելու խորհուրդը:

¹⁰⁷ Նույն տեղում, էջ 45:

ԳԼՈՒԽ ԵՐՐՈՐԴ
ՊԱՏՄԱԳԵՂԱՐՎԵՍՏԱԿԱՆ ԱՐՁԱԿԸ
Ա) ՊԵՏԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ՎԵՐԱԿԱՆԳՆՄԱՆ ՈՒՂԻՆԵՐԸ
(«ՃԱԿԱՏԱԳԻՐՆ ՀԱՅՈՑ»)

Գրապատմական առաջընթացի 1960-ականների շրջափուլը հատկանշվեց նաև անցյալի թեմատիկայի նկատմամբ հետաքրքրության աննախադեպ աճով, ինչը պայմանավորված էր նախ՝ հասարակական-քաղաքական մթնոլորտի առողջացման միտումներով, այնուհետև՝ պատմական ճշմարտությունների բացահայտման հասունացած պահանջներով: Գաղափարական կապանքների «թուլացման» հետևանքով գրողներն արդեն համեմատաբար ազատ էին պատմության նոր ժամանակների ընդգրկման, թեմատիկ տեսադաշտի ընդլայնման, պատմության փիլիսոփայության նորովի ընկալումների առումով:

Ռուս հայտնի գրականագետ Վ.Օսկոցկին գրում է. «60-70-ական թվականները կարելի է անվանել դարի այն կենտրոնը, որի բարձրությունից ավելի լրիվ է երևում ժամանակների, սերունդների, ավանդույթների անբաժանելի կապը, որը ժամանակակից աշխարհի մասին գեղարվեստական մտածողության հորիզոնները ընդարձակում է և մասշտաբները խտացնում: Գրականությունը, վերականգնելով այդ կապը, ի հայտ է բերում ներկա և անցած օրերի անխզելի ժառանգորդությամբ բնորոշվող ժամանակաշրջանի ամբողջական, սինթետիկ ըմբռնման իր ձգտումը»¹⁰⁸:

Այդ տասնամյակը հոգևոր զարթոնքի բուռն շրջան էր նաև մեր ժողովրդի համար: Մոտենում էր Հայոց մեծ եղեռնի 50-ամյակը: Հասարակական միտքն ավելի ու ավելի էր սևեռվում դեպի պատմության՝ տասնամյակներ շարունակ փակի տակ պահված իրադարձությունները: Երիտասարդության շրջանում հասունանում էին նոր տրամադրություններ, ձևավորվում էին ազգային մտածողության նոր մեթոդներ: «Ձնհալի» բարերար ազդեցությունները պատմական արդարությունը վերականգնելու հույսեր էին ներշնչում:

¹⁰⁸ Оскоцкий В., Роман и история, М., 1980, стр. 6.

Արժեքների վերագնահատման, անցյալի փորձի նորովի իմաստավորման այդ տարիներին գրականությունը, բնականաբար, չէր կարող հանդես գալ կողմնակի դիտորդի դերում ու չազդել հասարակական մտածողության նոր որակների ձևավորման գործընթացների վրա:

Դ.Դեմիրճյանը «Մեսրոպ Մաշտոց», «Վարդանանք», Ս.Զորյանը «Պապ թագավոր» վեպերով արդեն ուղիներ էին բացել նորագույն շրջանի պատմավեպի զարգացման համար, մշակել պատմության փորձը ժամանակակից զարգացումների համապատկերում ներկայացնելու նոր եղանակներ ու մեթոդներ: Դասականների փորձը խիստ արդյունավետ եղավ 40-ականներին ու հետագա տասնամյակներում իրենց գրական գործունեությունը սկսած գրողների համար: Արդեն տասնամյակի սկզբին լույս տեսան տասնյակ վեպեր, որոնց շարքում ծանրակշիռ տեղ էին զբաղեցնում ազատագրական պայքարի տարբեր ժամանակաշրջաններն արտացոլող պատմահայրենասիրական ստեղծագործությունները: Դրանցից լավագույններում (Ս.Խանզադյան «Մխիթար Սպարապետ», Վ.Խեչումյան «Գիրք լինելության», Հովհ.Ղուկասյան «Ոսկան Երևանցի», Զ.Դարյան «Սայաթ-Նովա» և այլն) «պահված պատմամշակութային և բարոյահոգեբանական արժեքները, անցյալում իրենց համար ճանապարհի հարթելով՝ աշխատում էին այսօրվա համար»¹⁰⁹:

Քննադատությունը 60-70-ականների պատմավեպերը խմբավորում է երկու հիմնական շարքում. պատմավեպեր, որոնք առանձին ուշադրություն են դարձնում «ժողովրդի քաղաքական անկախության հաստատման, ազգային-ազատագրական պայքարի, ֆիզիկական գոյատևման խնդիրներին» (Ս.Խանզադյան, Ս.Այվազյան, Հովհ.Ղուկասյան) և պատմավեպեր, որոնք «գեղարվեստորեն յուրացնում են ժողովրդի պատմական լինելության մյուս կարևոր կողմը, հոգևոր ինքնության, հոգևոր ամբողջականության պահպանման ջանքը»¹¹⁰:

Այսպիսի տարաբաժանումը ինչ-որ չափով պայմանական է, որովհետև «անկախության հաստատման, ֆիզիկական գոյատևման» համար մղվող ազգային-ազատագրական պայքարն ինքնին «հոգևոր ինքնության, հոգևոր ամբողջականության պահպանման» համար մղվող պայքար է նաև: Մի՞թե Դավիթ Բեկը, Մխիթար

¹⁰⁹ Եփրեմյան Վ., Չգրված գրքի ծանոթագրությունները, Երևան, 2008, էջ 6:

¹¹⁰ Նույն տեղում, էջ 12-13:

Սպարապետը, Իսրայել Օրին ու ազգային-ազատագրական պայքարի մյուս նվիրյալները միայն ժողովրդի ֆիզիկական գոյության համար էին պայքարում: Միանշանակ՝ ոչ, որովհետև ժողովրդի ազատագրական պայքարը չի կարող միայն ֆիզիկական գոյության պահպանման համար լինել: Այն միանշանակ պայքար է նաև մայրենի լեզվի, դարերով մշակված հոգևոր արժեքների, ազգային ինքնության պահպանման համար: Այս առումով համոզիչ չէ նաև մեր պատմավիպասանության մեջ «ընտրված ժամանակաշրջանի կերպարն ստեղծագործելու երկու սկզբունքի՝ «խորքային» ու «տարածական» և վերջինս հայ պատմավիպասանության մեջ գերիշխող» տեղ հատկացնելու սկզբունքը: Ըստ այդ տարաբաժանման, տարածական արտացոլման հիմքում «դեպքերի ժամանակագրական շարադրումն է, երբ «ժամանակի գեղարվեստական լիարժեք իմաստավորումը փոխարինվում է պատմաշրջանի սոսկ արտաքին հատկանիշների արձանագրումով, ժամանակի հոգեբանական վերլուծության մերկ ժամանակագրությամբ»¹¹¹:

Մի շարք պատմավեպերի պարագայում այս դիտարկումներն, իրոք, տեղին են: Օրինակ՝ Մ.Արագու «Իսրայել Օրի» վեպի կապակցությամբ, որտեղ հեղինակը պարզապես ժամանակագրական հաջորդականությամբ մանրամասն ներկայացնում է իր հերոսի կենսապատումը: Երեք մասերից բաղկացած իր վեպում Մ.Արագին ներկայացնում է Իսրայել Օրու կյանքը՝ սկսած վաղ մանկությունից մինչև նրա առեղծվածային մահն Աստրախանում: Վեպն ունի սյուժետային ընդամենը մի գիծ ու բավականին պարզ կառուցվածք: Նրա 74 գլուխներից յուրաքանչյուրը ներկայացնում է Իսրայել Օրու կենսագրության որևէ դրվագ, թափառական կյանքում տեղի ունեցած որևէ իրադարձություն, տարբեր պետական ու քաղաքական գործիչների հետ ունեցած հանդիպում: Իսրայել Օրու կյանքը հեղինակը ներկայացնում է նրա հիշողությունների միջոցով՝ հաճախ ընկնելով վիպական հյուսվածքին համարյա ոչինչ չավելացնող մանրամասների մեջ: Մ.Արագու «Իսրայել Օրին» ավելի շուտ պատմական հավաստի փաստերի հիման վրա ստեղծված կենսագրական վեպ է, որտեղ գլխավոր կերպարը չի ծառայում պատմության փիլիսոփայության, ժամանակի ընթացքի բացահայտման հեղինակային մտահղացումների իրականացմանը: Բոլոր դեպքերում, Մ.Արագու վեպը

¹¹¹ Նույն տեղում, էջ 7:

ուշադրության արժանի է՝ հայ ազգային-ազատագրական պայքարի ականավոր ներկայացուցչի կերպարին մեր գրականության մեջ առաջինն անդրադառնալու, 17-18-րդ դարերի վերջին ու առաջին տասնամյակների հասարակական-քաղաքական զարգացումներն առանձին անհատի կենսապատումի համապատկերում ներկայացնելու փորձի առումով:

Համաձայն լինել չենք կարող նաև Ս.Այվազյանի «Ճակատագիրն հայոց» վեպի առիթով քննադատության այն կարծիքին, ըստ որի, վեպի մի շարք կերպարներում հեղինակին չի հաջողվել ամբողջացնել ժողովրդական ընդվզման «պատմաբարոյական ֆունկցիան», ներկայացնել «միայնակ մարդու (Իսրայել Օրի) ողբերգական ճակատագիրը, հոգեբանական բազմաշերտությունը»: Հեղինակը «պատմական հոսքի արձանագրումը երանգավորել է ժամանակաշրջանի էությունը խորացնող սիմվոլիկ բնութագրումներով, որոնք ավելի շատ կաղապար են, քան հետևողականորեն զարգացող վերլուծություն», ինչի հետևանքով «պատմաշրջանի կոլորիտը, շունչն ու ոգին վերածվել են զարդանախշի» ու չեն ամրապնդվել ժամանակի խորքային իմաստավորմամբ»¹¹²:

Մեր պատմավիպասանությունը հիմնականում անդրադարձել է 4-5-րդ դարերի ազատագրական շարժումներին: Սկսած 60-ական թվականներից՝ գրողների ուշադրությունը սևեռվեց նաև 17-18-րդ դարերի հերոսական ու ողբերգական իրադարձություններին, մի ժամանակահատված, երբ Դավիթ Բեկի ղեկավարած համաժողովրդական շարժումը նոր ուժով բորբոքեց ազգային-ազատագրական պայքարի կրակը:

17-18-րդ դարերի իրադարձություններին նվիրված վեպերն առաջին հերթին «հետաքրքրություն են ներկայացնում պատմության հետագա դարերի ընթացքը լուսաբանելու տեսակետից, հատկապես՝ կապված Ռուսաստանի հանդեպ քաղաքական կողմնորոշման պատմական փաստի լուսաբանման հետ»¹¹³: Այս հարցը, ինչպես պատմական հեռավոր անցյալում, այնպես էլ աշխարհաքաղաքական անկանխատեսելի զարգացումների մեր օրերում խիստ հրատապ է, ինչը խոսում է վերոհիշյալ վեպերի արդիական նշանակության մասին:

¹¹² Նույն տեղում, էջ 16-17:

¹¹³ Մարգարյան Ս., Պատմության ժամանակը, Երևան, 2000, էջ 5:

Ս.Այվազյանը երկար ժամանակ է աշխատել «Ճակատագիրն հայոց» վեպի վրա, որ լույս տեսավ 1966թ.: Նա ուսումնասիրել է ժամանակաշրջանին վերաբերող հսկայական գրականություն, պատմագիտական, արխիվային նյութեր, մի քանի անգամ վերամշակել ու խմբագրել է վեպը: Վեպի մի հատված՝ որպես առանձին վիպակ, «Վերջին օրը» խորագրով տպագրվել է 1959թ.:

Վիպական գործողությունները սկսվում ու ծավալվում են Սյունքում, Վայոց ձորում, Շահապունիքում: Տաթևի իր խանական պալատում գահավորակի մեջ ընկղմված Դիզմարի Ալամ-Ասադուլլա խանը խիստ մտահոգ է. Սյունյաց աշխարհի մի շարք գյուղերում ժողովուրդն ըմբոստացել ու չի ցանկանում վճարել հարկերը, իր ու շահի հարեմին մանկահասակ աղջիկներ ու տղաներ մատակարարել, պարենով ապահովել իր բազմաքանակ զինվորներին: Նա Տաթև է կանչել բոլոր շեների յուզբաշիներին ու ահուսարսափ տարածելու նպատակով հրապարակայնորեն պատժում է անհնազանդ մելիք Մեհրուն ու նրա որդուն՝ Մխիթարին. «-Դու, Մելիք-Ֆարամազյան Մեհրի և քո որդին խառնակիչներ եք: Խառնակիչներին ես չեմ գլխատում: Գլխատելը թեթև պատիժ է: Գլխատել կարելի է գողերին: Իսկ ես հիմա ձեր աչքերի լույսը կհանեմ, որ դուք ապրեք ու տանջվեք: Որ խառնակիչները տեսնեն, թե դուք ինչպես եք խարխափում, ինչպես եք արևի շող փնտրում ձեր սև խոռոչներով և իմանան, թե ինչ է սպասվում իրենց, եթե նույնիսկ փորձեն աքլորանալ: Սա արդար վճիռ է»¹¹⁴:

Ժողովրդական ըմբոստության ալիքը սկիզբ է առնում Խնձորեսկում ու տարածվում Սյունյաց լեռնաշխարհի բոլոր գյուղերում, հասնում մինչև Շահապունիք ու Վայոց ձոր: Սա տարածաշրջանում բռնկված ապստամբության առաջին ալիքն էր, որը, ճիշտ է, իր թափով ու մասշտաբներով զիջում էր Դավիթ Բեկի գլխավորությամբ սկսված համազգային շարժմանը, բայց ժողովրդի համար հույժ կարևոր էր ազատագրական պայքարի շարունակության, մարտական ոգու պահպանման առումով:

Իր անմատչելի լեռները քաշված Խնձորեսկի հերոսական ժողովուրդը մի անգամ ևս ցույց է տալիս, որ իր մեջ դեռ արթուն է Մխիթար Սպարապետի ոգին, անկոտրում կամքը, ազգային ու մարդկային արժանապատվության բարձր զգացումը: Շարժումը

¹¹⁴ Այվազյան Ս., Ճակատագիրն հայոց, Երևան, 1966, էջ 38:

գլխավորում է կույր Մեհրին, ում ահասարսուռ տեսքը տասնապատկում է ապստամբների ուժերը: Հարյուրավոր զոհեր են տալիս Ալամ-Ասադուլլա խանի զորքերը՝ բախվելով Խնձորեսկի անմատչելի լեռներին, նրան օգնության հասած բազմաթիվ ղզլբաշիներ են իրենց կաշվի վրա զգում անվեհեր խնձորեսկցիների բազկի ուժը:

Գործողությունները ծավալվում են սյուժետային երկու հիմնական ուղղություններով, որոնք պատումի ընթացքում ճյուղավորվելով՝ բացահայտում են հեղինակի գաղափարական-գեղագիտական միտումը: Հայաստանի դաժան համայնապատկերը հուշում է ինքնապաշտպանության կազմակերպման, ցաքուցրիվ ուժերի համախմբման ու ստեղծված իրավիճակի ելքերի որոնման ճանապարհներ: Լցվել է ժողովրդի համբերության բաժակը, այլևս անհնարին է հագուրդ տալ պարսիկ խաների՝ օրեցօր բացվող ախորժակին, համակերպվել ամենաչնչին առիթներով գյուղերում հայտնվող պատժիչ ջոկատների վայրագություններին:

Խնձորեսկի մելիքին ու նրա որդուն կուրացնելը ոչ թե ահուսարսափ տարածեց գյուղերում, այլ ավելի բորբոքեց վրեժխնդրության բոցերը: Հաջորդը Նորագյուղում պատահած դեպքն էր, որ ցնցեց ամբողջ լեռնաշխարհը: Պղնձագործ Արշակի ու այրի Արմանուշի աղջկա՝ Ոսկու հարսանիքի ողբերգական ավարտը վերջին կետն էր, որից այն կողմ այլևս նահանջելու տեղ չկար: Հարսանիքն արյունոտվեց: Քահանան նույնիսկ չհասցրեց ավարտել օրհնանքի իր խոսքը՝ «Արեգակն արդարության ծագման արուսեակդ առաւօտեան», երբ հնչեց Շարիֆ խանի հրամանը. «Աղջկան հարեմ, իսկ նրա հարազատներին ու տղային և իր հարազատներին սրի քաշել»¹¹⁵:

Լեռնաշխարհի բոլոր գավառները բռնկվեցին ապստամբության բոցերով: Դա համաժողովրդական ընդվզում էր առաջին հերթին հանուն արժանապատվության, որը գերագույն զգացում է լեռնաշխարհում ու կարող է ոտքի հանել մեծին ու փոքրին, անգամ կանանց, ովքեր ավելի դաժան ու անողորմ են իրենց տրորված արժանապատվությունը պաշտպանելու հարցերում:

Վեպի երեք մասերից երկուսում («Մահ կամ ազատ Հայաստան», «Մենք պիտի ապրենք») հիմնական գործողությունները ծավալվում են ապստամբության բոցերով

¹¹⁵ Նույն տեղում, էջ 161:

բռնկված հայկական գավառներում: Դրանք ոչ թե պարսկական ղզլբաշների դաժանությունների դեմ ուղղված սովորական պողոթնումներ են, այլ համաժողովրդական ցասումի դրսևորումներ՝ հանուն ժողովրդի գոյապահպանության, հայրենի հողի ու մայրենի լեզվի, մշակութային դիմագծի ու ամենակարևորը՝ ազգային արժանապատվության:

«Մեռնել ու այլևս չտանել թշնամու ստորացումը», - սա է ապստամբության դրոշմ առաջինը բարձրացրած խնձորեսկցիների նշանաբանը, որ ոտքի հանեց Շահապունիքի, Անգեղակոթի, Ձագեձորի, Կոռնիձորի, Բոլորաբերդի ու տասնյակ այլ շենների բնակչության բոլոր խավերին, անգամ՝ միշտ «խաղաղասիրաբար» տրամադրված հոգևորականությանը:

Համաժողովրդական ազատագրական պայքարի համապատկերում գեղարվեստական մեծ վարպետությամբ է գծված Իսրայել Օրու հոր՝ Շահապունիքի մելիք Իսրայելի կերպարը: Նրան հանգիստ չի տալիս ժողովրդի ճակատագրի հարցը: Նախիջևանի Շարիֆ խանը «քաղցկեղի պես տարածվել էր հայոց հողի վրա և ձգտում էր թունավոր արմատներ ձգելով կաշկանդել ու մեռցնել հայոց հոգին»: Օր օրի դատարկվում էին հայկական գյուղերը, Շարիֆ խանն ամեն ինչ անում է, որ ձեռք գցի Շահապունիքը, ապա և Բոլորաբերդի Սրկուղինք ամրոցը, Հրաշքաբերդը, որ Սյունիքի հյուսիս-արևելյան կողմի դռներն էին»: Բայց նրա ճանապարհին կանգնած էր մելիք Իսրայելը, որ երբեք անպատիժ չէր թողնում շահի ավարառուներին:

Մելիքը քաջ գիտակցում է, որ պարսիկ խաների հիմնական նպատակը կրոնափոխությունն ու ավարառությունները չեն: Ամենից մտահոգիչը հայերի համար հողի կորուստն է, որովհետև «ամեն կորուստ մոռացվում է, հողը՝ երբեք: Նա մեռելին է անգամ կենդանություն տալիս և ուժ»: Նրա կերպարին խիստ բնորոշ են մելիք Սաֆրազի հետ զրույցի ժամանակ արտահայտած մտքերը: Վերջինս համոզված է, որ Վասակ Սյունեցին ազգը կործանումից փրկելու համար էր առաջարկում հավատափոխ լինել ու ընդունել մազդեզաց կրոնը. «Այնժամ կխոսենք հայերեն, կապրենք հայաբար, Հայաստանը կմնա Հայաստան և այսպես պատառ-պատառ չէին անի, և Պարսկաստանը կլիներ ոչ թե մեր թշնամին, այլ դաշնակիցը»¹¹⁶:

¹¹⁶ Նույն տեղում, էջ 132:

Ժողովրդի գոյատևելու հաստատակամության, ազգային ոգին ու դիմագիծն անաղարտ պահելու, հոգևոր արժեքները սերունդներին ի պահ թողնելու գաղափարների մարմնացումն է մեկիք Իսրայելը. «Բայց չէ՞ որ փոխելով հավատը, կկորչի՝ ինչ ազգային է, ինչ ձեռք է բերվել հյուլե առ հյուլե, կաթիլ առ կաթիլ ու դարձել հոգևոր հարստություն: Հավատը փոխելով, ազգը կկորցնե՞ր իր հոգևոր հարստությունը, կդատարկվե՞ր, որ ծանր է ավելի, քան մահը... Եվ հետո ինչ էլ լինի, մենք վերածնվելու և ապրելու ենք միշտ... Ես համոզված եմ դրանում: Համոզված եմ, որովհետև մեզնից մեծ է մեր հոգևոր ուժը, իսկ նա զորեղ է բոլոր ուժերից, պահող է»¹¹⁷:

Ժողովրդի ապագայի, նրա ճակատագրի հանդեպ ունեցած մտահոգությունները զօր ու գիշեր հանգիստ չեն տալիս մեկիք Իսրայելին: Նա քուն ու հանգիստ չունի, միշտ թամբի վրա է, Նախիջևանին սահմանակից իր ամրոցների ու բերդերի զինվորների կողքին, գյուղացիների շրջապատում ու աշխատում է միշտ զգոն ու ամուր պահել զինակիցների մարտական ոգին:

Հեղինակը նուրբ դիտարկումներով է ներկայացնում իր հերոսի ներաշխարհը, հոգեկան տվյալտանքներն ու դրամատիկ ապրումները: Հայրենի եզերքի յուրաքանչյուր քարն ու ժայռը ջերմ հիշողություններ են արթնացնում, Սպիտակավոր Աստվածածնի գմբեթն ու ոսկեզօծ խաչն ամրապնդում են նրա հավատը, կարճատև խաղաղության պահերին դաշտերում հնչող հորովելի մեղմ ելևէջները յուրահատուկ կերպով արձագանքում են նրա հոգում:

Ամենաթանկ արժեքը հայրենիքն է, որի ազատության համար նա պատրաստ է ամենաձանր զոհողությունների:

Իսրայելն օժտված է նաև դիվանագիտական ճկուն մտքով, ինչը լավագույն կերպով դրսևորվում է Սպահան կատարած նրա այցելության ժամանակ: Նա կարողանում է Շահին համոզել, որ գյուղերը ոչնչացնելով, մարդկանց կոտորելով ոչինչ հնարավոր չէ շահել, ընդհակառակը՝ դրանով խաներն ավելի կգրգռեն ժողովրդին, զենքի կկոչեն մեծին ու փոքրին, և, որ ամենակարևորն է պարսիկների համար, գանձարանը կզրկվի շահութաբեր հարկերից ու տուրքերից:

¹¹⁷ Նույն տեղում, էջ 132-133:

Մելիք Իսրայելն օժտված է ոչ միայն բարձր ինտելեկտով, սթափ դատողությամբ, դժվարին իրավիճակներում արագ կողմնորոշվելու հմտություններով, այլև մարդկանց վրա իր բարեկիրթ վարվելաձևով ու պատկառելի արտաքինով մոգական ազդեցություն թողնելու շնորհներով: Սպասե՛ք, Շահին ու պալատականներին զարմացրել էին ոչ միայն աշուղներն ու նվագաժողովները, այլև ամենից շատ մելիք Իսրայելն իր փայլուն ճառերով, որ խելոք էին ու համարձակ: Ապա իր պարերով, սրամտություններով, վարակիչ ծիծաղով, պատկառելի արտաքինով»:

Հայրենիքի նկատմամբ անբեկանելի զգացմունքներով է դաստիարակում մելիք Իսրայելն իր որդիներին, հատկապես՝ Յավրիին, որի հետ մեծ հույսեր է կապում: Ուշագրավ են նրա պատգամները որդուն՝ եվրոպական երկրներ դիվանագիտական առաքելության մեկնելուց առաջ. «Այլ են հոգսերն այն աշխարհների մարդկանց, որ դու պիտի լինես, և այլ են նրանց հայացքները: Դու ունես միայն ու միայն մի հոգս՝ դա քո ժողովրդի մեծ հոգսն է, ու միայն մի հաճույք, որ ժողովուրդը քեզ է ապավինել իր ճակատագրի հարցը», ուրեմն՝ «երգվիր Պռոշյան տոհմի այն անուններով, որ հանուն ժողովրդի նահատակվեցին ու սրբացան: Երգվիր մորդ կաթով...»¹¹⁸:

Նա համոզված է, որ որդին այդ առաքելությունից կվերադառնա «որպես հայոց աշխարհին գարուն ավետող ծիծեռնակ», «կառնի իր ձեռքը Շահապունիքի մելիքությունը, կծաղկեցնի որպես Պռոշը ծաղկեցրեց Գեղարդա ձորը, կապրեն բոլոր մելիքները միաբան, մի ընդհանուր դրոշի տակ, որ կկոչվի հայոց արքայական դրոշ»¹¹⁹:

Բնականաբար, պարսիկները չէին կարող հաշտվել Իսրայելի պես հմուտ զորականի, ժողովրդին համախմբելու, նրա մարտական ոգին բարձրացնելու անուրանալի ձիրքերով օժտված անհատականության գոյության հետ ու նրան վերացնելու ուղիներ պիտի փնտրեին: Այդպես էլ եղավ. պարսիկները դիմեցին հին ու փորձված միջոցի: Մուհամեդ-Ռեզա խանը բարեկամական այցով Նախիջևան հրավիրեց Իսրայելին, նրան վայել հյուրասիրություն կազմակերպեց, որսորդություն ու հետդարձի ճանապարհին նենգաբար ծուղակի մեջ գցեց ու սպանեց: Այդ սպանությունն ավելի բորբոքեց Շահապունիքում բռնկված ապստամբության կրակը:

¹¹⁸ Նույն տեղում, էջ 243:

¹¹⁹ Նույն տեղում, էջ 245:

Վեպի ուշագրավ կերպարներից է Խնձորեսկի մելիք Մեհրին, ով մարմնավորում է համաժողովրդական տարերքի զորությունն ու ոգին: Նրա աներևակայելի ուժի մասին առասպելներ են պատմում ամենուրեք, նրա սխրագործությունների մասին պատմությունները ահուսարսափի մեջ են պահում թշնամիներին, որոնք մի անգամ չէ, որ գլխովին ջախջախվել են Խնձորեսկի լեռներում ու կիրճերում:

Սյունյաց մելիքներից Մեհրին առաջինն էր, որ համարձակվեց ընդդիմանալ պարսիկների՝ հարկեր վճարելու պահանջներին և կոչ արեց մեծով ու փոքրով բարձրանալ լեռները. «Հենց այսօրվանից պետք է բարձրանանք քերծերի պնդոցները, պատրաստ ամեն մեկս մեռնելուց առաջ մի ղզլբաշ մեռցնել քարերով, նետերով, հրացաններով»¹²⁰:

Խնձորեսկի ազնվազարմ տոհմի ներկայացուցիչներից են Մեհրին, նրա որդին՝ Մխիթարը, քույրը՝ Վախախը: Մեհրին քաջ ու համարձակ զորական էր ու «երիտասարդ ժամանակ մի ձեռքով ոլորում էր գոմեշի վիզը», Մխիթարն ուժով ետ չէր մնում հորից:

Պարսիկ խանին թվում էր, թե շարքից հանելով Մեհրուն ու նրա որդուն, կբարոյալքի խնձորեսկցիներին, ահ ու սարսափ կտարածի Սյունյաց աշխարհի մյուս մելիքությունների շրջանում:

Մեհրու կերպարով հեղինակը ընդհանրացնում է ազգային արժանապատվության համար պայքարի ելաժողովրդական հայ մարդու դյուցազնական կերպարը: Անընդհատ շարժման մեջ է Մեհրին, համագյուղացիների կողքին՝ վարուցանքի, բերքահավաքի, ուրախության ու տխրության հանդեսների օրերին: Հայ աշխատավոր գյուղացու այն ներկայացուցիչներից մեկն է Մեհրին, ով դարեր շարունակ մի ձեռքով մաճ է բռնել, մյուսով՝ սուր: Հիմա Ճատունց Նահապետի, Արջանց Խատապի, իր եղբորորդի Արշակի հետ պնդոցից պնդոց է անցնում, ստուգում է մարդկանց պատրաստակա՞նությունը, հետախույզներ ուղարկում զանազան կողմեր:

Պարսիկ խանի մոտ ուղևորվելուց առաջ նա պատվիրում է համագյուղացիներին, որ իր հետ ինչ էլ որ պատահի, չլքեն դիրքերը, դուրս չգան պնդոցներից. «Հայտնեցեք բոլոր պնդոցներին, որ խանն ինձ կանչել է բանակցության: Երբեք չիջնել պնդոցներից

¹²⁰ Նույն տեղում, էջ 10:

և լինել թշնամաբար տրամադիր մինչև իմ գալը: Եթե չեկա՝ ոչինչ, բայց ոսկորներս հանգիստ չափտի լինեն, եթե Խնձորեսկ մտնող ղզլբաշներից թեկուզ մեկը կենդանի դուրս գա»¹²¹:

Մելիք Իսրայելի մտքերի խորությունն ու թռիչքը չունի Մեհրին: Նրա նշանաբառը «ուժին ուժով» հակադարձելու, թշնամու յուրաքանչյուր դաժանությանը ավելի դաժանաբար հակադարձելու կարգախոսներն են: Ամբողջ կյանքը կռիվների մեջ է անցկացրել նա ու կռվի մեջ էլ զոհվում է՝ իր կուրացած աչքերի խոռոչներում անթեղված շանթերը թափելով թշնամիների վրա ու իր հետ այն աշխարհ տանելով մի քանի ղզլբաշների:

Մեհրիի պես անկոտրում գինականների ոգով են սերնդեսերունդ դաստիարակվել խնձորեսկցիները, և նրանց շնորհիվ է, որ Խնձորեսկը դարերի ընթացքում երբեք չի նվաճվել որևէ թշնամու կողմից:

Ժողովրդի բնավորության, անկոտրում ոգու խորհրդանիշներ են նաև Կոստանդ ու Եգոր Աստապատցիները, Միրզաջանն ու Արտակը, Գեդեոնը, Մեհրիի քույրը՝ Վախախը և պատումի ընթացքում սյուժետային ճյուղավորումների մեջ ներքաշված տասնյակ այլ կերպարներ: Ճիշտ է, նրանցից ոչ բոլորն են ավարտուն, բայց կարևորը դա չէ, այլ այն, որ նրանք ամբողջացնում են ժողովրդի համահավաք կերպարը, բացահայտում նրա մարտնչող ոգին, հանուն հայրենի հողի, ազգային արժանապատվության, մայրենի լեզվի զոհվելու պատրաստակամությունը:

Վախախը առասպելական հայ կնոջ մարմնացումն է, ում Ս.Այվազյանը ներկայացնում է քնարական ջերմությամբ ու խորին ակնածանքով: Նա մեն-մենակ Որոտանի կիրճում կացնով ոչնչացնում է ղզլբաշիների մի ոհմակ, որ փորձում էր գինարբության հետո առևանգել իրեն: Մեհրիի ու Մխիթարի հետ պատահած ծանր ողբերգությունից հետո Վախախն ամբողջովին փոխվում է. նրա մեջ արթնանում է էգ առյուծը, և նա ոչնչով չի տարբերվում Խնձորեսկի լեռնածերպերին մարտնչող որևէ տղամարդուց, ընդհակառակը՝ ավելի է բարձրացնում նրանց մարտական ոգին, անգամ իր տեսքով ահուսարսափ տարածում թշնամիների շարքերում:

¹²¹ Նույն տեղում, էջ 32:

Նորագյուղի արյունոտ հարսանիքից հետո հրաշքով կենդանի մնացած ավագերեց Կոստանդ Աստապատեցին մելիք Իսրայելի մոտ է եկել «առանց կնգուղի ու փիլոնի, բայց լանջախաչով, ձեռքին գեղարդ և թուր գոտուց կախ ու նստած երկնագույն նժույգի վրա»: Եկել է վրեժխնդրության ցասումով լցված: «Մահ կամ ազատ հայրենիք», ազդարարում է ավագերեցը. «Մահ՝ ոչ թե կամովին գլուխներս դնելով Շարիֆ խանի ղզբաշների թրերի տակ, այլ կռվում՝ մաքրելով մեր անարգված պատիվը օտարի արյունով, նահատակվելով, բայց և թույլ չտալով, որ հայոց պատմության մեջ ամոթալի խղճահարություն հարուցող տողեր գրվեն»¹²²:

Ինչպես նորօրյա մի Ղևոնդ երեց՝ նա իր ներկայությամբ ոգևորում է հավատացյալ աշխարհագորայիներին, մղում անձնուրաց պայքարի: Բոլորը, ովքեր տնից տեղից զրկվելով զենք էին վերցրել հանուն իրենց անպատված պատվի ու հայրենիքի, Կոստանդին նայում էին որպես իրենց աստծուն, որ վար է իջել երկնքից՝ այս ծանր օրերին իրենց հավատ ու հենարան լինելու: Ու հիմա պատրաստ էին նրա մի խոսքով թեկուզ կրակը նետվելու:

«Վրեժ... Վրեժ... Վրեժ... Մահ կամ ազատ Հայաստան», - սա է Աստապատցի եղբայրների կարգախոսը, որ դարեդար փոխանցվել է սերունդներին ու դարձել ազգային գաղափարաբանության անկյունաքարերից մեկը:

Կոստանդ և Եգոր Աստապատցիները ժողովրդական ցասումի ու վրեժխնդրության խորհրդանիշեր են:

Տիպական գծերով են ներկայացված Հալիձորի մելիք Գուրգեն Յուզբաշու, շինականներ Տոնականի, Տողանի, Խաչատուրի, Կորյունի կերպարները: Գուրգեն Յուզբաշու կերպարում հեղինակը մարմնավորել է հայի ըմբոստ ու անհնազանդ ոգին, ցանկացած գնով իր ժողովրդին սատար կանգնելու հաստատակամությունը:

Հալիձորի մելիքը շատ լավ էր պատկերացնում, թե ինչ է նշանակում Ալամ Ասադուլլա խանին հակառակվելը՝ կառափնարանում ահավոր կտտանքներից հետո գլխատում կամ լավագույն դեպքում՝ կուրացում, որն ավելի սարսափելի պատիժ է, քան մահը: Նա հրաժարվում է «գյուղացու վերջին բուռ փոշին տաշտից հանելու» ճանապարհով վճարել հարկերը ու գնում է ինքնազոհության: Խանի զնդաններում

¹²² Նույն տեղում, էջ 176:

անմարդկային կտտանքներից հետո նա՝ ի տես հայ մելիքների հրապարակայնորեն գլխատվում է, որից հետո ոտքի է կանգնում ամբողջ Հալիժորը, միանում ապստամբ խնձորեսկցիներին:

Հայ շինականի՝ իր հողի վրա տիրոջ իրավունքով ապրելու հույսեր փայփայող կերպարներ են Տոնականը, Տողանը, Խաչատուրը, Կորյունը, ովքեր իրենց արյամբ են ցողում հայրենի հողը: Նրանցից յուրաքանչյուրը մարմնավորում է տոհմիկ հայ գյուղացուն, «ով աշխատել գիտի և վայելել իր աշխատանքը, ով քարին սերմ է պահ տալիս, քարի մեջ լեզու է դնում և քարերն իմաստուն բաներ են ասում: Եվ տաճարներ է շինում նրանցից, որ նույնպես խոսում են: Հայը սիրում է խոսք շինել, որ վեհացնի մարդուն, որ նա հեռու մնա չար մտորումներից»¹²³:

Սյունյաց աշխարհի, Շահապունիքի, Վայոց ձորի ժողովուրդը միասնական ուժերով հերոսական գոյամարտ է մղում պարսկական կանոնավոր զորքերի դեմ, ընդվզումների ալիքը տարածվում է նաև Հայոց աշխարհի այլ գավառներում, հերոսականության ու անձնազոհության բազմաթիվ օրինակներ են ցուցաբերվում, բայց ծանրության նժարն աստիճանաբար թեքվում է դեպի պարսիկների կողմը: Հրկիզվում և ավերակների են վերածվում բազմաթիվ գյուղեր, նոսրանում են ազատամարտիկների շարքերը, սպառվում են պարենի ու զինամթերքի պաշարները: Ժամանակն աշխատում է պարսիկների օգտին:

Բոլորն էլ լավ են հասկանում, որ ինչքան էլ միաբան լինեն մելիքներն ու ժողովուրդը, ինչքան էլ ամուր կանգնած լինեն մայր հողին, միևնույնն է, ուժերն անհավասար են, թշնամին շատ է ուժեղ: Ի՞նչ կարող էր անել իր թեկուզ և անառիկ լեռներին կառչած մի բուռ ժողովուրդը տասնապատիկ, հարյուրապատիկ անգամ թվաքանակով շատ ու ավելի լավ զինված կանոնավոր զորագնդերի դեմ: Ուրեմն՝ ինչ-որ ելք պիտի փնտրել, ճկուն քաղաքականություն պիտի վարել, քրիստոնյա աշխարհի ուշադրությունը հրավիրել հայոց աշխարհում կատարվող սահմուկեցուցիչ դեպքերի վրա: Իրավիճակը հուշում էր, որ «ուժեղ թշնամու դեմ կոհիլ տալու ժամանակ զենքից

¹²³ Նույն տեղում, էջ 155:

առավել խելք, խորամանկություն պիտի բանեցնել: Կովից առավել՝ դիվանագիտություն»¹²⁴:

Վեպի առաջին երկու գլուխները հող են նախապատրաստում Իսրայել Օրու դիվանագիտական առաքելությունը ներկայացնելու, հայրենիքում տեղի ունեցող իրադարձությունների լայն համապատկերում նրա կենսապատումի առավել ուշագրավ էջերը թերթելու, հոգեկան ծանր ու ողբերգական ապրումները, հայրենիքի ճակատագրի հանդեպ ունեցած մտահոգությունները, մղձավանջները ներկայացնելու համար: Այսքանից հետո տարօրինակ են թվում այն պնդումները, թե հեղինակը, առաջնորդվելով «դեպքերի ժամանակագրական շարժման սկզբունքով, գլխավոր հերոսի գործունեությանը հաղորդել է արկածախնդրության գծեր»¹²⁵ անտեսելով նրա հոգեկան ծանր ու դրամատիկ ապրումները:

Ժողովուրդների պատմությունը ժամանակի հրամայականով ասպարեզ իջած շատ անհատներ է ճանաչում, որոնցից «յուրաքանչյուրն իր բնագավառում զարմանալի համոզությամբ արտահայտում է պատմական զարգացման ուղենշային ընթացքը» և «ծառայում իբրև իրենց էպոխայի բանալիներ»¹²⁶ (Մ.Շահինյան): Նրանց «կյանքի ու ճակատագրի գեղարվեստական թափանցումներով են հեղինակները հասնում ժամանակի ու պատմության փիլիսոփայության հայտնաբերմանը»¹²⁷:

Մեր պատմության մեջ այդպիսի անհատներից է ազատագրական շարժման ականավոր ներկայացուցիչներից մեկը՝ Իսրայել Օրին, ում աստանդական կյանքն ամբողջությամբ նվիրված է եղել հայ ժողովրդի՝ պարսկաթուրքական լծից ազատագրման պայքարին: Այդ առաքելությամբ նա եղել է եվրոպական համարյա բոլոր խոշոր երկրներում, հանդիպումներ ունեցել պետությունների առաջին դեմքերի, պետական հայտնի գործիչների հետ:

Եվրոպական քրիստոնյա երկրներում Իսրայել Օրին խորին հիասթափություն է ապրել՝ բախվելով անտարբերության, կեղծ ու ստահող խոստումների պատին: 1701թ. նա մեկնում է Մոսկվա՝ հանգելով այն մտքին, որ միայն քրիստոնյա Ռուսաստանը, որպես տարածաշրջանում հետաքրքրություններ ունեցող երկիր, կարող է և ի վիճակի է

¹²⁴ Նույն տեղում, էջ 119:

¹²⁵ Եփրեմյան Վ., Չգրված վեպի ծանոթագրությունները, էջ 12-16:

¹²⁶ «Литературная газета» 1946, 7 октября.

¹²⁷ Արզումանյան Ս., Սովետահայ վեպը, գ. 3, Երևան, 1986, էջ 25:

հայերին աջակցություն տրամադրել: Նա ներկայացնում է մի ծրագիր, որը հավանության է արժանանում կայսեր ու նրա պալատական շրջապատի կողմից: Որ երկրում էլ որ եղել է Օրին, պահպանել է ազգային բարձր արժանապատվությունը, մի շարք երկրներում բարձր պատրաստականության ու բարեկրթության շնորհիվ եղել է ուշադրության կենտրոնում, զբաղեցրել մի շարք կարևոր պաշտոններ: Նա առաջինն էր, որ սկզբնավորեց հայ ժողովրդի ազգային-ազատագրական պայքարի ոռոսական կողմնորոշումը:

Հայոց աշխարհում արտաքին օգնության հետ կապված հույսերը պտտվում են երկու առանցքի շուրջ. «Մի՞թե հայտնի չէ ամենքիդ, որ մեր հույսը պապն է՝ Հռոմեա-գերմանական սրբազան կայսրությունը, Ֆրանսիան»՝ Էջմիածնի խորհրդում պնդում է կաթողիկոս Հակոբ Զուլայեցին՝ հայրենիքի փրկության միակ ճանապարհը համարելով կաթոլիկ եկեղեցու հետ միաբանվելը: Եվ պատահական չէ նրա անսահման ոգևորությունը, երբ կաթողիկոսին, ապա նաև հայ ժողովրդին դավանափոխ անելու նպատակով Էջմիածին են ժամանում Հռոմի Կղեմիս Ժ պապի պատվիրակները՝ Փսքոփոն և Պետիկ հոգևորականները. «Կարծես թե պիտի իրականանար այն, ինչ մարգարեաբար գուշակել էր Ներսես Պարթևը վեց հարյուր տարի առաջ, թե պիտի գա մի ժամանակ, երբ արևմուտքից հաղթականորեն կարշավեն հռոմեացիները կամ ֆրանկները, կջախջախեն անհավատների տերությունը և կազատեն գերության մեջ տանջվող քրիստոնյաներին»:

Իհարկե, հեշտ չէր կաթողիկոսի համար հրաժարվել նրանից, ինչ ժառանգել էր նախնիներից՝ որպես համոզմունք, և քարոզել իր ամբողջ կյանքում: Հատկապես հեշտ չէր սիրտը բացել հոտի առաջ և ասել, թե այդ բոլորն անում է ազգը փրկելու համար:

Բայց այդ հավատափոխությունը պիտի լինի միայն ժամանակ շահելու համար. «Եթե ես ձեզ ասեմ, որ ընդունելով կաթոլիկությունը ես իսկույն ևեթ կաթոլիկ եմ, և դուք դրան հավատաք, ուրեմն ես՝ ես չեմ: Առերես դառնալով կաթոլիկ, հոգով պիտի մնամ սուրբ Գրիգոր Լուսավորչի եկեղեցու իմ հավատամքին»: Երկդիմի խաղ է առաջարկում խաղալ կաթողիկոսը. «Մենք մեր շինությունը ստեղծելիս երկու լուսամուտ պետք է դնենք՝ մեկն արևի կողմը, մյուսը՝ Ռուսաստանի: Ռուսաստանի կողմը ոչ նրա համար, որ լույս ներս թողնենք, այլ հավատ և հույս... Բայց մենք այսօր չենք կարող ետ քաշել

Ռուսաստանի կողմը նայող մեր մշտական լուսամուտի վարագույրը: Զի այնտեղ շփոթ վիճակ է և երկրի ներսում, և հարևան տերությունների հարաբերությունների մեջ...»¹²⁸:

Ոգևորված «առերես հավատափոխության» գաղափարով և Փսքոփոն ու Պետիկ հոգևորականների հետ իր բանակցությունների հաջողություններով՝ կաթողիկոսը նրանց հետ նամակներ ու աղերսագրեր է հղում եվրոպական մի շարք երկրներ:

Դարերի հեռավորությունից հեշտ է հիմա քննադատության կամ դրվատանքի խոսքեր ասել եվրոպամետ և ռուսամետ կողմնորոշումների մասին. անելանելի վիճակում գտնվող հայոց հոգևոր ու աշխարհիկ առաջնորդները փրկության ելքեր էին փնտրում, և նրանց փնտրտուքները պետք է արժևորել ժամանակի աշխարհաքաղաքական զարգացումների համապատկերում:

Ժամանակի ոգուց էին բխում նաև ռուսամետ ուժերի փաստարկները՝ լարված հարաբերություններ Պարսկաստանի ու Թուրքիայի հետ, որոնցից վերջինիս պանթուրքական նկրտումների ճանապարհին Հայաստանը կոկորդում խրված ոսկոր էր, Ապշերոնյան թերակղզու և Մերձավոր արևելքի նկատմամբ օրեցօր մեծացող տնտեսական հետաքրքրություն և վերջապես՝ ռուսական բանակում և արքունիքում զգալի թվով հայերի առկայություն, որը ոչ պակաս կարևոր գործոն է բանակցությունները ցանկալի ուղղությամբ տանելու ճանապարհին. «Մենք միայն մի հույս ունենք, և դա Ռուսաստանն է: Մենք ապրում ենք այլահավատ ու բարբարոս տերությունների արքանի բերանում, և եթե Ռուսաստանը չկարողանա էլ ետ քաշել այդ արքանը, թույլ չի տա, որ հուսի բերեն ու ճզմեն մեզ: Մենք միայն Ռուսաստանի օգնությունը պիտի խնդրենք: Վասնզի եթե մենք ապրելու ենք որպես հզոր ժողովրդի մի թանկագին բեկոր, ապա միայն Ռուսաստանի հովանու ներքո»¹²⁹: Վեհաժողովի մասնակիցների մեծ մասի կարծիքն է հայտնում Սուրեն սրբազանը:

Քաղաքական կողմնորոշումների այս երկու ծիրում են մինչև օրս էլ շարունակվում եվրոպամետ ու ռուսամետ քաղաքական ուժերի գաղափարական հակամարտությունները:

Վեպի երրորդ՝ «Առաքելությունից առաքելություն» գիրքը, որտեղ ծավալվում են սյուժետային հիմնական գծերից մեկի գործողությունները, նվիրված է Իսրայել Օրու՝

¹²⁸ Այվազյան Ս., Ճակատագիրն հայոց, էջ 121:

¹²⁹ Նույն տեղում, էջ 120:

Եվրոպական երկրներում դեգերումներին, բազմաթիվ հանդիպումներին, որոնց ընթացքում նա փորձում է քրիստոնյա «աշխարհի արդար դատին հանձնել հայոց հարցը», օգտվել տարածաշրջանում տնտեսական ու քաղաքական շահեր հետապնդող երկրների նկրտումներից և նրանցից ոչ թե պարզապես օգնություն աղերսել կամ ակնկալել, այլ համագործակցության փոխշահավետ ծրագրեր առաջադրել,- սա էր Եվրոպա մեկնող վեց պատգամավորների հիմնական նպատակը, իսկ յուրաքանչյուրի խնդիրն է, ձևակերպում է Հակոբ Զուղայեցին,- Եվրոպային ապացուցել, որ հայն «իրավունք ունի աշխարհում ապրելու՝ տնօրինելու իր կյանքը՝ ձեռամբ սեփական»։ Այդ առաքելությունը կաթողիկոսը համեմատում է Ավարայրի հետ, որտեղ այս անգամ հայերը պետք է կռվեն ոչ թե զենքով ու զորքով, այլ «հազարամյակների պատմությունով»։

Վեց պատգամավորների եվրոպական ուղևորությունն ընդհատվում է Պոլսում, և միայն Իսրայել Օրին է շարունակում իր ուխտագնացությունը, որը տևեց քսան տարի ու վերջացավ օտար ափերում նրա վախճանով։ Իր գլխավոր հերոսի կյանքի վերջին երկու տասնամյակի կենսապատումը հեղինակը ներկայացնում է բազմաթիվ պատմագրական վավերագրերի ու արխիվային փաստաթղթերի հարուստ նյութերի հիման վրա՝ կերտելով հասարակական-քաղաքական գործիչի ու վառ անհատականության մի ավարտուն կերպար։ Դեպքերի «ժամանակագրական շարժման սկզբունքը», որը որոշ գրականագետներ համարում են վեպի գլխավոր թերություններից մեկը, բացարձակապես չի խանգարում հեղինակին՝ հետևելու պատմության շարժման ընթացքին։ Տարածաժամանակային կոորդինատների զուգահեռներն, ընդհակառակը, ավելի են նպաստում հեղինակի գեղագիտական իդեալի բացահայտմանը։ Հենց այդ զուգահեռների հատման կետերում են դրսևորվում հեղինակի կերպարակերտման յուրահատկությունները, մարդկային կյանքի իմաստն ու նպատակը նույն հարթության վրա ներկայացնելու նրա ձգտումները։

Հայրենիքի փրկության գործն է այն հարթությունը, որտեղ ծավալվում են Իսրայել Օրու գործողությունները, ու հեղինակին հաջողվում է ներդաշնակել պատմության ու հերոսի կենսապատումի առավել բնութագրական տեղաշարժերը։

Իսրայել Օրու կերպարում հրաշալիորեն համադրվում են հերոսականն ու ողբերգականը, մարդկային արժանիքներն ու բարձր ինտելեկտը, ինչը հիացմունք ու զարմանք է առաջ բերում եվրոպական ամենատարբեր շրջանակներում:

Վեպի առաջին գլուխներում Ս.Այվազյանը թռուցիկ կերպով է ներկայացնում Իսրայել Օրուն, բայց այդ թռուցիկ անդրադարձներում էլ արդեն երևում են կերպարի բնորոշ գծերը, որոնք ավելի լայն շրջագծով են դրսևորվում պատումի հետագա էջերում:

Իսկական հայրենասեր, նվիրյալ ու հավատավոր որդի է դաստիարակել մելիք Իսրայելը՝ նրա մեջ ներարկելով Պռուշյանի տոհմի արժանավոր ժառանգորդի ոգին, անկոտրում կամքը: Հայրն ամեն ինչում վստահում էր որդուն՝ կամաց-կամաց նրան ընտելացնելով տնտեսության ու պետական գործերի ծանրությանը: Դեռևս վաղ մանկությունից Յավրին աչքի է ընկել հայոց պատմության նկատմամբ ցուցաբերած իր մեծ հետաքրքրությամբ. «Առավոտից մինչև կեսօր առանձնանում էր իր փոքրիկ սենյակում, որի լուսամուտը նայում էր Արամազդի կողմը, գրքերից իմաստություններ էր քաղում: Եղիշեն նրան Ավարայրի դաշտն էր տանում, Խորենացին նրա մոտ էր բերում Սահակ Բագրատունու, Հայկի, Վաղարշակ թագավորի հերոսական կերպարները, Ագաթանգեղոսը Տրդատի ու Գրիգոր Լուսավորչի ձեռքերով հավատ ու հայրենասիրություն էր բորբոքում նրա մեջ, Դավիթ Անհաղթը աշխարհը ճանաչելու փիլիսոփայություն էր սովորեցնում, Գրիգոր Նարեկացու վեճն էր կարդում աստծո հետ և հայոց աստվածավեճ լեզվի հրաշքն է ըմբռնում և աստված նրա աչքին դառնում է վիճելի: Քուչակ է կարդում, սիրտը լցվում է սիրով ու քնքշությամբ»¹³⁰:

Հայոց պատմության հերոսական էջերն են ոգեշնչում Յավրուն, ով Բիչանաղում հերոսության իսկական օրինակներ է ցուցաբերում: Նրա գլխավորությամբ կացիններով ու եղաններով զինված հայոց աշխարհագորը գլխովին ջախջախում է Շահ-Հյուսեինի զորքը, անփորձ շինականները «հանուն հայրենյաց» ու «հանուն խաչի» նետվում են մարտի ու խուճապի մատնում անարգ թշնամուն:

Պատանի Իսրայելն այս ճակատամարտում դրսևորում է մարտավարական բարձր հմտություններ՝ անսպասելի հարձակումներով խուճապ առաջացնելով թշնամու

¹³⁰ Նույն տեղում, էջ 41-42:

կանոնավոր զորագնդերի շարքերում: Ուշագրավ է այն դրվագը, երբ նա նահանջի խաբուսիկ տպավորություն է ստեղծում, թշնամուն ներքաշում Որոտանի կիրճի խորխորատներն ու ժայռածերպերից անակնկալ հարձակումով ոչնչացնում նրան: Նրա մարտավարությամբ հիացմունքի թաքնված զգացում է ապրում նաև պարսկական բանակի փառաբանված զորահրամանատարներից մեկը՝ Շահ-Հյուսեինը, ով իր ողջ կյանքում այսպիսի խայտառակ պարտություն չէր կրել երբևէ:

Այդ ճակատամարտում Օրին նաև հայ զինվորին, զորահրամանատարին յուրահատուկ բնավորության գծեր է դրսևորում՝ հրամայելով օգնություն ցուցաբերել մարտի ընթացքում վիրավորված հակառակորդի զինվորներին:

Պատմության ընթացքի մասին Յավրին իր յուրատեսակ պատկերացումներն ունի: Ազգովին միաբանվելու, հարկ եղած դեպքում ազգովին՝ հանուն արժանապատվության զոհվելու հոր մտորումներին նա հակադարձում է. «Մի ամբողջ ժողովրդի մահ, ինչ տեսակ էլ որ լինի, հերոսական չի լինի, որովհետև կենդանի մնացածներն են հերոսացնում նահատակներին: Եվ հետո այն մահը, որ կյանք չի ստեղծում, չի կարող հերոսական կոչվել: Այդպիսի համազգային մահը տապանագրի պես մի քանի բառ միայն կարող է թողնել աշխարհի օտարատառ պատմության մեջ. «Եղել է մի ժողովուրդ, նրան հայ են կոչել...» և վերջ»¹³¹:

Ուշագրավ են Եվրոպա մեկնելուց առաջ նրա օրագրում արված խորհրդածությունները. «Կա՞ աշխարհում ավելի մեծ ուժ, քան հայրենիքն է: Եթե անհայրենիք մարդն անառագաստ նավ չէ՝ մատնված ծովի անափ, փոթորկուն տարածությանը, ապա քծնանք է մարմնավորված: Իսկ եթե փոխում է նա ազգությունը, հենվելու, հարմարվելու համար, ապա նա միշտ ապրում է տան ընտելացած այն վայրի կենդանու կյանքով, որ տիրոջը դուր գալու համար միշտ կրկնում է աղավաղված մարդկային շարժումները:

Բարձր պահիր գլուխդ, ո՞վ հայ և քո կոչումը, զի մեռնելն ավելի լավ է, քան ապրելը կապկելով»¹³²:

Հանուն հայրենիքի Յավրին պատրաստ է հոր փոխարեն մեկնել Եվրոպա, դեգերումների ընթացքում լուռ ու մունջ տանել բոլոր ստորացումները, չարչարանքները

¹³¹ Նույն տեղում, էջ 208:

¹³² Նույն տեղում, էջ 571-572:

և հայրենիք չվերադառնալ՝ առանց աշխարհի արդար դատին հանձնելու հայոց հարցը: Ու բոլորովին էլ պահի ազդեցությամբ ու պաթետիկ չեն հնչում հորն ուղղված նրա երդման խոսքերը. «Երդվում եմ ազատել մեր ժողովուրդը դժոխքից: Եթե չկարողանամ, ապա կմեռնեմ այնպես, որ մի ճրագի լույս դառնամ նրա ճանապարհին»¹³³:

Ի տարբերություն Մ.Արագու, Ս.Այվազյանը Յավրու պատանեկության տարիների կենսապատումը ներկայացնում է ոչ թե նրա հիշողությունների ծիրում, այլ կոնկրետ գործողությունների ու իրադարձությունների համապատկերում: Վեպի սյուժետային առաջին գծում Յավրին հայտնվում է, երբ ընդամենը տասնինը տարեկան էր, ու նրա կերպարը թերի կլիներ, եթե հեղինակը չներկայացներ իր հերոսի ռոմանտիկական ապրումները, սիրո առաջին թրթռոները, Եվրոպա մեկնելուց առաջ Հռիփսիմեի հետ կապված տագնապներն ու մտահոգությունները: Խիստ մտահոգ էր նաև Հռիփսիմեն: Նա քաջ գիտակցում էր, թե ինչ տառապանքներ են սպասում մելիքի երիտասարդ որդուն անձանոթ աշխարհներում, ինչ վտանգներ ու փորձություններ և ուզում է առանց հարցումի թափանցել նրա հոգու խորքերը. «Քո տառապանքները և իմը կլինեն», - կարողանում է միայն շշնջալ նա:

Իսրայել Օրու բարձր ինտելեկտը, իրադարձությունների մեջ արագ և ճիշտ կողմնորոշվելու ունակությունները, դիվանագիտական հմտությունները լավագույնս են դրսևորվում Պֆալցի մեծ իշխան Հովհան-Վիլհելմի, ռուսական բարձրաստիճան իշխանավորների և հատկապես Պետրոս Մեծի հետ ունեցած դիվանագիտական հանդիպումների ընթացքում:

Պֆալցի մեծ իշխանը այնքան էր հիացած Իսրայել Օրու անձնավորությամբ ու կազմակերպչական ունակություններով, որ նրան նշանակում է իր իշխանության չորս քաղաքների կոմիսար: Գերմանիայում ապրած տարիներին Օրին ամենաբարձր ատյաններում, բարձրաստիճան պաշտոնյաների հավաքույթներում անընդհատ բարձրացնում է հայոց ճակատագրի հարցը ու բոլորին զարմանք է պատճառում, որ նա հանդես է գալիս ոչ թե օգնություն աղերսողի դերում, այլ որպես փոխշահավետ համագործակցության դեսպան: Ազգային արժանապատվության բարձր

¹³³ Նույն տեղում, էջ 208:

զգացմունքներով է նա հայոց հարցն առաջ բերում նաև Վենետիկում, Փարիզում, Եվրոպական այլ երկրներում:

Վեպի ուշագրավ հատվածներից է Պետրոս Մեծի հետ Իսրայել Օրու հանդիպումները ներկայացնող սյուժետային գիծը: Ցարը մեծապես հետաքրքրված էր Օրու անձնավորությամբ. «Երկու տարվա ընթացքում նա ուսումնասիրել էր Օրու ներկայացրած գրությունները, մանավանդ՝ ծրագիրը, որը ցարին ապշեցրել էր իր ճանաչողական ընդունակությունների, դիվանագիտական մտքի, ռազմական գիտելիքների խորությամբ: Առաջին իսկ հանդիպումից ցարի տպավորությունը այն չէր, թե իր մոտ եկած երիտասարդը պետություն չունեցող մի փոքրիկ երկրի աղերսող պատգամախոս է: Ցարին ներկայացրած ծրագրում Օրին համոզիչ փաստարկներով հիմնավորում է Պարսկաստան ներխուժելու անհրաժեշտությունն ու հաջողությամբ այդ արշավանքն ավարտելու երաշխիքները, դրա հետևանքով Մերձավոր Արևելքում նոր շուկաներ ձեռք բերելու հնարավորությունները: Եվ ամենևին էլ պատահական չէ Պետրոս Մեծի հիացմունքը. «Ես հենց այս րոպեին ձեր ուսերին կդնեի գեներալ-ֆելդցեխմեյստերի ուսադիրներ և վստահ կուղարկեի շվեդների դեմ: Այդ իրավունքն ինձ տալիս է սա,- Պյոտրը ձեռքը դրեց ծրագրի վրա»¹³⁴:

Իր դեգերումների ընթացքում Իսրայել Օրին անտեղյակ էր հայրենիքում կատարվող իրադարձություններից: Նրան միայն կցկտուր տեղեկություններ էին հասնում, որոնց մեջ ոչ մի հուսադրող բան չկար: Նորից ողբերգական դեպքեր, պարսիկների ու նրանց հովանավորությամբ գործող ավազակախմբերի պարբերական հարձակումներ հայկական գյուղերի վրա, աստծո օգնությանը ապավինած ժողովրդի աննկարագրելի տառապանքներ:

«Ճակատագիրն հայոց» վեպի բոլոր երեք մասերը միմյանց շաղկապված են ներքին սերտ կապով: Կոմպոզիցիոն կենտրոնը դարձնելով Իսրայել Օրու կերպարը՝ Ս.Այվազյանը նրան ներկայացնում է թեմայի զարգացման տրամաբանությամբ պայմանավորված իրադարձությունների հորձանուտում: Քայլ առ քայլ հեղինակն ընթերցողի ուշադրությունը կենտրոնացնում է իր գլխավոր նպատակի վրա՝ արտահայտելու այն գաղափարը, որ հայ ժողովրդի ճակատագիրը պետք է կապել

¹³⁴ Նույն տեղում, էջ 428:

Ռուսաստանի հետ. «Մենք մեր բախտը Ռուսաստանի հետ պիտի կապենք... Միայն ու միայն: Ե՛վ հարևան է, և՛ մեծ է, հավատով ուղղափառ»¹³⁵: Եսայի Հասան-Ջալալյանի այս պատգամը վերջիվերջո հավատամք է դառնում Իսրայել Օրու համար, որը և ներկայացնում է հեղինակը դեպքերի ու իրադարձությունների զարգացման ներքին տրամադրությամբ ու համապատասխան կառուցվածքի միջոցով:

Վեպի երրորդ՝ «Առաքելությունից առաքելություն» գրքում, Իսրայել Օրին հասունանում է որպես գաղափարական պայքարի մարտիկ, ով հայրենիքի համար օրհասական այդ ժամանակներում կրելով բազմաթիվ զրկանքներ, ենթարկվելով ստորացումների ու նվաստացումների, չի կորցնում հայոց ճակատագրի հանդեպ ունեցած լավատեսական հույսերը:

Իր գլխավոր հերոսի գաղափարական հասունացման ընթացքը հեղինակը ներկայացնում է եվրոպական երկրներում իշխանական տարբեր խավերի ու քաղաքական ուժերի հետ ունեցած հանդիպումների ու բանակցությունների լայն համապատկերում: Իսրայել Օրին վերջնականապես համոզվում է, որ մեծ տերությունների բոլոր խոստումները կեղծ և երկդիմի խաղեր են, որ ոչ մի գերտերություն հանուն արդարության, հանուն փոքրիկ Հայաստանի չի փչացնելու իր հարաբերությունները աշխարհաքաղաքական ու տնտեսական զարգացումների ասպարեզում զգալի դերակատարություն ունեցող Թուրքիայի և Պարսկաստանի հետ:

Վեպի առաջին երկու գլուխներում ավելի լիարյուն, քան Ս.Այվազյանի նախորդ որևէ ստեղծագործության մեջ, բաբախում է քնարական երակը: Մի զարմանալի նրբանկատությամբ է հեղինակը համադրում հերոսների ներաշխարհի ելևէջումները, բնության գույներն ու երանգները, որոնք անկրկնելի են, աներևակայելի. «Այն գույները, որ ամեն գարնան ի հայտ են լինում Արարատյան դաշտում, անուններ չունեն: Եվ գուցե չեն էլ ունենալու, որովհետև նրանք ավելի նուրբ են, քան զգացողականությունն ու ճանաչողականությունը, որ տրված են մարդուն: Նրանք պատրանքի պես են և փոփոխվում են օրվա ժամանակի հետ: Գուցե և անուններ չունեն նրա համար, որ այնպես են հմայում մարդուն, որ չի կարողանում մտածել հարմար անուններ գտնելու

¹³⁵ Նույն տեղում, էջ 416:

մասին: Ոչ, դրանք երբեք էլ անուններ չեն ունենա, որովհետև այդ գույներից և ոչ մեկը մի անվան մեջ չի տեղավորվի»¹³⁶:

Թշնամու զորագնդերը հարավից մոտենում են Խնձորեսկին, ու տագնապալից աղմկում է Որոտանը, պնդոցներից քարերի ու ժայռաբեկորների հեղեղ է թափվում կիրճը մտած պարսից զորագնդերի վրա, և ժայռերն ու քարանձավներն արձագանքում են ազատամարտիկների ոգևորված պոռթկումներին: Լինում են նաև խաղաղության կարճատև պահեր, հողից գոլորշի է բարձրանում, ու ծորում են հորովելի հոգեպարար ելևէջները:

Մի առանձին վարպետությամբ են ներկայացված ռազմի տեսարանները, հարսանյաց ու թաղման արարողությունները, մի շարք ծիսակատարություններ. թվում է՝ ամեն ինչ խաղաղ է ու հանգիստ: Բայց մի ներքին տագնապ կա բնության ծայների մեջ ու մարդկանց հոգիներում: Նիրհում են կիսաքանդ, ավերակների վերածված գյուղերը՝ «գիշերվա սև ծածկույթը քաշած վրաները՝ իրենց մեծ հոգսերով, և նրանց վրա իրենց վեհ բարձունքներից իշխում են վանքերի ու եկեղեցիների բազմաթիվ խաչակիր գմբեթները: Բայց այդպես միայն թվում էր: Գյուղերն ու մարդիկ ոչ միայն արթուն, այլև խիստ անհանգիստ էին»¹³⁷:

Գեղարվեստական բարձր վարպետությամբ են կերտված Նորաշենի հարսանյաց արարողությունը՝ ավանդական բոլոր սովորություններով, Բիջանաղի ճակատամարտում զոհված աշխարհագորայիների հուղարկավորությունը, խորամանկությամբ թշնամուն Որոտանի կիրճերը ներքաշելու ու ջախջախելու տեսարանները, որոնք արվեստագետի վառ երևակայության արդյունքն են:

Կոլորիտային տաք ու թանձր գույները, ռոմանտիկական երանգներն ու պատումի էպիկական շնչի վարպետորեն կատարված համադրումները վիպական հյուսվածքում փոխադարձաբար լրացնում են միմյանց՝ բացահայտելով ոճական մի շարք յուրահատկություններ:

Վեպն ավարտվում է Իսրայել Օրու՝ Աստրախանում նախադեպը չունեցած հուղարկավորության խորհրդանշական պատկերով. «Դագաղի հետևից, որպես անտանելի ծանրության տակ, քայլում է Եսայի Հասան-Ջալալյան կաթողիկոսը՝

¹³⁶ Նույն տեղում, էջ 223:

¹³⁷ Նույն տեղում, էջ 115:

շրջապատված հայ և ռուս հոգևորականներով: Ետևում թափորն է՝ արհեստավորներ, բեռնակիրներ, առևտրականներ, գիր ու գրքի մարդիկ՝ զանազան ազգություններից.

- Ի՞նչ մարդ է հանգուցյալը,- հարցնում են անցորդները:

- Հայ քրիստոնյա: Չարչարվել է իր ժողովրդին օտարի ոտնատակից ետ քաշելու...

Հարցնողները գլխարկները հանելով՝ միանում են հուղարկավորողներին»¹³⁸:

Իսրայել Օրուն հուղարկավորության ժամանակ լավագույնս է բնութագրում Եսայի Հասան-Ջալալյան կաթողիկոսը. «Նա հայ էր, հայրենասեր, որ վառվում էր իր ժողովրդի ցավերով և իր կրակի լույսով լուսավորում նրա ճանապարհը: Եվ հանգավ նա ճանապարհին, կմնա նրա կրակի լույսը»¹³⁹:

Բ) «ՀՈԳԵՎՈՐ ՀԱՅՐԵՆԻՔԻ» ՏԵՍԼԱԿԱՆԸ («ԱՌԱՎՈՏ ԼՈՒՍՈ»)

Թեմատիկ ու գաղափարական առումով «Ճակատագիրն հայոցի» շարունակությունն է 1976-ին լույս տեսած «Առավոտ լուսո» վեպը, որը նվիրված է Խ.Աբովյանի կյանքին ու գործունեությանը:

Անգնահատելի է Խ.Աբովյանի դերը ոչ միայն իր ժամանակի, այլև մեր պատմության հետագա ողջ ընթացքում, որովհետև «այն, ինչ իր հետ բերեց նա, գործնական այն ձեռնարկումներն ու մտավոր արտածումները, որ նա իրագործեց հայկական երկնակամարի տակ, հիրավի պատմահասարակական մի ամբողջ դարաշրջան են նշանավորում»¹⁴⁰:

Խ.Աբովյանի կյանքն ու գործունեությունը, նրա առեղծվածային անհետացումը ավելի քան մեկուկես դար գտնվել է հայ հասարակական ու գիտական մտքի ուշադրության կենտրոնում և արծարծվել ամենատարբեր մեկնաբանություններով՝ «կղերամիտ ու կրոնասեր», «միստիկ հայրենասեր», «ազգային միստիցիզմի ու բացառիկության քարոզիչ», «ցարիզմի գաղութային քաղաքականության անվերապահ ազդարար ու սպասավոր», «առհասարակ պայքարի անընդունակ հնազանդ պաշտոնյա» և այլն: «Աբովյանի անձնավորության և նրա անհետացման առեղծվածի

¹³⁸ Նույն տեղում, էջ 159:

¹³⁹ Նույն տեղում, էջ 160:

¹⁴⁰ «Հայոց գրականության պատմություն», հ. 3, Երևան, 2015, էջ 130:

պատվանդանի վրա իրենց «դասակարգային» նիզակներն են ճոճել հայ կղերականության քուրմերն ու լիբերալ հրապարակախոսները, «հոգեբանական դպրոցի տնաբույս մետրերն ու «ֆատալիստական նախախնամության» առաքյալները, ստեղծելով հակագիտական տեսությունների մի թանձ շերտ»¹⁴¹:

Բնականաբար, արտահայտվել են նաև հակադիր տեսակետներ Պ.Պոռշյանի, Մ.Նալբանդյանի, Դ.Աղայանի, Հովհ.Թումանյանի, Ավ.Իսահակյանի, Վ.Տերյանի, նորագույն շրջանում՝ Ե.Չարենցի ու Ա.Բակունցի կողմից Խ.Աբովյանի գրական, գիտամանկավարժական, հասարակական գործունեության արժևորման ուղղությամբ մշակվել են նոր մոտեցումներ:

Այսքանով հանդերձ, «Աբովյանի կյանքով, մանավանդ նրա անհետացման առեղծվածով հետաքրքրվողները մանրակրկիտ չեն ուսումնասիրել նրա ժամանակը», հիմնականում տարվել են հայրենասիրական բնութագրումներով, «որոնց առանցքը եղել է մեծ մասամբ «Վերք Հայաստանին»¹⁴²: Ս.Այվազյանի համար ուղենիշային են եղել Ա.Բակունցի «Խ.Աբովյանի «անհայտ բացակայումը» և պատմաբան Ա.Հովհաննիսյանի «Խաչատուր Աբովյան», Երևան (1933) ուսումնասիրությունները այն իմաստով, որ «հայրենասիրական դրվատումների վարժապետական հիացմունքին հակադրում էին գրողի աշխարհայացքի սոցիալական հիմքերի փիլիսոփայական ակունքների գիտական իմացությունը»¹⁴³: Անչափ կարևոր է եղել նաև Ա.Բակունցի «Խաչատուր Աբովյան» անավարտ վեպը՝ մեծ լուսավորչի կերպարը ժամանակի լայն համապատկերում ներկայացնելու առումով:

Ե.Չարենցի և Ա.Բակունցի ավանդույթները հետագայում շատերի համար են կողմնորոշման չափանիշ հանդիսացել մեծ լուսավորչի կյանքի ու գործի գեղարվեստական արժարժումների համար: Ս.Արզումանյանն այդ շատերից առանձնացնում է Ս.Այվազյանին, ով «արտացոլելով 19-րդ դարի առաջին տասնամյակների անդրկովկասյան ժողովուրդների կյանքը, քաղաքական ու սոցիալական բարդ հարաբերությունները, ազգային ազատագրական պայքարի գաղափարաբանությունը, կրկին կանգնում է ճիշտ դիրքորոշման վրա՝ պարսկական

¹⁴¹ Աղաբաբյան Ս., Հայ սովետական գրականության պատմություն, հ. 1, էջ 495:

¹⁴² Բակունց Ա., Խ.Աբովյանի «անհայտ բացակայումը», Երևան, 1932, էջ 31:

¹⁴³ «Հայոց գրականության պատմություն», հ. 3, Երևան, 2015, էջ 130:

ու թուրքական բռնատիրությունից ազատագրվելու, ազգային-քաղաքական ինքնությունը պահպանելու անսայթաք ուղին համարելով Ռուսաստանի հետ միանալու ճակատագրական ու գեղեցիկ խորհուրդը»¹⁴⁴:

Անդրադառնալով վեպի տարածաժամանակային լայն ընդգրկումներին (հնդկահայ համայնքի պատմություն, Անդրկովկասի ժողովուրդների ընդհանուր շահեր, ռուս մտավորականության ու դեմոկրատական շարժման զուգահեռներ, հայ ազատագրական պայքարի նախորդ փուլերի ուրվագծերի ներքին բախումներ և այլն)՝ անվանի գրականագետն ի տարբերություն մի շարք այլ կարծիքների (Բ.Ուլուբաբյան, Վ.Պարսամյան), «ավելի նպատակահարմար է» համարում «Առավոտ լուսո»-ն «անվանել պատմավեպ, քան տեղադրել դրա ենթաժանրերից մեկի՝ պատմակենսագրական վեպի սահմաններում», նամանավանդ, որ «ինքը՝ հեղինակը նույնպես իր ստեղծագործությունը մտահղացել է իբրև պատմավեպ. այսինքն՝ 19-րդ դարի առաջին կեսի հայ քաղաքական-ազգային սուզումները կատարել է ոչ թե մեկ պատմական-իրական անհատի գործունեության տեսակետից, այլ առավելապես ժամանակաշրջանի ընդհանրական նկարագրի, պատմական ընդհանուր միտումների բարձունքից»¹⁴⁵:

Ս.Արզումանյանը «Առավոտ լուսո»-ն պատմավեպ է համարում նրա «պոետիկական ու բովանդակային հիմնական իմաստներով՝ «թեպետ առկա են նաև պատմակենսագրական վեպի տարրերը»:

Ս.Այվազյանի վեպը բարձր գնահատականի է արժանացել նաև Բ.Ուլուբաբյանի և Վ.Պարսամյանի կողմից՝ թեպետ վերջինս վեպում նկատում է պատմական մի շարք անճշտություններ, մասնավորապես՝ կապված «18-րդ դարի երկրորդ կեսի և 19-րդ դարի առաջին կեսի հայ-ռուսական հարաբերությունների, Հայաստանի ինքնավարությանը վերաբերող նախագծերի, Հայաստանում 1827թ. տեղի ունեցած իրադարձությունները 1836թ. տեղափոխելու (որպեսզի Խ.Աբովյանը ևս կարողանա մասնակցություն ունենալ նախագծի հեղինակների՝ Կ.Արղությանի, Ա.Խուդաբաշյանի, Խ.Լազարյանի ղեկավարությամբ ստեղծված խմբակի նիստերին), որոնք «մտորումների տեղիք են տալիս», չնայած, անտարակույս, գրողը չպետք է

¹⁴⁴ Արզումանյան Ս., Սովետահայ վեպը, Երևան, գ. 3, «Սովետական գրող», 1986, էջ 209:

¹⁴⁵ Նույն տեղում, էջ 110:

կաշկանդված լինի, առանձին դեպքերում նա կարող է շեղումներ թույլ տալ, գույները խտացնել, իր երևակայությունը, սեփական մոտեցումն ու մեկնաբանություններն ունենալ և այլն: Սակայն պետք է հաշվի նստել նաև պատմության ու պատմագիտության հետ»¹⁴⁶:

Վեպը բարձր է գնահատվել Բ.Ուլուբաբյանի կողմից, ով պատմավիպասանին համեմատում է աստղագետի հետ, որ «իր ժողովրդի կենսագրության մեջ փնտրում-գտնում է խավարումների ու բռնկումների այն վճռական պահերը, երբ ճակատագրի հասցրած օրհասական հարվածների ներքո խլրտացել են ժողովրդի ներքին ուժերը, և այդ խլրտումի փոթորկոտ ալիքների մեջ ծնվել են նոր հերոսներ, որոնք իրենց երկիրը պետք է առաջնորդեն դեպի լույս և ազատություն»¹⁴⁷:

Պետականության վերականգնման համար մղվող պայքարը Ս.Այվազյանն ինչպես «Ճակատագիրն հայոց», այնպես էլ «Առավոտ լուսո» վեպերում դիտարկում է մի կողմից ժողովրդի համախմբվածության ու պարսկաթուրքական նվաճողների դեմ մղվող հերոսամարտերի, մյուս կողմից ժամանակի հրամայականով ասպարեզ իջած մեծ անհատների հոգևոր մաքառումների համապատկերում, այն գիտակցությամբ, որ ազատությունն ու անկախ պետականությունը ձեռք են բերվում ոչ միայն մարտադաշտերում տարած փառահեղ հաղթանակներով, այլև հոգևոր մաքառումների գնով՝ դպրությամբ ու մշակույթով, հատկապես՝ մայրենիի պահպանությամբ, ազգային արժանապատվության սրված զգացողությամբ: Այս տեսանկյունից է նա ներկայացնում Իսրայել Օրու և Խաչատուր Աբովյանի կերպարները, ովքեր մարմնավորում են «ժողովրդական տառապանքի ու հույսի գեղարվեստական պատմությունը: Եվ պատահական չեն Գրիբոյեդովի՝ Խ.Աբովյանի մասին ասված խոսքերը. «Այս պատանին ծնվել է հայոց դարավոր տառապանքից: Նրա հայ լինելը կարող է ճանաչել երբեք հայ չտեսած այն մարդը, ով քաջ ծանոթ է այդ ժողովրդի պատմությանը»¹⁴⁸:

«Առավոտ լուսո» վեպը Ս.Այվազյանի տասը տարիների համառ ու քրտնաջան աշխատանքի, պատմագիտական աղբյուրների, արխիվային որոնումների արդյունքում ստեղծված գեղարվեստական պատում է 19-րդ դարի առաջին քառորդում

¹⁴⁶ Պարսամյան Վ., Սուրեն Այվազյանի նոր պատմավեպը, «Սովետական գրականություն», ¹ 7, Երևան, 1977, էջ 96:

¹⁴⁷ Ուլուբաբյան Բ., Արձակագրի վաստակը, «Սովետական գրականություն», ¹ 8, Երևան, 1983, էջ 65:

¹⁴⁸ Այվազյան Ս., Առավոտ լուսո, Երևան, 1976, էջ 795:

Հայաստանում ծավալված ազատագրական պայքարի և այդ պայքարի համապատկերում՝ Խ.Աբովյանի գործունեության, հայրենանվեր առաքելության ու մարդկային բարձր արժանիքների մասին:

Վեպում ծավալվող գործողություններից շատերը ներկայացված են գեղարվեստական վերհուշի միջոցով: Էջմիածնի վանքի տասնութամյա դպիր Խաչատուրը գիշերները թղթին է հանձնում իր խոհերը, «քայլում է կացարանի նեղվածության մեջ, կանգնում լուսամտի առաջ, նայում դաշտի հեռվին, ուր թանձրացող կապտավուն մթությունը թվում էր մի պահ հետո պիտի պայթի և Արարատյան աշխարհի վրա բացվի այնպիսի մի լուսաբաց, որպիսին դարեր երազել էր»¹⁴⁹:

Պատանի Խաչատուրին ցնցում են Էջմիածնի վանքի պատերի տակ ապաստանած գաղթականների խմբերը. ամենուրեք թափված դիակները, սովալլուկ մանուկները... Քայլ առ քայլ հեղինակը ներկայացնում է դպիր Խաչատուրի հասունացման ու որպես անհատականություն ձևավորման ընթացքը, բացահայտում նրա ներաշխարհը, ռոմանտիկական ապրումներն ու պրագմատիկ մտածողության յուրահատկությունները:

Վեպի տասնվեց «գլուխների շղթայական կապը պահպանվում է գեղարվեստական մի շարք հնարքների միջոցով. հիմնականը դրանցից էպիկական պատումի ձևն է՝ դասական վիպագրությունից ժառանգած հետևողական զարգացումով»¹⁵⁰:

Վեպի սյուժեի հիմքում Խ.Աբովյանի կյանքում տեղի ունեցած իրադարձություններն են՝ պատանեկան հասակից մինչև նրա առեղծվածային անհետացումը, սակայն այն մեծ լուսավորչի կենսապատումը համարել ճիշտ չի լինի:

Սյուժետային բազմաթիվ ճյուղավորումներում հեղինակն անդրադառնում է հասարակական-քաղաքական, բարոյահոգեբանական ամենատարբեր խնդիրների:

Վեպի առանցքում դարձյալ ռուսական կողմնորոշման հարցն է, որը ներկայացվում է նոր ժամանակների ավելի բարդ ու հակասական զարգացումների ընդհանուր համապատկերում:

¹⁴⁹ Այվազյան Ս., Առավոտ լուսո, Երևան, 1976, էջ 3:

¹⁵⁰ Արզումանյան Ս., Սովետահայ վեպը, գ. 3, էջ 213:

Բավականին համոզիչ փաստարկումներով է մեծ լուսավորիչը Քանաքեռի եկեղեցում ներկայացնում ռուսների հետ «եղբայրակցության» իր գաղափարը. «Մենք մեծ Ռուսաստանի հետ մեծ Հայաստանից պոկեցինք մի կտոր և դարձրինք մեր ժողովրդի փրկության տաճարը: Հավատարիմ և երախտապարտ լինենք թագավորին, որ օգնեց մեզ ազատվել լծի տակ շնչահեղձ լինելուց և ի մի գալ... Հավատարիմ լինենք ռուս ժողովրդին, որի հետ մենք լծակից լինելով, շատ տվայտանքներ պիտի կրենք, բայց և չպիտի կորչենք, այլ պիտի հասնենք լուսավոր ափեր... փառք ու պատիվ այն ժողովրդին, որ իր բախտը փնտրում է ոչ թե ուրիշ ժողովուրդներին իշխելու մեջ, այլ նրանց հետ եղբայրակցության»¹⁵¹:

Իս.Աբովյանի՝ Ռուսաստանի հետ «եղբայրակցության» համոզմունքները պայմանավորված են ժամանակի աշխարհաքաղաքական զարգացումների տրամաբանությամբ: Ինչպես Իսրայել Օրին, նա նույնպես մտածում է, որ թշնամական այլակրոն երկրներով շրջափակված իր փոքրիկ հայրենիքի համար Ռուսաստանի հետ «եղբայրակցությունից» բացի ուրիշ ոչ մի ճանապարհ չկա: Եվ պատահական չէ նրա անսահման ուրախությունը, երբ մեծ «Հայաստանից պոկված մի կտորն» ազատվում է օտարի լծից: Հայրենիքն արդեն այլ կերպ է երևում մեծ լուսավորչին. «Հայրենիքն այնպիսի բան է, Վիրապ... Ուր էլ գնում ես, նրա ճանապարհով ես գնում, ինչ էլ տեսնում ես, նրա աչքերով ես տեսնում, ինչի մասին խոսում ես՝ նրա լեզվով ես խոսում, նրա մասին ես խոսում: Հիմա մենք մի կտոր փրկված հայրենիք ունենք, և մարդ ուզում է քայլել նրա ճանապարհով, բոլոր սարերով, ձորերով և նրա ազատությունն զգալ անգամ քարերի, հողի, բույսի մեջ: Զգալ և մի անգամ շնչել ազատ հայրենիք ունեցող մարդու խոր շնչով»¹⁵²:

Իր ռոմանտիկական ներքին մտորումներում Իս.Աբովյանը հյուսում է «հոգևոր Հայաստանի» իր տեսլականը, տեսնում գալիք առավոտների այն լուսավոր շողերը, որ առկայծելու են հայրենիքի վրա:

Պատմաշրջանի կարևոր իրադարձությունների առանցքում է Ս.Այվազյանը ներկայացնում Իս.Աբովյանի կերպարը, նրա կյանքի տարբեր շրջանները՝ Էջմիածնի վանքից մինչև Պարրոտի հետ Մասիսի գագաթ բարձրանալը, հոգևորականների հետ

¹⁵¹ Այվազյան Ս., Առավոտ լուսո, Երևան, 1976, էջ 264:

¹⁵² Նույն տեղում, էջ 426:

ունեցած տարածայնություններն ու կոնֆլիկտները, մանկավարժական ու գիտական գործունեությունը, խորհրդավոր անհետացումը:

Սյուժետային զարգացումների ընթացքում հեղինակն անդրադառնում է նաև ազատագրական շարժման նախորդ տասնամյակներին՝ հնդկական գաղութի, Շահամիր Շահամիրյանի, Մովսես Բաղրամյանի և այլոց գործունեությանը, Իսրայել Օրու առաքելությանը, ռուս-հայկական հարաբերություններին, Անդրկովկասում ու Հայաստանում դեկաբրիստների գործունեությանը, գեներալ Պասկևիչի ու կաթողիկոս Ներսես Աշտարակեցու հանդիպումներին, Գրիբոեդովի, Պուշկինի, Բեստուժևի, Լաչինսկու կերպարներին: Սյուժետային այս գծերը, ճիշտ է, ոչ միշտ են միահյուսվում վեպի ընդհանուր կառուցվածքին, բայց, այնուամենայնիվ, որոշակի նշանակություն ունեն ազատագրական շարժման նոր ժամանակների պատմության ամբողջացման առումով և ինչ-որ չափով առնչվում են գլխավոր հերոսի կերպարին:

Այս համապատկերում Խ.Աբովյանի կերպարը ներկայացված է բավականին հանգամանալից ու հետևողականորեն, էպիկական ու քնարական շնչով: Պատումի ընթացքում Ս.Այվազյանը կիրառում է բավականին հետաքրքիր մոտեցումներ. որպես գործող անձինք հանդես են գալիս «Վերք Հայաստանի» վեպի մի շարք հերոսներ՝ Աղասին, Թագուհին, Նազլուն, Երևանի բերդի գրավմանը մասնակցած մի շարք աշխարհագրորայիններ:

Վեպն ավարտվում է Խ.Աբովյանի՝ սև կառքով քաղաքից դուրս մեկնելու տեսարանով. «Աբովյանը լուռ ներս մտավ... Սլացավ կառք-անգղը, փոքրանալով դարձավ ուրուր, փոքրանալով դարձավ ճուռակ, փոքրանալով դարձավ սև մի կետ ու հանգչելով ծնվեց լույս, որ հորիզոնում սև երկիրը բաժանեց սև երկնքից: Փոշու այն գիծը, որ երկարել էր կառքի հետևից, մնացել ճանապարհի վրա՝ ողողվեց ցայգաբացի շողերով, որը և աստիճանաբար դարձավ արներանգ: Արարատյան դաշտի եկեղեցիներում հնչեցին զանգերը. «Դա՛նգ, դի՛նգ, դա՛նգ, դա՛նգ...»¹⁵³:

¹⁵³ Այվազյան Ս., Առավոտ լուստ, Երևան, 1976, էջ 759:

Ի՞նչ եզրակացությունների կարելի է հանգել «Սուրեն Այվազյանի գեղարվեստական արձակը» թեմայի ուսումնասիրության արդյունքում:

1. Ս.Այվազյանի պատմվածքները, նովելները, քնարական մանրապատումները, վիպակներն ու վեպերը ուշագրավ են ոչ միայն բնաշխարհի կոլորիտային պատկերներով, լեռնաշխարհի մարդկանց յուրահատուկ կերպարներով, այլև գաղափարական հարցադրումներով: Ս.Այվազյանի պատմվածքների ժողովածուները ընդգրկում են տարբեր շարքեր, որոնց մեջ զետեղված են նյութով ու տրամադրությամբ հարազատ, իրար հետ փոխկապակցված գործեր: Այս եղանակով հեղինակն ընդգծում է յուրաքանչյուր շարքի նյութի որակական միատեսակությունը: «Ձորերի ձայնը», «Հանդիպումներ ճանապարհին», «Գարունս ձյունների տակ», «Նավթաշխարհում», «Ձայներ Խնձորեսկի ձորերից», «Պանթեոն» և այլ շարքերում խմբավորված պատմվածքներն արտացոլում են տարբեր ժամանակաշրջանների իրադարձությունները, լեռնաշխարհի կյանքում կատարված փոփոխությունները, աշխարհընկալման մոտ սկզբունքներով մարդկանց կյանքի առանձին դրվագները: Եվ սխալված չենք լինի, եթե ասենք, որ այդ ճանապարհով հեղինակին հաջողվեց, իհարկե, ոչ լիովին, հաղթահարել նախորդ տասնամյակների պատմվածքի նկարագրականությունն ու պատմողականությունը՝ հասնելով հոգեբանական պատումի նոր որակների:

2. Գրողի ուշադրությունը փոքր կտավի ստեղծագործություններում սևեռված է բարոյահոգեբանական խնդիրների վրա, որոնք ներկայացվում են հիմնականում գյուղական կյանքի ու կենցաղի համապատկերում:

Շարունակելով պատմվածքի դեմիդյանական ու զորյանական ավանդույթները՝ Ս.Այվազյանը փորձում է ավելի ընդլայնել նրա թեմատիկ շրջանակները, հաղթահարել տարածական ու ժամանակային սահմանափակումները:

Նրա պատմվածքներն իրենց կառուցվածքով ու ոճական հյուսվածքով ինչ-որ չափով դուրս են գալիս ժանրի դասական հասկացության շրջանակներից: Ս.Այվազյանն ավելի շատ հակված է դեպի քնարական արձակը, որը պահանջում է

նյութի դիմադրությունը հաղթահարելու այլ մոտեցումներ, կերպարակերտման ու պատկերաստեղծման այլ եղանակներ ու ձևեր:

3. Ս.Այվազյանի պատմվածքները, որոնք արտահայտում են հերոսների ներաշխարհի ոչ միայն հուզական դրսևորումները, այլև նրանց իրական հարաբերությունները, կենսակերպի յուրահատկությունները, նյութի ճանաչման ու նրա դիմադրության հաղթահարման եղանակով որոշակիորեն տարբերվում են սերնդի մյուս արձակագիրների ստեղծագործություններից: Ս.Այվազյանի պատմվածքների քնարականությունն արտահայտում է աշխարհավերաբերմունքային լայն ու խոր բովանդակություն և հուզական թրթիռներ ու լիցքեր է հաղորդում պատումի ընթացքին: Այստեղ է, որ գրողը շարունակում է «հայրենի հողի ավիշներով և ժողովրդական զգացմունքներով սնվող բակունցյան արձակի» ավանդույթները:

4. Գրողը հոգեբանի նուրբ զգացողությամբ է պեղում իր փոքր կտավի հերոսների ներաշխարհը, բացում բազմաշերտ ծալքեր: Այդ հերոսներից շատերը ծայրաստիճան աղքատության մեջ ապրող մարդիկ են, և ինչքան մեծ էր դարասկզբի հեղաբեկումների հետ կապված հավատը, ինչքան հուսատու էին նորը հաստատող գաղափարախոսական խոստումները, այնքան ավելի խոր եղավ հուսախաբությունը, որ անդառնալի ավերածություններ գործեց մարդկանց հոգիներում: Այնպես որ, Ս.Այվազյանն այնքան էլ չի ոգևորվում «նորով» և, ինչպես փոքր կտավի ստեղծագործություններում, այնպես էլ վեպերում, ավելի շատ կենտրոնանում է անհատի ու անհատականության խնդիրների վրա:

5. Ս.Այվազյանի փոքր արձակի էջերում նախ և առաջ պետք է փնտրել մարդկային իսկական արժեքներ, հոգեբանական նուրբ ներսուզումներ, մարդու ու բնության, անհատի ու հասարակության ներդաշնակություն ու բարդ հարաբերություններ: Գրողն իր փոքր կտավի ստեղծագործություններում ավանդում է լույսի խորհուրդը, ընթերցողին տանում մանկության հեռավոր հովիտները, որ լեփ-լեցուն են անկրկնելի գույներով ու շշուկներով՝ հեքիաթային ու դյուբիշ: Տխրություն ու ցավ կա այդ պատմվածքներում, դառը հուշեր, անմոռանալի պատկերներ, հարազատ մարդիկ, որոնցից շատերն այլևս չկան, բայց յուրաքանչյուրն ինչ-որ մի հետք է թողել իրենից հետո:

6. 1960-70-ականներին գրված վեպերում ու վիպակներում գրողի ուշադրությունը սևեռեց ավելի ընդգրկուն խնդիրների վրա: Ընդլայնվեցին թեմատիկ ընդգրկումների շրջանակները, անհատի ու հասարակության, բնության ու մարդու, ընտանիքի, սիրո, բարոյականության և այլ հարցեր տեղափոխվեցին նոր հարթություններ, մեկնաբանվեցին գրողական այլ մոտեցումներով:

7. Բնականաբար, Ս.Այվազյանի ոչ բոլոր վիպակներն ու վեպերն են, որ այսօր էլ կարող են հետաքրքիր լինել ընթերցողի համար, ուշադրության արժանանալ հարցադրումների հրատապությամբ, պրոբլեմների սրությամբ, գեղարվեստական յուրահատկություններով ու գրական բարձր վարպետությամբ:

Հատկապես մեծ կտավի առաջին ստեղծագործություններում գրողին ոչ միշտ է հաջողվում կերտել ավարտուն կերպարներ, զգալ հասարակական կյանքում ու հերոսների գործողություններում տեղի ունեցող տեղաշարժերն ու փոփոխությունները, հերոսներին ներկայացնել ոչ թե արհեստականորեն ստեղծված, այլ բնական միջավայրում, տուրք չտալ ժամանակի գաղափարախոսական պարտադրանքին, ներկայացնել հասարակական կյանքի սուր պրոբլեմներն ու արատները:

Սակայն գրողի այդ գործերը նույնպես արժանի են ուշադրության՝ մի կողմից հետպատերազմյան առաջին տասնամյակի գրական-գեղարվեստական զարգացումների յուրահատկությունների ճանաչման, մյուս կողմից՝ գրողի ստեղծագործական դինամիկային հետևելու ու նրա գրական դիմանկարի ամբողջացման նկատառումներով:

8. Մեծ կտավի առաջին ստեղծագործությունների թերությունները հաղթահարվեցին «Բարի առավոտ», «Տուր ձեռքդ, կյանք», «Խնձորեսկ» վեպերում, որոնք աչքի են ընկնում հարցադրումների սրությամբ, արդիականության կենդանի զգացողությամբ: Այդ վեպերում չկան սյուժետային ավելորդ ծավալումներ, հեղինակային անհարկի միջամտություններ ու մակերեսային մեկնաբանություններ: Կերպարներն իրենք են գործողությունների միջոցով բացահայտում իրենց, և նրանցից յուրաքանչյուրը որոշակի դերակատարում ունի կոնֆլիկտի հանգուցալուծման ընթացքում:

9. Թեմատիկ ու գաղափարական առումով Ս.Այվազյանի պատմավեպերն առնչվում են նույն խնդիրներին: Դրանք առաջին հերթին հետաքրքրություն են ներկայացնում պատմության հետագա դարերի ընթացքը լուսաբանելու տեսակետից, հատկապես՝ կապված Ռուսաստանի հանդեպ քաղաքական կողմնորոշման պատմական փաստի լուսաբանման հետ: Այս հարցը, ինչպես պատմական հեռավոր անցյալում, այնպես էլ աշխարհաքաղաքական անկանխատեսելի զարգացումների մեր օրերում խիստ հրատապ է, ինչը խոսում է վերոհիշյալ վեպերի արդիական նշանակության մասին:

10. Ս.Այվազյանի պատմավեպերի հերոսները մարմնավորում են ժողովրդի գոյատևելու հաստատակամության, ազգային ոգին ու դիմագիծն անաղարտ պահելու, հոգևոր արժեքները սերունդներին ի պահ թողնելու գաղափարները:

11. Ս.Այվազյանի պատմավեպերում նույն հարթության վրա են քննարկվում հայ ժողովրդի գոյապայքարի հերոսական ու հոգևոր մաքառումների խնդիրները, որոնք միմյանց հետ փոխկապակցված են դարավոր արմատներով:

1. Աբովյան Խ., Վերք Հայաստանի, Երևան, «Սովետական գրող», 1984, 720 էջ:
2. Արզումանյան Ս., Սովետահայ վեպը, Գ. 2, Երևան, «Հայպետհրատ», 1980, 464 էջ:
3. Արզումանյան Ս., Սովետահայ վեպը, Գ. 3, Երևան, «Հայպետհրատ», 1986, 456 էջ:
4. Աղաջանյան Ս., Հայկական պատմվածքը 1960-70-ական թվականներին, Երևան, ԳԱԱ «Գիտություն» հրատ. 2014, 180 էջ:
5. Այվազյան Ս., Խորածորցիք, Բաքու, «Ազերնեշիր», 1951, 246 էջ:
6. Այվազյան Ս., Լեռնցիներ, Երևան, «Հայպետհրատ», 1955, 455 էջ:
7. Այվազյան Ս., Խիղճը, Երևան, «Հայպետհրատ», 1957, 267 էջ:
8. Այվազյան Ս., Անշեջ կրակների կղզին, Երևան, «Հայպետհրատ», 1960, 160 էջ:
9. Այվազյան Ս., Տուր ձեռքդ, կյանք, Երևան, «Հայպետհրատ», 1962, 326 էջ:
10. Ս.Այվազյան, Բարի առավոտ, Երևան, «Հայպետհրատ», 1964, 473 էջ:
11. Այվազյան Ս., Ճակատագիրն հայոց, Երևան, «Հայպետհրատ», 1966, 570 էջ:
12. Այվազյան Ս., Կա և հետմահու կյանք, Երևան, «Հայպետհրատ», 1971, 226 էջ:
13. Այվազյան Ս., «Գարունս ծյունների տակ», Երևան, «Հայաստան», 1972, 99 էջ :
14. Այվազյան Ս., Առավոտ լուսո, Երևան, «Հայաստան», 1976, 796 էջ:
15. Այվազյան Ս., Խնձորեսկ, Երևան, «Սովետական գրող», 1982, 492 էջ:
16. Այվազյան Ս., Ասուր, հեյ Ասուր, Երևան, «Խորհրդային գրող», 1985, 213 էջ:
17. Արազի Մ., Իսրայել Օրի, Երևան, «Հայպետհրատ», 1964, 475 էջ:
18. Աղաբաբյան Ս., Արդիականություն և գրականություն, Երևան, «Հայպետհրատ», 1965, 286 էջ:
19. Աղաբաբյան Ս., Կյանքը և պատմվածքը, «Գրական թերթ», 1964, ¹ 24:
20. Աղաբաբյան Ս., Հայ սովետական գրականության պատմություն, հ. 1, ԳԱԱ հրատ., Երևան, 1986, 575 էջ:
21. Աղաբաբյան Ս., Ակսել Բակունց, Երևան, «Հայպետհրատ», 1959, էջ 251:
22. Աղաբաբյան Վ., Սերո Խանզադյանի պատմվածքներն ու վիպակները, Երևան, «Զանգակ», 2015, էջ 126:

23. Աղաբաբյան Ս., Արձագանքներ, (քննադատական հոդվածներ), Երևան, 1963, 304 էջ:
24. Աղաբեկյան Կ., Արդի հայ արձակի զարգացման միտումները, Երևան, «Հայպետհրատ», 1986, 186 էջ:
25. Ամիրխանյան Հ., Կա և հետմահու կյանք, «Սովետական գրականություն», ¹ 9, Երևան, 1971:
26. Բակունց Ա., Խաչատուր Աբովյանի «անհայտ բացակայումը», Երևան, «Հայպետհրատ», 1932, 62 էջ:
27. Բակունց Ա., Խաչատուր Աբովյան, Երկեր, հ. 2, Երևան, «Հայպետհրատ» 1964, 623 էջ:
28. Գիլավյան Մ., Փոքր արձակի մեծ վարպետը, «Գրական թերթ», 2015թ., 10 հուլիսի:
29. Դավթյան Հ., Ժամանակը և տարածությունը Ս.Խանզադյանի պատմվածքներում, Երևան, 2015, էջ 129:
30. Եփրեմյան Վ., Չգրված գրքի ծանոթագրությունները, Երևան, «Աղբյուր», 2008, 159 էջ:
31. Թամրազյան Հր., Սովետահայ գրականության պատմություն, հ. 2, Երևան, ԳԱԱ հրատարակչություն, 1965, 564 էջ:
32. Թամրազյան Հր., Ժամանակակից հայ արձակը, Երևան, «Հայպետհրատ», 1981, էջ 450:
33. Թումանյան Հովհ., Երկերի ժողովածու, հ. 4, Երևան, «Հայպետհրատ», 1969, 368 էջ :
34. Հախվերդյան Լ., Արդիականությունը և թեմա է և ոճ, «Սովետական գրականություն», Երևան, 1960, ¹ 8:
35. «Հայոց գրականության պատմություն», հ. 3, ՀՀ ԳԱԱ «Գիտություն» հրատարակչություն, Երևան, 2015, 568 էջ:
36. Ղազանջյան Վ., Ճակատագիրն հայոց, «Սովետական գրականություն», ¹ 4, Երևան, 1967:
37. Մարգարյան Ս., Պատմության ժամանակը, Երևան, 2000, 209 էջ:
38. Մարգունի Հ., Նովել և պատմվածք, ՀՍՍՀ ԳԱԱ, 1973, 218 էջ:

- 39.Շարուրյան Ա., Ս.Այվազյանի պատմվածքները, «Սովետական գրականություն»,
¹ 6, Երևան, 1958:
- 40.Չարենց Ե., Ընտիր երկեր, Երևան, «Հայպետհրատ», 1973, 434 էջ:
41. Պարսամյան Վ., Ս.Այվազյանի նոր պատմավեպը, «Սովետական գրականություն»,
¹ 7, Երևան, 1977:
42. Զրբաշյան Էդ., Գրականության տեսություն, Երևան, Պետ.համալսարանի հրատ.,
1980, 456 էջ:
- 43.Սարինյան Ս., Սերունդներ և ավանդներ, Երևան, 1984, 328 էջ:
- 44.Սարինյան Ս., Հայոց գրականության երկու դարը, հ. 2, Երևան, «Հայպետհրատ»,
1989, 568 էջ:
- 45.Սարինյան Ս., Հայոց գրականության երկու դարը, հ. 3, Երևան, «Պրինտ ինֆո»,
2002, 651 էջ:
- 46.Սարինյան Ս., Գեղարվեստական գրականության պատմականություն, Երևան,
«Սովետական գրող», 1997, 332 էջ:
- 47.Ուլուբաբյան Բ., Արձակագրի վաստակը, «Սովետական գրականություն», ¹ 8,
Երևան, 1983:
- 48.Армяно-русские отношения в первой трети XVIII века, сб. документов под ред.
А.Г.Ионнисяна, т. II, ч. II, Ереван, 1965, стр. 630.
- 49.Бахтин М; Вопросы литературы и эстетики, М; 1975, 465 стр.
- 50.Белинский В.Г. собр. соч. в 3-х томах, т. 3, М., 1974, 568 стр.
- 51.Берыштейн; Роман в литературах социалистических стран 60-70 годов, “Советский
писатель”, М; 1982, 384 стр.
- 52.Оскоцкий В., Роман и история, М., 1980, 364 стр.
- 53.Кузнецов М., Советский роман, Пути и поиски, М., 1980, 159 стр.
- 54.Нагибин Ю., Размышление о рассказе, М., 1964.
- 55.Шубин Э., Жанр рассказа в литературном процессе, “Русская литература” ¹ 3, М.,
1965.
- 56.Шубин Э., Современный русский рассказ, Л-д, 1974, стр. 340.
- 57.Шубин Э., Размышление о рассказе, Л-д, 1974, 320 стр.

- 58.Русский советский рассказ, Л-д, 1964, 324 стр.изд. АН СССР, Л-д, 1965, 256 стр.
- 59.Петров С., Русский советский исторический роман, М., 1980, 328 стр.